O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O’RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Xodiev Bahodir Yunusovich
Karlibaeva Raya Xojabaevna
Akramova Nazokat Israilovna

KORPORATIV BOSHQARUV

Bilim sohasi 340000- «Biznes va boshqaruv» ta’lim sohasining
5A340211 - “Korporativ boshqaruv”
magistratura mutaxassisligi uchun

Toshkent 2010

Ходиев Б.Ю., Карлибаева Р.Х., Акрамова Н.И. Корпоратив бошқарув: Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2010. -305 б.

Ўқув қўлланмада корпоратив бошқарувнинг мазмуни ва моҳияти, корпоратив бошқарувнинг асосий тамойиллари ва корпоратив бошқарувнинг усуллари, корпоратив бошқарувнинг моделлари, давлатнинг корпоратив бошқарувда қатнашиши, корпоратив тузилмалар тузишнинг ташкилий турлари, корпоратив ҳуқуқ тушунчаси, корхоналарни қайта таркиблашнинг моҳияти, корпоратив низо турлари, ҳиссадорлик жамиятларида капиталлар таркибини бошқариш, корпоратив маданият турлари ва Ўзбекистонда корпоратив бошқарувнинг шаклланиш муаммолари ва уни такомиллаштириш каби масалалар ўз ифодасини топган.

Ушбу ўқув қўлланма олий таълим талабалари, корхона раҳбарлари ва иқтисодиёт йўналишида хизмат қилувчи ходимларига тавсия этилади.

Масъул мухаррир: и.ф.д., проф. Зайнутдинов Н.Ш.

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси Давлат ва жамият қурилиши академияси доценти, и.ф.н. Ш.Тураев

ТДИУ доценти, и.ф.д. Б.К.Ғойибназаров

Ходиев Б.Ю., Карлыбаева Р.Х., Акрамова Н.И. Корпоративное управление: Учебное пособие. –Т.: ТГЭУ, 2010. -305 стр.

В учебном пособии рассмотрена эволюция теорий корпоративного управления, модели и современная практика корпоративного управления, специфика и механизм функционирования корпораций, органы управления корпорацией, информация в корпоративном управлении, виды корпоративных конфликтов, финансирование корпоративного управления, оценка эффективности корпоративного управления, корпоративная культура, а также проблемы и перспективы корпоративного управления.

Учебное пособие предназначено для студентов ВУЗов, специалистов в области корпоративного управления.

Ответственный секретарь: д.э.н., проф. Зайнутдинов Н.Ш.

Рецензенты: доцент Академии Государственного и Общественного Строительства и при Президенте Республики Узбекистан, к.э.н. Тураев Ш.

доцент ТГЭУ д.э.н. Б.К.Гойибназаров

Xodiev B.Yu., Karlibaeva R.Kh., N.I.Akramova. Corporate governance: Tutorial. –T.: TSEU, 2010. -305 pages.

This tutorial considers evolution of the theory of corporate governance, models and contemporary practice of corporate governance, specifics and mechanism of corporations' functioning, management bodies of corporation, information in corporate governance, types of corporate conflicts, financing of corporate governance, evaluation of effectiveness of corporate governance, corporate culture as well as problems and perspectives of corporate governance.

This tutorial is intended for students of institutes of higher education and specialists in the field of corporate governance.

Responsible secretary**: doctor of economic science, professor, Zainutdinov N.Sh.**

Reviewers: Turaev Sh. candidate of science, associate professor at the Academy of State and Social Construction under the President of the Republic of Uzbekistan.

Goyibnazarov B.K., associate professor, doctor of economic science at TSUE.

©- Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2010.

MUNDARIJA

Kirish……...9
I-Bob. "Korporativ boshqaruv" kursiga kirish…..……11
1.1. Korporativ boshqaruvning kelib chiqish tarixi…….....……11
1.2.Korporativ boshqaruv va korporativ menejment…….....……14
1.3.Korporativ boshqaruvning maqsad va vazifalari…….....…….....24
1.4.Korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullarini joriy etishning xususiyatlari…….....28
II-Bob. Korporativ boshqaruv nazariyasining evolyutsiyasi……..34
2.1. Korporativ boshqaruv vujudga kelishining asosiy shart-sharoitlari va sabablari…….....34
2.2. Korporativ boshqaruvning nazariy manbalari…….....38
III-Bob. Korporativ boshqaruvning zamonaviy amaliyoti va modellari.....44
3.1.Korporativ boshqaruvning xalqaro tamoyillari …….…….....44
3.2.Korporativ boshqaruvning modellari …….....53
IV-Bob. Korporativ strategiya……..…….....61
4.1. Korporativ strategiya mazmuni va mohiyati……61
4.2. Korporativ strategiya turlari……69
V-Bob. Davlatning korporativ sektorda qatnashishi…….....74
5.1. Davlatning korporativ boshqaruvda qatnashishi…….....74
5.2. Davlat aktsiyalar paketlarini boshqarishning maqsad va tamoyillari….....76
VI-Bob. O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruvning institutsional asoslari…….....81
6.1.Aktsiyadorlik jamiyatlari korporativ boshqaruvining institutsional asoslari…….81
6.2. Korporativ huquq .....……....81
VII-Bob. Korporativ boshqaruv organlari va xulq - atvor kodeksi ……....87
7.1. Korporativ boshqaruv organlarining mohiyati va zarurligi…….....87
7.2. Korporativ xulq - atvor kodeksi…….....97
VIII-Bob. Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi sharoitida korporatsiyalarning faoliyat ko'rsatish mexanizmi va ularning xususiyatlari…….....102
8.1. O'zbekistonda korporatsiya mustaqil aktsiyadorlik jamiyati sifatida….....102
8.2. Korporatsiyalarning integratsion rivojlanish strategiyalari…….....104
8.3. Korporatsiyalarning integratsiya turlari va tiplari…….....108
8.4. Korporativ tuzilmalar tuzishning tashkiliy turlari…….....111
IX-Bob. Mas'uliyati cheklangan jamiyatni tuzish va faoliyatini boshqarish xususiyatlari…….....115
9.1.Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarning mohiyati va zarurligi…….....115
9.2. Jamiyat ustav fondi…….116
9.3. Jamiyatni boshqaruv organlari……..……118
X-Bob. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida korporativ boshqaruvni moliyalashtirish……121
10.1. Hissadorlik jamiyatlarida kapitallar tarkibini boshqarishning maqsadi va vazifalari……121

10.2. Moliyaviy boshqarishda kapitallar tarkibini boshqarish va qiymatini baholashning ahamiyati……139
XI-Bob. Korporativ nizolar……154
11.1. Korporativ nizo tushunchasi, nizolar sabablari va qatnashchilari……...154
11. 2. Hamkorlikda bo'lmagan qo'shilishlardan himoya qilish usullari……..…157
11.3. Korporativ nizolarni tartibga solish ……160
XII-Bob. Korhonalarni restrukturizatsiyalash ……163
12.1.Korxonalarni restrukturizatsiyalashning mohiyati……163
12.2.Xorijiy davlatlardagi restrukturizatsiyalash jarayonlarini amalga oshirish tajribasining tahlili ……176
12.3. O'zbekistonda korxonalarni restrukturizatsiyalash jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari va huquqiy asoslari ……186
XIII-Bob. Korporativ boshqaruv samaradorligini baholash……206
13.1.Korporativ boshqaruv modellarini joriy qilishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi……206
13.2. Korporativ boshqaruv samaradorligi mezonlari……207
13.3. Korporativ boshqaruvda monitoring tizimi……216
XIV-Bob. Korporativ boshqaruvda ahborot va kommunikatsiya……219
14.1.Kompaniya to'g'risidagi ahborotlarning oshkora qilinishi……219
14.2. Korporatsiyalarda moliyaviy ahborotlardan foydalanuvchilar manfaatlari va hisobot shakllarini yuritishdagi asosiy talablar……231
XV-Bob. Aktsiyadorlik jamiyatlari va ma'suliyati cheklangan jamiyatlarda audit va ichki nazorat tizimi……237
15.1. Nazorat tizimi va uning elementlari……237
15.2. Ichki audit nazorati……240
15.3. Ichki nazorat organlari ……248
XVI-Korporativ madaniyat ……257
16.1. Korporativ madaniyat tushunchasi va ishbilarmonlik etikasining asosiy tamoyillari……257
16.2. Korporativ madaniyat turlari……263
16.3. Korporativ madaniyat tamoyillari……266
XVII-Bob. Korporativ boshqaruv muammolari va rivojlanish istiqbollari……275
17.1.Korporativ boshqaruvning milliy modelini shakllantirish……275
17.2.O'zbekistonda korporativ boshqaruvning shakllanish muammolari va uni takomillashtirish yo'nalishlari……278
Uzohli lug'at……283
Foidalanilgan adabiyotlar……287

Содержание

Введение……...9
I- Глава. Введение в курс "Корпоративное управление"……...11
1.1. История возникновения корпоративного управления……...11
1.2. Корпоративное управление и корпоративный менежмент……...14
1.3. Цель и задачи корпоративного управления……...24
1.4.Основные принципы и особенности внедрения корпоративного управления……28
II- Глава. Эволюция теорий корпоративного управления……..34
2.1.Причины и основные условия возникновения корпоративного управления……34
2.2.Теоретические источники корпоративного управления……38
III-Глава. Современная практика и модели корпоративного управления……44
3.1.Международные принципы корпоративного управления……..44
3.2.Модели корпоративного управления……....53
IV. Глава. Корпоративная стратегия ……..……..61
4.1. Сущность и значения корпоративной стратегии ……....61
4.2. Виды корпоративной стратегии……69
V.Глава. Участие государства в корпоративном управлении……74
5.1.Участие государства в корпоративном управлении……74
5.2. Цель и принципы управления пакета государственных акций……76
VI.Глава. Институциональные основы корпоративного управления в Республики Узбекистан……..81
6.1. Институциональные основы корпоративного управления акционерного общества……81
6.2.Понятие корпоративного риска……81
VII. Органы управления корпорации ……..……..…87
7.1. Сущность и значения органов корпоративного управления ……...87
7.2. Корпоративный кодекс поведения……97
VIII.Глава. Специфика и механизм функционирования корпораций в условиях мирового финансово-экономического кризиса ……102
8.1.Корпорация – как акционерное общество в Узбекистане……...102
8.2.Интегрционное развитие стратегии корпорации……104
8.3. Типы и интеграционные виды корпорации……..105
8.4. Организационные типы построения корпоративных структур……...111
IX.Глава. Общество с ограниченной ответственностью и управления их деятельностью ……115
9.1. Необходимость общество с ограниченной ответственностью ….…115
9.2. Уставной фонд общества……...116
9.3.Управляюшие органы общества……118
X.Глава. Финансовые аспекты корпоративного управления в условиях глобального финансово-экономического кризиса ……121
10.1. Цель и задачи управления капитала в акционерных обществах……...121

10.2. Управления составом капитала в финансовом управлении и значение оценки стоимости……139
XI.Глава.Корпоративные конфликты……..154
11.1. Понятия корпоративные конфликты, принципы их возникновения….154
11. 2. Методы защиты от недружеских слияний.....……...157
11.3. Регулирование корпоративных конфликтов……160
XII.Глава. Реструктуризация предприятия……163
9.1.Значение реструктуризации предприятий.....……...163
9.2. Особенности и правовые основы процесса реструктуризации предприятий в Узбекистане……176
9.3. Анализ опыта проведения процесса реструктуризации в развитых странах……..186
XIII.Глава.Оценка эффективности корпоративного управления.....206
13.1.Экономическая обоснованность внедрения моделей корпоративного управления ……206
13.2. Критерии эффективности корпоративного управления ……207
13.3. Система мониторинга корпоративного управления ……..216
XIV.Глава. Информации в корпоративном управлении…… 219
14.1.Раскрытие информации о компании……219
14.2.Пользователи финансовой информации корпорации и основные требования к составлению информации.....……231
XV. Глава. Аудит и внутренная контрольняя система в акционерном обществе и обществе сограниченной ответственностью.....237
15.1. Контрольная система и их элементы.....….237
15. 2. Внутренний аудиторный контроль……..240
15.3. Внутренние аудиторные органы……..……248
XVI.Глава. Корпоративная культура.....…….257
16.1. Понятия корпоративной культуры и основные принципы деловой этики……257
16.2.Типы корпоративных культур……263
16.3.Принципы корпоративных культур……266
XVII.Глава.Проблемы и перспективы корпоративного управления…275
17.1. Формирование националной модели корпоративного управления…..275
17.2. Проблемы становления управления в Узбекистане и направления его совершенствования……278
Глоссарий…….……283
Список использованной литературы……287

CONTENT

Introduction……...…….9
Chapter I. Introduction to the course of "Corporate governance".....11
1.1. History of corporate governance development…….....11
1.2. Corporate governance and corporate management.....14
1.3. Purpose and tasks of corporate governance…….....24
1.4. Main trends of corporate governance and particularities of implementing the methods of corporate governance…….....28
Chapter II. Evolution of the corporate governance theory ……34
2.1. Main conditions and reasons of corporate governance development….....34
2.2. Theoretical sources of corporate governance…….....38
Chapter III. Current practice and contemporary models of corporate governance……44
3.1. Models of corporate governance…….....44
3.2. International trends in corporate governance….....53
Chapter IV. Corporate strategy ……..…..…….…..61
4.1. The concept and importance of corporate strategy……..61
4.2.Types of corporate strategy **……..…….…..69**
Chapter V. Participation of state in corporate sector…….……..…..74
5.1. Participation of state in corporate governance…….....74
5.2. Aim and trends in managing of state stock packages……..76
Chapter VI. Institutional basics of corporate governance in Uzbekistan……..……..……..……..……..……81
6.1. Institutional basics of corporate governance in joint-stock companies.....81
6.2. The concept of corporate law.....81
Chapter VII. Corporate governance bodies….……..……..……..…….87
7.1. The role and importance of corporate governance bodies.....87
7.2. Corporate code of conduct…….....97
Chapter VIII. The mechanism of activity of corporations in terms of the world financial and economic crisis and their characteristics……102
8.1. Corporation as an independent joint-stock company in Uzbekistan….....102
8.2. Corporate strategies of integration development…..……..104
8.3. Kinds and types of integration…….....105
8.4. Organizational types of forming the corporate structures….....111
Chapter IX. The features of organizing the joint-stock company and of governing its activity……..……..……115
10.1. Significance of joint-stock companies…….....115
10.2. Charter fund of joint-stock company….....116
10.3. The governing bodies of limited liability companies.....118
Chapter X. Financing of corporate governance in terms of the world financial and economic crisis……121
12.1. Aim and tasks in managing the capital's composition in joint-stock companies.....121
12.2. Management of capital's composition in financial management and the role of value assessment.....139

Chapter XI. Corporate conflicts……154
11.1. The concept of corporate conflict, the reasons and participants of conflicts……154
11.2. The ways to protect from unfriendly affiliations……157
11.3. Settling of corporate conflicts……160
Chapter XII. Restructuring of corporate ……163
9.1. Importance of enterprises' restructuring……163
9. 2. Analysis of experience of foreign countries in implementing the restructuring process……176
9.3. Particularities and legal basis of restructuring process in Uzbekistan……186
Chapter XIII. Estimation of effectiveness of corporate governance……206
13.1. Economic practicability of implementing the international models of corporate governance. ……206
13.2. Criteria of corporate governance's effectiveness……207
13.3. The system of monitoring the corporate governance……216
Chapter XIV. Information in corporate governance……219
141. Disclosure of company's information…… ……219
14.2. Main questions use account and useful use finanss information in corporations……231
Chapter. XV. Audit and internal control system in joint-stock companies and limited liability companies……237
Control system and its elements……237
15.2. Internal audit control……240
15.3. Internal audit bodies……248
Chapter XVI. Corporate culture……257
16.1. The concept of corporate culture and principal trends of business ethics……257
16.2. Types of corporate culture……263
16.3. Trends of corporate culture……266
Chapter XVII. Problems in corporate governance and development perspectives……275
17.1. Development of national model of corporate governance……275
17.2. Problems in developing of corporate governance in Uzbekistan and the ways of improvement……278
Glossariy……283
The list of used literature……287

Kirish

O’zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin tadbirkorlik faoliyatini yuritish va korporatsiyalarni boshqarish usullari o’zgara boshladi. Korporativ boshqaruv andozalarini joriy etishning iqtisodiy jihatlari, korporatsiyalar boshqaruvining samarali tizimini shakllantirish, boshqaruvning tamoyillari, uni tuzishga ta’sir etuvchi omillar kabi masalalar hozirgi vaqtda dolzarb hisoblanadi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi chuqur tus olgan bir sharoitda O‘zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy sohasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish, iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha birinchi navbatda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, mustahkam hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag‘batlantirish masalalari alohida o‘rin tutadi[1]. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ushbu tadbirlarni amalga oshirish maqsadida o’z ma’ruzalarida alohida e’tibor qaratib kelmoqdalar.

Ushbu darslikda korporatsiyalarni boshqarish usullari va ularning amaldagi tizimi, korporatsiyalarni boshqarishning hozirgi zamon rivojlanish tendenstiyalari, korporativ boshqaruv andozalarini joriy etish masalalari ko’rib o’tilgan. Korporativ tushunchasining iqtisodiy mazmuni va mohiyati, O’zbekiston Respublikasida mulk shakllarini o’zgartirish jarayonlarini amalga oshirishda kelib chiqadigan nizolar va ularning turlari, shuningdek, ularni bartaraf etish masalalariga alohida to’xtalgan.

O’zbekiston Respublikasida korporativ boshqarishning milliy modelini shakllantirish jarayonlari davom etmoqda, shu sababli ushbu uquv qo’llanmada korporativ boshqaruv muammolari va ularni bartaraf etish mavzulariga ham alohida e’tibor qaratildi.

Ushbu o’quv qo’llanmaning asosiy maqsadi talabalarda korporativ boshqaruv tizimi va tarkibi, kompaniyalarda korporativ madaniyatni joriy etish bo’yicha tushunchalarga ega bo’lishdir.

[1] И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасидан. Халқ сўзи, 2010 йил 30 январ, 21-сон, 2-бет.

O’quv qo’llanmaning asosiy vazifalari - bu korporativ boshqaruv tizimini va asosiy nazariyalarini o’rganish, kompaniyalarni boshqarish faoliyati tamoyillari, korporativ nizolarni echish va ularning huquqiy me’yoriy ko’nikmalarini hosil etishdan iborat.

O’quv qo’llanma iqtisodiy mutuxassisliklar talabalari uchun iqtisodiy faoliyatni yuritish maqsadida nazariy va amaliy bilimlarga ega bo’lishi mumkin. Korporativ aloqalarini kuchaytirish va hamkorlikni mustahkamlash ochiq iqtisodiyot yo’lida izchil rivojlanishimizning muhim omili hisoblanadi.

I-Bob. “Korporativ boshqaruv” kursiga kirish

1.1.Korporativ boshqaruvning kelib chiqish tarixi .

O’zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo’lga kiritgach, iqtisodiy o’sishning yuqori sur’atlarini hamda jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlay oladigan ko’p ukladli iqtisodiyot va raqobat muhitini shakllantirishning huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish ustuvor vazifa etib belgilandi. O’tish iqtisodiyoti mamlakatlarini isloh qilish tajribasi shuni tasdiqlamoqdaki, ma’muriy - rejali iqtisodiyotdan xo’jalik yuritishning bozor modeliga uyg’un o’tishning muhim vositasi xususiylashtirish va akstonerlashtirish bo’lib, bu xaqiqiy mulkdorlar sinfining shakllanishiga va xususiylashtirilgan mulkni korporativ boshqarishning samarali usullarini joriy etishga ko’maklashadi. O’zbekistonning korxonalarida korporativ menejmentni shakllantirish uchun shart - sharoitlar 1997 - 1998 yillarda boshlandi va muayyan rasmiy -tashkiliy asoslar mustaqillikning ilk yillaridayoq sobiq davlat korxonalarining o’zgartirilishi davomida yuzaga keldi.

Korporativ boshqaruvning kelib chiqishi va rivojlanishi bir nechta bosqichga bo’lish mumkin:

1. XVII asrda Ost - Ind (East India Company) kompaniyasi 24 a’zodan iborat bo’lgan direktorlar kengashini tashkil qildi. Birinchi marta mulkchilik va boshqaruv vazifalari bo’lib olindi;

2. 1776 yili Adam Smit o’zining “Halqlarning boyligining sabablari va tabiatlari xaqidagi tadqiqotlari” asarida takidlaydiki: “Tashlab qo’yilgan mulklar boshqaruv uchun muammolarni keltirib chiqaradi”, ya’ni boshqaruv va menejerlarni nazorat qilish uchun salbiy mexanizm hisoblanadi;

3. 1844 yilda birinchi marta aktsionerlik jamiyatlari haqida qonun qabul qilindi. Qonunchilikka mulkchilikning yangi javobgarligi shaklidagi majburiyatlari joriy etildi;

4. 1931 yilda A. Berli va G. Minzlar «Zamanoviy korporatsiya va xususiy mulkdor» nomli maqolasini nashrdan chiqardi (AQSh). Unda birinchi marta mulkchilik vazifalarini nazorat vazifalaridan to’la to’kis farqi ajratib berildi;

5. 1933-1934 yillarda AQShda qimmatbaho qog’ozlar haqida qonun qabul qilindi, 1933yilda qabul qilingan ushbu qonun fond bozorini tartibga soldi. Ushbu bosqichda “Qimmatbaho qog’ozlar va birjalar to’g’risida”gi (1934y) aktga asosan axborotlarning ochiq berilishi imkoni mavjud bo’ldi va ushbu yili qonunlarni bir tartibda nazorat qiladigan, qimmatbaho qog’ozlar bozorini va birjalar faoliyati bo’yicha komissiya tuzildi;

6. 1968 yilda Evropa ittifoqi «Kompaniyalar to’g’risida» qonun qabul qildi;

7. 1990 - yillarning boshida – tadbirkorlik imperatsiyasi inqirozga uchradi. Buyuk Britaniyada kelishmovchiliklar yuzaga keldi: bir qator kompaniyalar (Polly Peck, BCCI, Maxwell), aktsiyadorlarni aldash bilan shug’ullanganliklari korporativ boshqaruvning amaliyotda investorlarni himoyalashni takomillashtirish kerakligini ko’rsatdi;

8. 1992 yil. Kedberi qo’mitasi birinchi marta korporativ boshqaruvning moliyaviy jihatlari bo’yicha kodeksni nashr etdi. (Buyuk Britaniya). 1993 yildan boshlab Buyuk Britaniya fond birjasidagi listingga kirgan kompaniyalar kodeks qanday bajarilayotganligi haqida hisobot bera boshladi;

9. 1992 – 2003 yillarda korporativ boshqaruv bo’yicha qator ma’ruzalar qabul qilindi, shundan asosiylari:

1) Angliyada Rutmanning moliyaviy hisobot va ichki nazorat haqidagi ma’ruzasi;

2) Korporatsiyalar ishtirokchilarining har tomonlama hisobi haqidagi Kinganing ma’ruzasi;

3) Angliyalik Grinberining yuqori mansab shaxslarini rag’batlantirish to’g’risidagi ma’ruzasi;

4) Angliyalik Xempelaning korporativ boshqaruv to’g’risidagi ma’ruzasi;

5) Fransiyalik Venoning korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari haqidagi ma’ruzasi;

6) Niderlandiyalik Pitersning korporativ boshqaruvning umum qabul qilingan andozalariga rioya qilmaslik va javobgarlik haqidagi ma’ruzasi;

7) AQShda Sarbeyns - Okslining moliyaviy ekspertlarning auditi bo'yicha qo'mita tarkibini aniqlash bo'yicha qonuni;

8) Angliyalik Xiggsning ish faoliyatini bajara olmayotgan direktorlar haqidagi ma'ruzasi.

O'zbekistonda ham mahalliy korporativ boshqaruvni shakllantirishning bir nechta bosqichlari mavjud:

1. 1980 – 1985 - yilgacha mavjud bo'lgan administrativ - buyruqbozlik usullari ya'ni davlatning markazlashgan tarzda iqtisodiyotni boshqarishi makroiqtisodiy halotining rivojlanishiga to'siq bo'ldi.

2. 1987 - 1991 yillari markazlashgan monopollashgan iqtisodiyot tugatildi va korporativ boshqaruvga asos solindi. Korxonalarni boshqarish ishchilarning qatnashuvi orqali mehnat jamoasining maslahati orqali amalga oshirish yo'lga qo'yildi. O'zbekistonda banklarning moliyaviy kapitallari va iqtisodiyotning sug'urta sektori rivojlanishiga yo'l ochildi.

3. 1991 - 1994 yilarda – xususiylashtirish jarayoni boshlanib, birlamchi mulkni taqsimlash amalga oshirildi. Birinchi hissadorlik jamiyatlari shakllandi, lekin hissadorlarning huquqlari aniq ko'rsatib berilmadi.

4. 1994 - 1998 yillardagi korxonalarni xususiylashtirish davri. Hissadorlik jamiyatlari to'g'risida qonun, qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi, Fuqoralik kodeksi, xususiylashtirish to'g'risidagi qonunlar qabul qilindi. Bozor infratuzilmasi shakllandi, birlamchi investistion fondlar, depozitarilar, registratorlar, auditorlik, konsalting firmalari shakllanishi bilan bir qatorda yirik xorijiy kompaniyalar, ularning filiallari, vakolatxonalari, qo'shma korxonalar tashkil etila boshlandi.

5. 1998 - 2001 yillar defolt, moliyaviy resurslarning etishmasligi, kapitalning O'zbekistondan chiqib ketishi, korporativ qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanmaganligi kabi holatlar yuzasidan kelajakdagi mulklarni va kapitallarning taqsimlanishi jarayoni asosida ko'rib chiqila boo'landi. Bularning barchasi hissadorlarning o'z huquqini anglab etishi asosida amalga oshirildi. Aniq korporatsiyalar misolida korporativ boshqaruv amalga oshirilib, ularning hammasi davlatning bazaviy hujjatlari asosida ya'ni korporativ kodeks, hissadorlik

to’g’risidagi, qimmatli qog’ozlar to’g’risidagi qonunlar bo’yicha, shuningdek, jahon amaliyotida sinalgan me’yor va usullarining aprobastiyasidan keyin keng qo’llanila boshlandi.

6. 2002 yildan hozirgi vaqtgacha korporativ tartib to’g’risidagi kodeksi, korporativ boshqaruv bo’yicha milliy kengash, ushbu kodekslarning yirik korporatsiya va kompaniyalar tomonidan joriy etilishi ta’minlanmoqda. Korporativ kodeks aktsiyadorlik jamiyatlarining ichki hujjatlarini yuritish tartiblarini belgilab berish bilan bir qatorda aktsioner jamiyatlarida boshqarish organlarining ham vakalotlariga aniqliq kiritib beradi.

Bugungi kunda respublikamizda sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxi 18 foizga, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, «O‘zmetkombinat» aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasi, «O‘zeltexsanoat» uyushmasi, «O‘zqurilishmateriallari» kompaniyasi singari va boshqa korxona va tarmoqlarda 20–25 foizga kamaydi[2].

O’zbekiston Respublikasi korxonalari faoliyatida korporativ boshqaruv usullarining institustional qaror topishi jarayoni quyidagi omillar bilan izoxlanadi:

- davlatning korxonalarni xususiylashtirish va ularning moliyaviy ahvolini mustahkamlashga qaratilgan choralari;
- davlat korxonalarini aktsiyadorlik jamiyatlarini tashkil qilish shaklida davlat tasarrufidan chiqarish jarayoni, emissiya ko’lamlarini kengaytirish va ularning aktsiyalarini muomalaga chiqarish;
- korxonalar aktsiyadorlari huquqlarini davlat va uning vakolatli idoralari tomonidan himoya qilinishining mustahkam qonunchilik va institustional bazasini yaratish.

1.2. Korporativ boshqaruv va korporativ menejment

Korporatsiya (lotincha corporatio – birlashish) – bu umumiy

[2] И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасидан. Халқ сўзи, 2010 йил 30 январ, 21-сон, 2-бет.

maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun birlashgan va huquqning mustaqil sub'ektini – huquqiy shaxsni tashkil qilgan jismoniy yoki huquqiy shaxslar birlashmasidir[3].

Korporatsiyalar - mulkchilikning hissadorlik shaklining zamonaviy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Unda bir necha mulkdorlar manfaatlari birlashadi, yagona maqsad doirasida investorlar kapitallari birlashtiriladi[4].

Mamlakat qonunchiligida "korporatsiya" tushunchasi yuridik jihatdan mustahkamlab qo'yilmaganligi sababli bu tushunchani talqin qilishda ikki xil ma'no kuzatiladi. Ayrim belgilar bo'yicha korporatsiyalar qatoriga tijorat tashkilotlari hisoblangan va a'zolikka asoslangan barcha xo'jalik sub'ektlari, boshqa belgilar bo'yicha esa – faqat aktsiyadorlik jamiyatlari kiritiladi.

Biroq mamlakat iqtisodiy - huquqiy tizimida mohiyatiga ko'ra kichikroq shartliliklar bilan, aynan aktsiyadorlik jamiyatlari jahon xo'jalik va huquqiy amaliyotida umum qabul qilingan korporatsiya tushunchasi bilan tenglashtiriladi.

Aytib o'tish kerakki, korporatsiya tushunchasii hozirgi sharoitlarda yana bir o'ziga xos jihatni kasb etmoqda. U bir nechta yuridik shaxslar tomonidan tashkil etilgan xo'jalik sub'ektini belgilash uchun foydalanilib, ularning har birini boshqa mulkiy munosabatlar, birgalikda biznes yuritish, umumiy maqsadlar va manfaatlar, umumiy tashkiliy struktura bilan bog'liq mustaqil iqtisodiy sub'ekt sifatida ko'rib chiqish mumkin. Shunday qilib, O'zbekistonda korporatsiya mustaqil aktsiyadorlik jamiyati bo'lishi mumkin.

Xo'jalik faoliyatini korporativ tashkil qilishning keng imkoniyatlari ularning afzalliklaridan foydalanishga asoslanib, korporatsiyalar yaratish variantlaridan foydalangan holda firmalararo munosabatlarni modellashtirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz:

1. Aktsiyalar chiqarish orqali pul mablag'lari jalb qilish qobiliyati cheklanmagan sonli investorlarning mablag'larini jamlash imkonini va bu

[3] Иванова Е. А., Шишикина Л. В. Корпоративное управление. Ростов н/Д.: «Феникс», 2007
[4] Курбонов Х.А. Корпоративные финансы Т.: «Консаудитинформ». 2007й. 6б.

investorlarga jamiyatni boshqarishda ishtirok etishda ma’lum bir tanlov huquqini beradi.

2. Boshqariluvchanlik muammosini hal etilishi engillashadi. Tashiliy rasmiylashtirishning tugallanganligi, vakolatlar va javobgarliklarni aniqlashda reglamentga rioya qilish nazorat funktsiyalarini aktsiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari o’rtasida taqsimlash imkonini beradi, bu esa boshqaruv jarayonini professionallash imkoniyatini anglatadi.

3. Aktsiyadorlar tarkibiga kirish va chiqishning soddalashtirilgan tarkibi manfaatdor shaxslarning o’rnini almashtirish uchun keng imkoniyatlar va mos ravishda, investistiya taklifi dinamikasi yuqori bo’lgan sharoitlarda yuqori moslashuvchanlikni ta’minlaydi.

4. Cheklangan javobgarlik tamoyili risklarni kamaytirishga imkon beradi. Cheklangan javobgarlik tamoyilining qo’llanilishi risklarni aktsiyadorlar va boshqaruvchilar o’rtasida taqsimlash orqali yirik korporatsiyalar yaratish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Korporativ boshqaruv bu – biznesning tashkiliy - huquqiy rasmiylashtirilishini, tashkiliy strukturalarning optimallashuvini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir.

Korporativ boshqaruvni uning xususiyatlari boshqaruv ob’ekti sifatida korporatsiyaning o’ziga xosliklari bilan izohlanadigan alohida bir turga ajratib, aktsiyadorlar manfaatlarining ustuvorligi hamda ularning korporatsiyani rivojlantirish va boshqarishdagi roliga asoslangan, aktsiyadorlarning o’zaro aloqa qilishini ko’zda tutadigan (korporativ kommunikastiyalar) mulkchilik huquqining amalga oshirilishini hisobga oladigan, butun korporatsiyani rivojlantirish strategiyasiga asoslangan va nihoyat, korporativ madaniyatni, ya’ni xulq - atvor tamoyillari, umumiy an’analar kompleksini vujudga keltiradigan boshqaruv sifatida tavsiflash mumkin.

“Korporativ boshqaruv” tushunchasiga yagona ta’rif mavjud emas. Jahon bankining ta’rifiga ko’ra korporativ boshqaruv – qonunchilik, me’yorlar va hususiy sektorning mos ravishdagi amaliyotining shunday birikmasi tushuniladiki, ular

kompaniyaga moliyaviy va inson resurslarini jalb qilish, samarali faoliyatni olib borishga imkoniyat beradi va oqibatda aktsiyadorlar, boshqa manfaatdor shaxslar va jamiyatning manfaatlariga rioya qilingan holda o’z aktsiyadorlari uchun uzoq muddatli iqtisodiy qiymatni ko’paytirish orqali o’zining mavjudligini saqlab qolishni ta’minlaydi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining korporativ boshqaruv tamoyillarida “korporativ boshqaruv” tushunchasiga kompaniya ma’muriyati, uning boshqaruvi, aktsiyadorlari va boshqa manfaatdor shaxslari orasidagi munosabatlar majmuasi deb ta’rif berilgan.

Boshqa ta’riflarga binoan, korporativ boshqaruv bu:

- kompaniya faoliyati samaradorligini ta’minlash va mulkdorlar, hamda boshqa manfaatdor shaxslar (kompaniya xodimlari, kreditorlar, hamkor korxonalar) manfaatlarini himoya qilish masalalari bo’yicha kompaniya menejerlari va egalari (aktsiyadorlari) o’rtasidagi o’zaro munosabatlar tizimi;

- korporativ mulkning egalari nazoratidan bevosita uzoqlashtirilishi oqibatida yuzaga kelgan muammolarni hal qilishga qaratilgan barcha qonunlar, me’yorlar, nizomlar, tadbirlar va tartiblar;

- kompaniyani samarali boshqarishni tashkil qilishda asosiy manfaatdor shaxslarning manfaatlarini birlashtirishni amalga oshiriluvchi tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy tadbirlar majmuasi.

Korporatsiyalar aktivlarni joylashtirish siyosatini o’ziga qamrab oladi. Odatda har qanday xo’jalik sub’ektlari ma’lum biznes turlari bo’yicha mablag’larini asosiy va aylanma aktivlarga investistiya qiladi. Hozirgi kunda deyarli barcha kichik va yirik biznes korporatsiya shaklida tashkil qilingan. Misol uchun: British Airways, Nokia, Microsoft, Nestle, Sony, Unilever, Volkswagen va boshqalar.

Korporatsiyalar 3 asosiy farqli jihatlarga ega bo’ladi:

1. Korporatsiyalar o’zlarining egalaridan yuridik jihatidan mustaqildir va soliqlarni to’laydi.

2. Korporatsiyalar mas’uliyati cheklangan, qaysiki, aktsionerlar kompaniya

qarzlari uchun javobgar bo’la olmaydi.

3. Har doim ham korporatsiya egalari menejer bo’la olmaydi, bu egalik qilishning boshqarish bilan cheklanishiga olib keladi.

Korporativ boshqaruv asosiy tip bo’lib ajralib turadi, boshqarish ob’ekti sifatida u o’z hususiyatlariga ega hisoblanib, boshqaruv aktsiyadorlarning foydasini ko’zlagan holda amalga oshiriladi va korporatsiyalarning rivojlanishini ta’minlash, aktsiyadorlarning huquqlarini hisobga olish, korporatsiya strategiyasiga asoslangan holda aktsiyadorlarning o’zaro munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo’ladi. Bunday boshqaruv natijasida korporativ madaniyati vujudga keladi va tartib qoidalarning tamoyillari, urf-odatlari va ularni olib borish tartiblar kompleksi shakllanadi.

Korporativ muhitni shakllantirish jarayonida turli xil shaklardagi xujalik yurituvchi sub’ektlar va turli xil shaxslar jalb qilinadi. (Rasm 1).

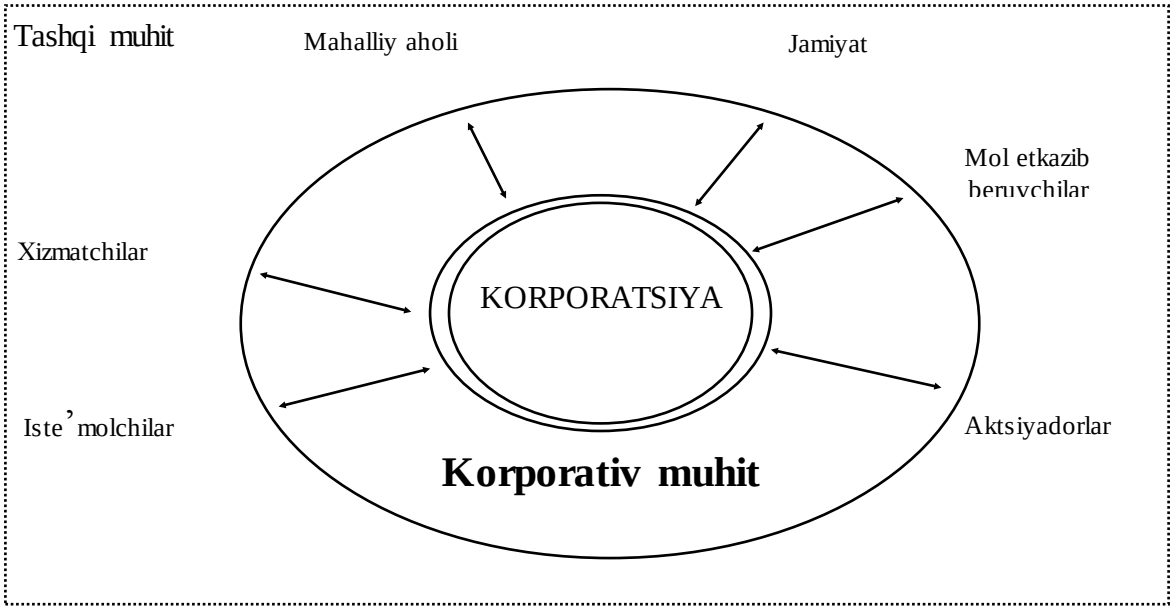

Rasm. 1. Korporativ muhit

Korporatsiya rahbariyati qarorlar qabul qilish jarayonida jamiyatni tashkil etuvchi turli xil xo’jalik yurituvchi sub’ektlarning manfaatlarini hisobga olishi lozim.

Aktsionerlar korporatsiyalar bilan alohida iqtisodiy aloqalarni tashkil etadi: ular korporatsiyaning tashkil etilishining sababchilari bo'lib, "xatarli" kapitalning etkazib beruvchilari hisoblanadi, ularning kaptali orqali korporatsiyalarning rivojlanish va o'sishi kuzatiladi. Korporatsiyalarning barcha harakat va jarayonlarida aktsionerlarning manfaati hisobga olinishi maqsadga muvofiqdir.

Ist'emolchilar, o'ziga alohida e'tibor talab qiluvchilardan biri hisoblanib, korporatsiyalar ularsiz faoliyat olib borishi mumkin emas. Ist'emolchilar sifatli mahsulot va xizmatlarni qoniqarli darajadagi narxda olishni va talabga javob beradigan xizmat turlarini va haqiqiqatga yaqin reklamalarni qabul qilishni istaydi. Agarda korporatsiyalar ist'emolchilarning hohishini qoniqtirishga barcha kuchini sarflamasa, korporatsiyalarning asosiy strategik maqsadlarini quldan boy berilganligidan dalolat beradi va korporatsiyalar o'zoq va qisqa muddatli omodsizliklarga duch kelishi mumkin.

Xizmatchilar, korporatsiyalardan oddiy talablarni qondirishini so'raydi, ya'ni oddiy ish haqini to'lashdan boshlab, to ish beruvchi va xizmatchilar bilan buladigan boshqa jihatlarini o'z ichiga qamrab oladi. Imkoniyatlarning tengligi, ish joyida sog'liqni ximoya qilish, moliyaviy bexatarlik, shaxsiy hayotga aralashmaslik, mustaqillik va o'ziga ta'luqli yashash sharoitini ta'minlashni talab qiladi.

Mahalliy aholi, ishlab chiqarish jarayonida korporatsiyalar ularga katta ta'sirini kursatadi. Aholi korporatsiyalardan mahaliy muammolarda ishtirok etish va ularning muammolarini echishda bevosita ishtirokini: ya'ni ta'lim, transportni tashkil etish, dam olish uchun sharoit qilish, sog'liqni saqlash tizimini, atrof muhitni ximoyalashni kutadi.

Jamiyat, korporatsiyalar ularga xalqaro va milliy darajada ta'sir kursatadi. Ularning faoliyati xar xil shakllardagi korxona va tashkilotlarning, shuningdek, boshqarish tuzilmalarning va ommaviy axborot vositalarining e'tiborida buladi.

Korporatsiyalardan milliy va xalqaro miqiyosidagi soliq va boshqa majburiy to'lovlarini to'lash kabi muammolarni echish amalga oshirishini kutadi.Korporatsiyalarning jamiyat oldidagi asosiy majburiyatlaridan biri o'z

iqtisodiy hayotiyligini qulab quvvatlash va saqlab qolishdan iboratdir. Shu orqali ish joyilarini kupaytirish, ya’ni dunyodagi global muammolaridan biri ishsizlikning oldini olish va ishlab chiqarishda ekologik xavf xatardan ximoyalashi lozimdir.

Mol etkazib beruvchilar, odatda ularning asosiy qismini kichik korxonalar, ya’ni korporatsiyalar bilan xaqqoniy savdo aloqalarini, va o’z vaqtida to’lovlarni amalga oshirishni va ijobiy xamkorlikni amalga oshirishni avzal kuradi. Korporatsiyalarning va ularning mol etkazib beruvchilari o’rtasidagi xamjihatlik iqtisodiy tizimning asosiy bug’ini hisoblanadi, chunki kichik korxonalarning hayotiyligi korporatsiyalarning ularga nisbatan jiddiy va xaqqoniy aloqalariga bog’iq hisoblanadi.

Korporatsiyalar turli xil prinstipial qarorlarini qabul qilishda korporativ aloqalar ishtirokchilari ehtiyojlari tengligini hisobga olsa, korporatsiyalar mohiyatini va muhimligini oshiradi. Shu maqsadda yirik korporatsiyalar korporativ muhitni va o’z aro aloqalarni mustahkamlash uchun qo’yidagi hujjatlar ro’yxatini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi:

◊ Ahloq kodeksi;

◊ Ish haqi to’lash va xizmatchilarni rag’batlantirish, ularning xuquqlarini ximoyalash, shaxsiy hayotga aralashmaslik, erkinlik bo’yicha takliflarni kiritish;

◊ Ishchilarni ish joylarida xavf xatardan saqlash, sog’liqni saqlashni ta’minlash va ularga oid me’yor va tartiblarni o’rnatish;

◊ normы i pravila, predpisыvayuщie postoyannuyu zabotu o povыshenii kachestva proizvodimыx tovarov i uslug, provedenie priemlemoy politiki stenoobrazovaniya, a takje soblyudenie eticheskix aspektov reklamnoy deyatelnosti;

◊ korporatsiyalarning xayriya faoliyati qoidalarini tartblashtirish;

◊ korporativ munosabatlardagi mavjud menejerarni tayyorlash va qayta tayyorlash, dasturlarni axborotlashtirish.

Korporativ boshqaruv va korporativ menejment tushunchalarini bir-biri bilan adashtirib yuborish hollari mavjudligini ta’kidlash joiz. Aytib o’tamizki,

menejment korporativ boshqaruvni ham qamrab oladigan torroq tushuncha hisoblanadi. Bundan tashqari, korporativ menejment faqat kompaniya menejmenti (oliy rahbariyat bo'g'ini) tomonidan, korporativ boshqaruv esa kompaniya boshqaruv organlari (aktsiyadorlar, direktorlar kengashi, bosh direktor va menejment) tomonidan amalga oshiriladi. Korporativ boshqaruv ko'proq strategik xarakterga ega bo'lib, kompaniyaning tashqi muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga yo'naltirilgan bo'ladi (aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish, hukumat organlari, hamkorlar, kreditorlar va boshqalar bilan aloqa qilish).

Korporativ boshqaruvni (corporate governance) menejment (management) bilan tenglash to'g'ri emas. Bu turli tushunchalardir. Korporativ boshqaruv uchun muhim narsa – halol, mas'uliyatli, ravshan korporativ hulq va hisobotni ta'minlashga qaratilgan mexanizmlardir. Menejment esa korxona biznesining professional mutaxassislar tomonidan yuritilishiga qaratilgan mexanizmlarni nazarda tutadi. Korporativ boshqaruv menejmentga nisbatan rahbarlik qilishning yuqoriroq pog'onasida joylashgan bo'lib, kompaniya faoliyatini uning aktsiyadorlari manfaatlari yo'lida boshqarilishini ta'minlaydi. Korporativ boshqaruv va menejment vazifalarining o'zaro kesishuvi faqat kompaniyani rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Korporativ boshqaruvning maqsadi korporatsiyalarning investistiya jozibadorligini oshirish va barcha manfaatdor tomonlar manfaatlarining oqilona muvozanatiga rioya qilgan holda, amaldagi qonunchilik doirasida ochiq aktsiyadorlik jamiyatlarining barcha faoliyat turlaridan imkoni qadar yuqoriroq foyda olishdir. Normal holatdagi korporativ boshqaruvni amalga oshirish uchun korporativ tizimga tez moslasha olish uchun uning qulay yo'llarini topish maqsadga muvofiqdir. Ushbu maqsadni echishda korporatsiya menejmenti, marketing oldida har tomonlama katta hajmli, ko'p rejali ishlarni amalga oshirilishi kutib turadi. Belgilangan ishlarni quyidagicha bosqichma - bosqich amalga oshirish zarurdir:

◊ korporatsiya faoliyati maqsadlarini va mulkdorlarning jamlash usullarini to'g'ri aniqlash;

◊ aktsiyadorlar nazorati ostida korporatsiyalarni qayta tarkiblashni o’z-o’zini boshqarish darajasigacha olib borish;

◊ qo’yilgan maqsadlarga mos holda tashkiliy tarkibni tanlash: ishlab chiqarish, mahsulotni sotish, innovastiya va marketing;

◊ Korporatsiya faoliyatini yagona tamoyillarni ishlab chiqqan holda ya’ni missiya, falsafa va boshqa asos bo’luvchi hujjatlar negizida ishlab chiqish;

◊ ayniqsa oliy menejerlarga va ishchilarga haq to’lash falsafasini o’zgartirish.

Mulkchilikning aktsiyadorlik shaklini korporativ boshqarish usullarini joriy etishda ko’rsatib o’tilgan jihatlarning mavjudligi korporativ xamjamiyatning turli ishtirokchilari manfaatlarining uyg’unligini va bozor talablari asosida aktsiyadorlik korxonalarini rivojlantirishning raqobatbardosh strategiyalaridan foydalanishni taqazo etuvchi sifat jihatdan yangi menejmentni shakllantirishni talab etadi.

Bundan tashqari, korporativ hamjamiyatning turli ishtirokchilari manfaatlarini keskin bozor iqtisodiyoti pozistiyalaridan bir - biriga bog’lay oladigan va tez o’zgaruvchan raqobat muhitida korxonalarni rivojlantirishning moslanuvchan strategiyasini shakllantirishga qodir yangi avlod menejerlarini jalb qilmasdan turib biznesini korporativ boshqarish vazifalarini bajarib bo’lmaydi.

Respublika korxonalarida korporativ menejment va korporativ munosabatlarning hozirgi ahvolini hisobga olib, korxonalarda korporativ menejmentini takomillashtirishning birinchi o’rindagi vazifalari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

◊ kuzatuv kengashi a’zolari va boshqaruvchilar tomonidan hamda aktsiyadorlarning o’zi tomonidan ham korporativ huquqning mazmun-mohiyati va imkoniyatlarini chuqur anglab etilishi;

◊ bevosita aktsiyadorlik korxonalari boshqaruv faoliyatini tartibga soluvchi to’liq me’yoriy xujjatlar paketini ishlab chiqish va qabul qilish;

◊ aktsiyadorlik jamiyatlari ishini ongli boshqarishga aktsiyadorlarning keng doirasini eng yuqori darajada jalb qilish;

◊ korxonalar faoliyatining aktsiyadorlar va investorlar uchun maksimal

ochiqligi va oshkoraligini ta’minlash;

◊ aktsiyadorlik jamiyatlari boshqaruvining yuqori va ijro organlari o’rtasidagi o’zaro ta’sir darajasini oshirish.

“Oqilona ish haqi” tamoyilidan har bir ishchining real qo’shgan hissasini hisobga olgandagi to’lanadigan ish haqi tamoyiliga o’tish, joriy foydaga ega bo’lish, korporatsiyaning kapitalizastiyalangan foydasini shakllantirish muammosini hal qilishda aktsiyadorlarning shaxsiy qiziqishlarini korporativ menejment orqali echish mumkin.

O’zbekiston respublikasi 1996 yili 26 aprelda qabul qilingan “Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to’g’risida”gi qonuniga binoan O’zbekiston milliy korporativ boshqaruv modeli tuzilmasi qo’yidagi rasmda izohlanadi. (Rasm 2).

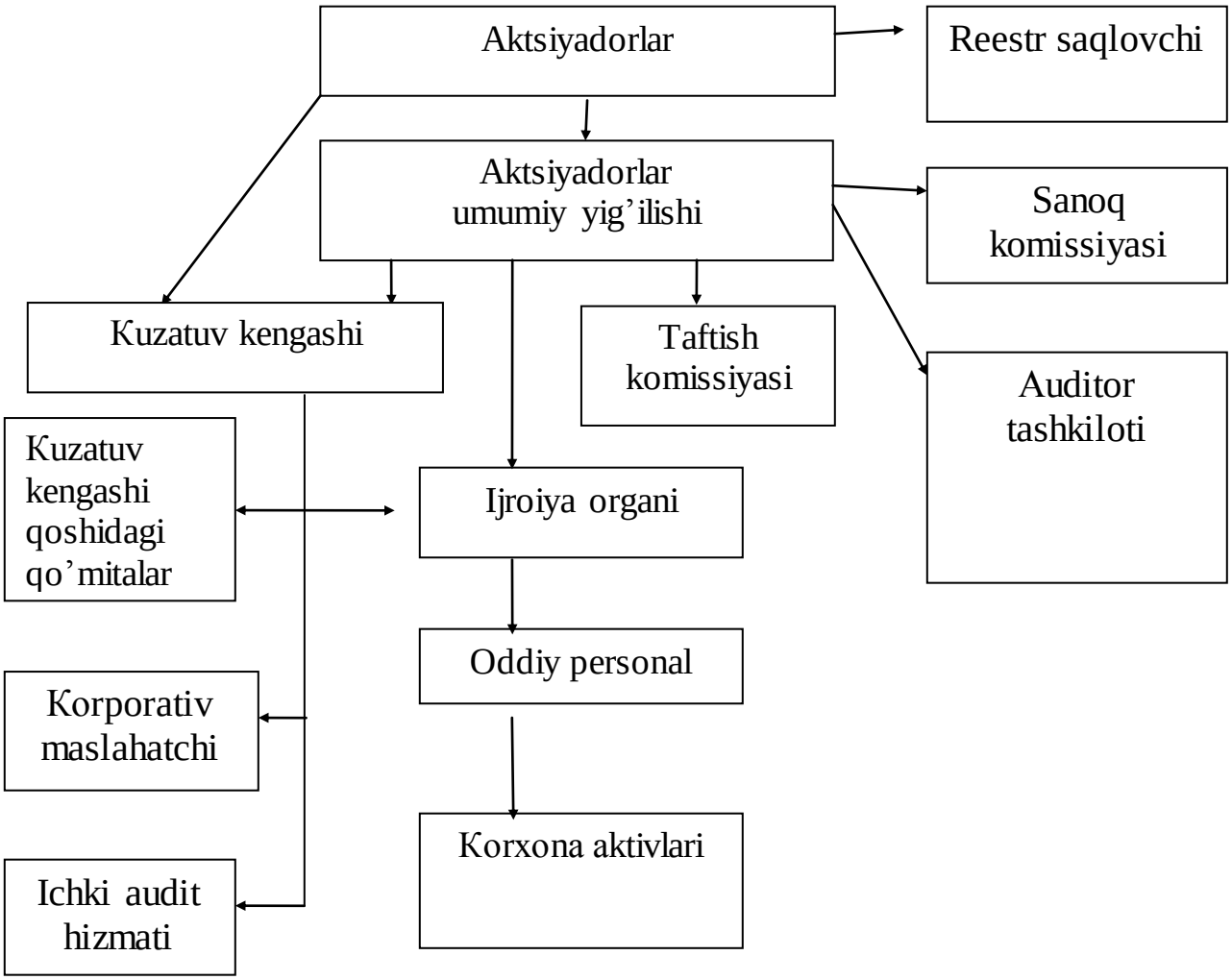

Rasm 2. O’zbekiston milliy korporativ boshqaruv modeli tuzilmasi

Korporatsiyalarning va korporativ uyushmalarning asosiy turlari.

Korporatsiya turlari:

- To’liq shirkatlar va kommandit xo’jalik shirkatlari;
- Mas’uliyati cheklangan jamiyatlar;
- Qo’shimcha mas’uliyatli jamiyatlar;
- Aktsiyadorlik jamiyati (ochiq va yopiq).

Korporativ birlashmalar turlari:

- Xo’jalik uyushmasi;
- Konstern;
- Konsorstium;
- Kartel;
- Konglomerat;
- Trest;
- Sindikat;
- Xolding.

Tadbirkorlik korporatsiyalari foyda olish uchun yaratiladi. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- AQShda korporatsiyalar faqat aktsiyadorlik kapitali asosida tuziladi;
- Evropada ma’suliyati cheklangan jamiyat, shirkatlar, kooperativlar, ochiq aktsioner jamiyatlari, yopiq aktsioner jamiyatlari.

Tadbirkorlik korporatsiyasi sifatida quyidagilar bo’lishi mumkin:

- alohida tijorat tashkiloti;
- integratsiyalangan korporativ tuzilma (konstern, xolding va boshqalar).

1.3. Korporativ boshqaruvning maqsad va vazifalari

O’zbekiston Respublikasida korxonalarni aktsionerlashtirish jarayonida joriy etiladigan korporativ menejment usullari avval-boshidanoq quyidagi asosiy maqsadlarni ko’zladi:

- korxonalar faoliyatining iqtisodiy va moliyaviy ko’rsatkichlarini

boshqaruv sohasida ularning mustaqilligini ta’minlash hisobiga yaxshilash;

- milliy moliya bozorining (kapital, qimmatli qog’ozlar, ko’chmas mulk bozorlari) turli bo’g’inlarini rivojlantirish hamda aholining korxonalar kapitalidagi ishtirokini kengaytirish;
- ichki bozorni turli mahsulotlar bilan to’ldirish va mahalliy korxonalarning raqobatbardoshlik darajasini oshirish maqsadida raqobatdosh bozor muhitini yaratish;
- korxonalarga to’g’ridan-to’g’ri va portfelli xorijiy investistiyalarni jalb qilish.

Ko’rsatib o’tilgan maqsadli tamoyillarning aksariyati aktsiyadorlik korxonalar ishi amaliyotida muvaffaqiyatli joriy etilmoqda, ammo bu jarayon yanada tizimli yondashuvni taqozo etadi. Aks holda, korporativ boshqaruv usullarining joriy etilishi jilovlanib, ko’pchilik aktsiyadorlarda ularning asl salohiyati haqida noto’g’ri fikr paydo bo’ladi.

Korporativ boshqaruvning vazifalariga quyidagilarni kiritish maqsadga muvofiqdir:

- aktsiyadorlar huquqlari va manfaatlarini himoya qilish;

- aktsiyadorlik jamiyatlari investistion jozibardorligini oshirish;

- aktsiyalar narxining o’sishi orqali uzoq muddatli iqtisodiy qiymatning jamg’arilishi;

- jamiyatning rivojlanish strategiyasini aniqlash va uning amalga oshirilishini nazorat qilish;

-aktsiyadorlik jamiyatlari biznes - rejalarini tasdiqlash va ular bajarilishini nazorat qilish va faoliyatning boshqa muhim masalalarini hal qilishdan iboratdir.

Korporativ boshqaruv tizimi - korporatsiya o’z aktsiyadorlari manfaatlarini ifodalashi va himoya qilishi lozim bo’lgan tashkiliy modelni ifodalaydi. Bu aktsiyadorlar, direktorlar kengashi, menejerlar va boshqa manfaatdor tomonlarning (xodimlar, kreditorlar, mahalliy hukumat, jamoat tashkilotlari) o’zaro aloqa tizimi bo’lib, undan maqsad amaldagi qonunchilikka rioya qilib, xalqaro andozalarga muvofiq foydani oshirish hisoblanadi.

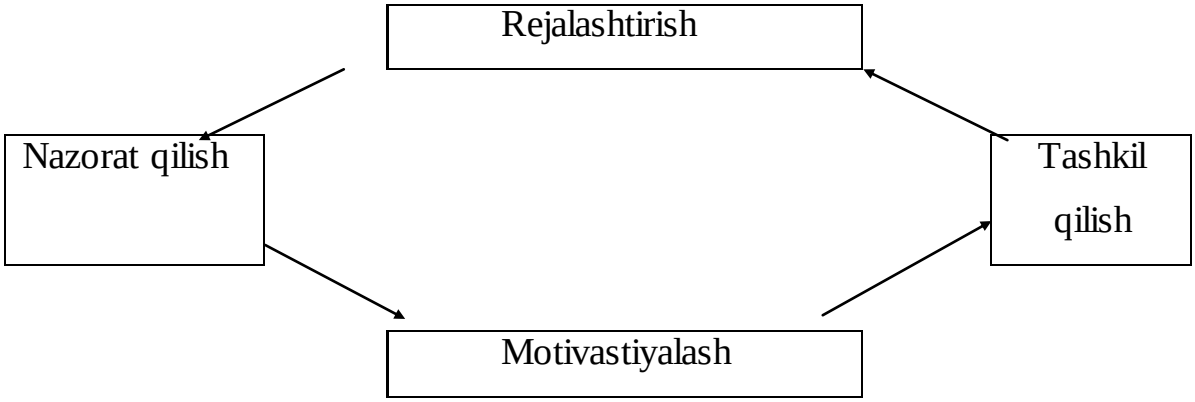

Rasm. 3. Korporatsiyalarni boshqaruv tsikli

Korporatsiyalar o’z navbatida, davlat oldida korxonalarning, masalan yagona soliq to’lovchi vakolotxonalari sifatida ishtirok etishi mumkin. Har qanday korporativ birlashma faoliyat kursatish maqsadiga ega buladi va ushbu maqsadga erishishda boshqarishni bosqichma bosqich amalga oshiradi. Buni biz qo’yidagi rasmda kurib o’tamiz. (Rasm.4).

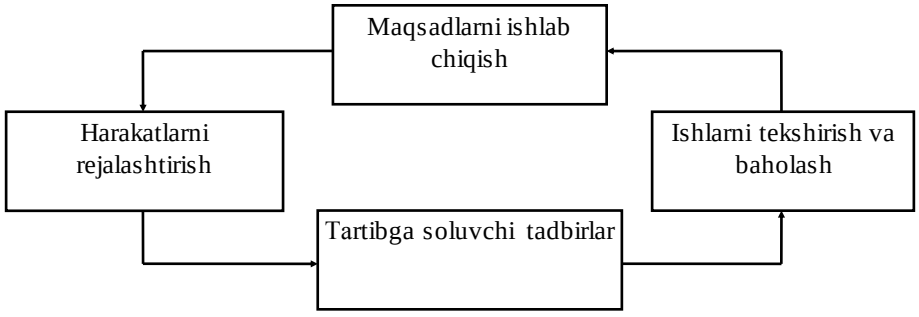

Rasm. 4. Boshqarish bosqichlarini maqsadli amalga oshirish

Nizom kapitali va boshqaruv organlari nuqtai nazaridan tashkiliy-huquqiy shakllar tavsifini qo’yidagi jadvalda izohlaymiz.(1.Jadval).

1-jadval

Nizom kapitali va boshqaruv organlari nuqtai nazaridan tashkiliy-huquqiy shakllar tavsifi

Xo’jalik o’rtoqchiliklari	Xo’jalik jamiyatlari	Aktsiyadorlik jamiyatlari	Ishlab chiqarish shirkatlari
Nizom kapitali			
Terma (ta’sischilar ulushiga taqsimlangan)	Terma (ta’sischilar ulushiga taqsimlangan)	Aktsiyadorlik kapitali (aktsiyalar belgilangan soniga taqsimlangan)	Pay kapitali (birlashtirilgan mulkiy pay badallaridan iborat)
Boshqaruv organlari			
Boshqaruv organlari yo’q	Qatnashchilar umumiy yig’ilishi – oliy rahbar organ; Ijroiya organi (Boshqarma) yakka holda ham, jamoaviy ham bo’lishi mumkin (yakka holdagisi qatnashchilar orasidan bo’lmasligi mumkin)	Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi – oliy rahbar organ; Ijroiya organi yakka holda ham, jamoaviy ham bo’lishi mumkin; umumiy rahbarlik amalga oshiruvchi strategik organ —direktorlar Kengashi	A’zolra umumiy yig’ilishi – oliy rahbar organ; Ijroiya organi (Boshqarma); shirkat qatnashchilari soni 50 dan oshganda Kuzatuv kengashi— umumiy rahbarlik amalga oshiruvchi strategik organ tashkil etilishi mumkin

Ushbu tizimdagi oqimlar quyidagi tarzda taqsimlanadi:

■ aktsiyadorlardan bosh direktorga va menejmentga kapital kelib tushadi, bosh direktor va menejer aktsiyadorlarga «shaffof» moliyaviy hisobot taqdim etish majburiyatini oladi;

■ aktsiyadorlardan direktorlar Kengashi faoliyatini nazorat qilish kelib chiqadi, direktorlar Kengashi esa aktsiyadorlarga axborot va individual hisobot taqdim etadi;

■ bosh direktor va menejment direktorlar Kengashiga strategiyani amalga oshirishning borishi haqida axborot va tezkor ma’lumotlar taqdim etadi, o’z navbatida u kompaniya va bosh direktor faoliyatini nazorat qilib boradi.

1.4. Korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullarini joriy etishning xususiyatlari

Korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

Adolatlilik - boshqaruv qoidalari adolatli bo’lib, halol raqobatchilik sharoitida kompaniyaga muvaffaqiyatli harakat qilishga imkoniyat berishi va shu bilan birga barcha qatnashchilarning, shu jumladan minoritar aktsiyadorlarning ham huquqlarini ta’minlash lozim.

Ravshanlilik - kompaniyaga aloqador barcha muhim axborotlarning, shu jumladan mulkchilik shakli, moliyaviy holati, faoliyat natijalarini o’z vaqtida va aniq oshkora qilinishini kerak.

Hissadorlik — barcha boshqaruv organlarining vazifalari va vakolatlarini aniq ajratib berishni, Ijroiya organining Kuzatuv kengashi va aktsiyadorlarga hisob berish majburiyatini yuklaydi.

Javobgarlik - aktsiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslar oldida ma’muriyatning va kompaniya faoliyatiga bog’liq qarorlarni qabul qiluvchi shaxslarning javobgarligi.

Aktsiyadorlik jamiyatining boshqaruv tizimi korporativ boshqaruv tamoyillarining amalga oshishini ta’minlashi zarur.

Respublika aktsiyadorlik korxonalarida korporativ boshqaruv usullarini joriy etishning eng muhim xususiyatlariga quyidagilarni kiritish lozim:

1) korxonalar nisbatan “yosh”ligi va bosqichma - bosqich rivojlanishi, mustaqillik yillarida ularning deyarli qaytadan shakllanishi;

2) respublika moliya bozorining ko’pgina tarmoqlarini islohotlar o’sishining past sur’atlari, bularga ma’lum darajada korxonalarda korporativ menejmentni

amalga oshirish ko’lamlari va sifati bilan bog’liq;

3) korxonalarning qayta tashkil etilishi jarayonlarini faollashtirish va korxonalarda mavjud korporativ madaniyat darajasini oshirishga qaratilgan yuqori rivojlangan infratuzilmasining etarlicha mavjud emasligi;

4) xo’jalik yurituvchi sub’ektlar talablarini etarlicha o’rganmaslik va zamonaviy marketing yutuqlaridan etarli darajada foydalanmaslik oqibatida;

5) aksariyat korxonalar boshqaruv ijroiya organlarining nofaolligi emasligi, ularning biznesga investistiyalarni jalb qilish uchun transparentlikning ahamiyatiga etarlicha baho bermasligi tufayli ushbu korxonalar faoliyatining past darajadaligi;

6) boshqaruv ijroiya organlariga moliyaviy oqimlarni boshqarishni va dividend siyosati taqdirini butunlay topshirib qo’ygan aktsiyadorlik jamiyatlari boshqaruv organlari va aktsiyadorlar tomonidan ularning ishini etarlicha nazorat qilinmasligi;

7) korxonalar tomonidan korporativ boshqaruvga oid ilg’or xorijiy tajribaning sust o’rganilishi va o’z ishi amaliyotiga past sur’atlarda joriy etilishidan iborat.

Korxonalarda korporativ boshqaruv usullari qaror topishining ko’rsatib o’tilgan xususiyatlari, bir tomondan: O’zbekiston Respublikasida o’tish davrining asosiy yukini “o’ziga olgan"ligi alohida roli bilan belgilanadi, bu yuk milliy iqtisodiyotni qayta qurishning kardinal tuzilmasiga hamda ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishda an’anaviy yondashuvlarning o’zgarishiga bog’liqdir.

Boshqa tomondan, korporativ boshqaruv usullarini joriy etishning past sur’atlari va bunga bog’liq kamchiliklarni aktsiyadorlik jamiyatlari faoliyatini boshqaradigan me’yoriy - xuquqiy bazaning mukammal emasligi, O’zbekiston Respublikasida aktsionerlashtirish jarayonining o’ziga xos xususiyatlari, shuningdek korxona boshqaruvi oliy organlari va aktsiyadorlarning amaliyotda korporativ boshqaruv tamoyillariga rioya qilishdagi sustkashligi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari, aktsiyadorlik jamiyatlarining rahbariyati va menejerlari tomonidan biznesni korporativ boshqarish bo’yicha ilg’or xorijiy tajribani etarli darajada o’rganilmaganligi, shuningdek mazkur muammo nazorati hamda korxona

faoliyatini boshqarish organlari tomonidan kompleks yondashuvning yo'qligi kooperatsiya jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mazkur nazorat va boshqaruv organlari aktsiyadorlik jamiyatlarini boshqarish jarayonlarini realizastiya qilishning o'ziga xos tomonlarini etarlicha hisobga olmaydi.

O'zbekiston Respublikasida mulkchilikning aktsiyadorlik shakli aktsiyadorlar uchun o'zini o'zi qoplaydigan va investorlar uchun foydali bo'libgina qolmasdan, balki xo'jalik yuritishning bunday shakli mulkchilikning boshqa shakllariga (davlatga tegishli, qo'shma, hususiy) nisbatan samarali ekanini yaqqol ko'rsatuvchi namuna vazifasini ham bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi quyidagi shakllarda tijorat tashkilotlarini tashkil qilish imkoniyatini nazarda tutadi:

- ochiq aktsiyadorlik jamiyati va yopiq aktsiyadorlik jamiyati;
- mas'uliyati cheklangan jamiyat va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat;
- to'liq shirkat va kommandit shirkat;
- ishlab - chiqarish kooperativi;
- xususiy korxona;
- unitar korxona.

Aktsiyadorlik jamiyati (korporatsiya) investorlar (aktsiyadorlar) kapitalini birlashtirish yo'li bilan tashkil qilinadigan hamda o'z aktsiyadorlari foydasi manfaati yo'lida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan tijorat tashkilotining tashkiliy - huquqiy shaklini bildiradi.

Jamiyatning ajralib turuvchi xususiyatlari – egalik qilish va boshqaruv funktsiyalarining ajratilishi:

- o'z mulkini joriy boshqarishda shaxsan qatnashishdan ixtiyoriy voz kechgan mulkdorlar (aktsiyadorlar);
- jamiyat mulkiga egalik qilmaydigan va begona mulkni boshqaradigan menejerlar;
- mulkdorlar (aktsiyadorlar) jamiyat mulkining emas, balki o'z hissasining (aktsiya, ulush) egasidir. Kompaniya mulkining egasi – huquqiy shaxs bo'lgan kompaniyaning o'zidir.

2-jadval

Ochiq va yopiq aktsiyadorlik jamiyatlarinig farqli jihatlari[5]

Farqlantiruvchi belgilar	Ochiq jamiyatlar	Yopiq jamiyatlar
Aktsiyadorlar soni bo'yicha	Cheklanmagan.	3 shaxsdan kam, 50dan ko'p emas.
Ustav fondi hajmi bo'yicha	Davlat ro'yhatidan o'tish sanasida qiymati 400.000 AQSh dollariga ekvivalent bo'lgan hajmdan kam bo'lmasligi kerak.	Davlat ro'yhatidan o'tish sanasida qiymati 400.000 AQSh dollariga ekvivalent bo'lgan hajmdan kam bo'lmasligi kerak.
Aktsiyalarni joylashtirish bo'yicha	Aktsiyaga ochiq obuna va ularning erkin sotilishi. Jamiyat ustavida va qonunchilikda man qilingan hollardan tashqari hollarda yopiq obunaga ruhsat beriladi.	Yopiq obuna. Aktsiyalar faqat ta'sischilar yoki oldindan ma'lum bo'lgan boshqa shaxslar orasida joylashtirilishi mumkin. Chiqariladigan aktsiyalarga ochiq obuna o'tkazishi mumkin emas.
Aktsiyalarni sotishdagi cheklovlar	Cheklanmagan: aktsiyadorlar yoki jamiyat tomonidan rozilik talab qilinmaydi.	Boshqa aktsiyadorlar agar ustavda nazarda tutilgan bo'lsa, jamiyat aktsiya sotib olishda ustunlik huquqiga ega.
Axborotning oshkor qilinishi bo'yicha	Qonunchilikda o'rnatilgan masalalar bo'yicha axborotni oshkor qilishga majbur.	Qonunda axborot oshkor qilinishi bo'yicha hech qanday talab mavjud emas.

Tomonlar manfaatlari bir - biriga to'g'ri kelmasligi va sezilarli darajada farqlanishi mumkin. Qanday qilib, qaysi usullar yordamida menejerlarning hokimiyatini cheklash va aktsiyadorlarning manfaatini himoya qilish mumkin? Shu bilan birga, menejerlarni bo'g'ib tashlamaslik, ularning tashqi sharoit o'zgarishlariga befarq bo'lmasligiga qanday qilib erishish mumkin? Aynan shu masalalar faqat korporativ boshqaruv tomonidan hal qilinishi mumkindir.

Boshqa shakldagi tijorat tashkilotlariga nisbatan ochiq aktsiyadorlik jamiyatining afzalliklari:

- soni minglab shaxslargacha chiqishi mumkin bo'lgan qatnashchilarning son tarkibiga hech qanday cheklanishlarning yo'qligi;

- fond bozori orqali katta hajmdagi investistiyalarni jalb qilish imkoniyati;

- jamiyat majburiyatlari bo'yicha aktsiyadorlarning javobgarligi faqat ustav kapitalidagi ulushi miqdorida cheklanganligi. Aktsiyadorlar jamiyat majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Ochiq aktsiyadorlik jamiyatlarining tavakkalchiligi ko'p

[5] Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini ximoya qilish t o'grisidagi qonun. 26.04.1996 y.

sonli aktsiyadorlar o’rtasida taqsimlanadi;

- aktsiyalar erkin oldi - sotdi predmeti bo’lib, ularga egalikning o’zgarishi aktsiyadorlik kapitali va aktsiyadorlarga nisbatan huquq va majburiyatlarning o’zgarishiga olib kelmaydi;

- yirik kompaniyaning ustunligidan foydalanish (murakkab, ilm - fan yutuqlarini ishlatishni talab qiluvchi mahsulotlarni ishlab - chiqarish imkoniyati, o’zlik va qarz sarmoyani jalb qilish orqali ishlab - chiqarishni diversifikastiya qilish imkoniyatlari va hokazo).

Ochiq aktsiyadorlik jamiyati kamchiliklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- aktsiyadorlik jamiyatini tuzishda tashkiliy qiyinchiliklar (ko’plab hujjatlarni tayyorlash, ularni ko’pchilik idoralardan o’tkazish va h.k.);

- davlat tomonidan qattiq nazorat qilinishi va huquqiy tartibga solinishi;

- bevosita aktsiyadorlik jamiyatiga va uning aktsiyadorlariga yuklanuvchi sezilarli soliq yuki;

- ochiq aktsiyadorlik jamiyati **s**ifatida axborotlarning nisbatan chuqur oshkora qilish majburiyati natijasida faoliyatning tijorat sirlari oshkora bo’lishi, hisob yuritish va hisobot tayyorlashda talablarning yuqoriroq bo’lishi;

- odatda boshqa shaxslar guruhlarining manfaatlariga zid bo’lgan va ochiq aktsiyadorlik jamiyati faoliyatida xususiy manfaatlarga ega bo’lishi mumkin bo’lgan turli shaxslar guruhlarining mavjud bo’lishi, hamda yollanma menejerlarga ularga qarashli bo’lmagan mulkni boshqarish bo’yicha vakolatlarning berilishi.

Tayanch iboralar: Korporatsiya, menejment, korporativ muhit, korporatsiya sub’ektlari, korporatsiya tamoyillari, boshqaruv, korporativ aloqalar.

Nazorat savollari:

1.Korporativ boshqaruvning kelib chiqishi va rivojlanishi bosqichlari

2.O’zbekistonda mahalliy korporativ boshqaruvni shakllantirishning bosqichlari

3.O’zbekiston Respublikasi korxonalari faoliyatida korporativ boshqaruv usullarining institustional qaror topishi jarayoni omillari.

4.Korporativ boshqaruv va korporativ menejmentning farqi.

5.Korporatsiya nima?

6.Korporativ boshqaruvning xususiyatlari.

7.Korporativ muhit nima?

8.Korporativ aloqalarni amalga oshiruvchi ishtirokchilari.

9.Korporativ boshqaruvning maqsad va vazifalari

10.Korporativ boshqaruvning tamoyillari

II-Bob. Korporativ boshqaruv nazariyasining evolyutsiyasi

2.1. Korporativ boshqaruv vujudga kelishining asosiy shart-sharoitlari va sabablari

Korporativ boshqaruv yirik biznes yuritish zarurati ob'ekti sifatida shakllangan. Tabiiyki, bundan oldin korporatsiyalar shakllanishining uzoq muddatli jarayoni ro'y bergan. Ma'lum bir bosqichda xalqaro hamjamiyat korporativ strukturalar joylashuvidan qat'iy nazar ularni boshqarish jarayonlarini soddalashtirish va bir xillashtirishga imkon beradigan umumiy me'yorlar va andozalar ishlab chiqishga majbur bo'ldi.

Korporatsiyalar shakllanishi umumjahon tendenstiyalarini tahlil qilib, mutaxassislar uchta asosiy bosqichni ajratib ko'rsatadilar. Har bir bosqich jamiyatda o'sha paytda shakllangan korporatsiyalarga xos jihatlarni aks ettiradi.

XX asrning boshlarida sanoat inqilobi davomida paydo bo'lgan korporatsiyalar ularning egalari mulki sifatida qabul qilingan. Ular kiritilgan mablag'larga mos keluvchi qaytim (samara) ta'minlash maqsadi uchungina xizmat qiladi deb hisoblangan. Korporatsiya mashina sifatida ko'rib chiqilgan, xodimlar va boshqaruvchilar bu mashinaning qismlari hisoblangan. Bu davrda boshqaruvning mexanistik modeli hukmronlik qilgan. Ushbu davrga quyidagi sharoitlar xos bo'lgan:

- korporatsiya egasi xodimlar ustidan cheksiz hukmronlik qilgan va ularni xohlaganicha xo'jayinchilik qilgan;
- xodimlarning malaka darajasi juda past bo'lgan va takomillashuv uchun stimullar bo'lmagan;
- ma'lumot va so'rovlar darajasi past bo'lgan, chunki ishsizlik bilan bog'liq iqtisodiy muhtojliklar tahdidi muntazam bo'lgan.

Iqtisodiy rivojlanishning mazkur bosqichi korporativ boshqaruvning nazariy asoslari negizi hisoblangan quyidagi ishlarda o'z aksini topgan.

Korporativ boshqaruvning nazariy asoslari firmani boshqarish elementlarini qamrab oladi hamda belgilangan boshqaruv va ishlab chiqarish tashkiliy

strukturasiga ega firmaning ko'p profilli yirik biznesgacha rivojlanish tendenstiyalarini modellashtiradi.

Firma nazariyasi. Xo'jalik sub'ekti ishlab chiqarish omillari to'plami sifatida ko'rib chiqiladi: $u = f(K, L)$. Klassik ma'noda, tashqi muhit va ichki tashkiliy strukturasi ifodalangan xo'jalik sub'ekti tushunchasi mavjud emas. Shu sababli tashqi ta'minotchilarsiz, huquqiy tartibga solishsiz, siyosiy muhit ta'sirisiz yopiq tashkilot tizimi ko'zda tutiladi. Xo'jalik sub'ektlarini moliyalashtirishning qoidasiga ko'ra, tashqi qarzlarni qamrab oladigan murakkab jarayonlari ham bekor qilingan.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda korporatsiyalar mexanistik konstepstiyasi barbod bo'ldi, bu davr korporatsiyani organizm sifatida qabul qilish bilan tavsiflana boshladi. Firmalar sonining o'sishi raqobat va markazlashuv jarayonlariga sabab bo'ldi. O'sha davrdagi korporatsiyalar maqsadi ikkita muhim vazifa – kun ko'rish va o'sishdan iborat bo'ldi. Ishlab chiqarish va boshqaruvning sifat tavsifnomalar kuchayishi sababli foyda olish ikkinchi o'ringa tushib qoldi. Korporatsiya murakkab struktura va uning faoliyatidagi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik uning ichki strukturasida yashiringan deb hisoblangan. Tashqi muhitning mavjudligi ko'zda tutilmagan, tabiiyki, uning ta'siri ham hisobga olinmagan. Mazkur bosqich quyidagi sharoitlar bilan tavsiflanadi:

- mehnatning texnik mazmunini murakkablashuvi xodimlar ma'lumoti darajasining sezilarli o'sishiga olib keldi;
- ish beruvchilarning xodimlarga bog'liqlik darajasi ortdi, xodimlarni boshqarish mexanizmlari takomillashdi.

Bu bosqichga korporativ boshqaruvning quyidagi nazariy asoslari mos keladi:

Transaktsiya xarajatlari nazariyasi**.** Transaktsiya xarajatlar bu – tashqi shartnomalarning bajarilishini ta'minlash xarajatlaridir. Transaktsiya xarajatlari deb ishbilarmonlik operatsiyalarini bajarish, jumladan, ishbilarmonlik hamkorini izlab topish vaqtini baholash, muzokaralar o'tkazish, shartnomalar tuzish, ularning tegishlicha ijro etilishini ta'minlash xarajatlariga aytiladi.

Transaktsiya xarajatlari quyidagi hollarda ayniqsa yuqori bo'ladi:

■ kamdan - kam uchraydigan tovar ishlab chiqarilsa;

■ bozorda talab noaniq va narx harakatini oldindan aytib bo'lmasa;

■ bozorda axborot asimmetriyasi mavjud bo'lsa.

Transaktsiya xarajatlarini korxonalarni integratsiyalash yo'li bilan erishish mumkin.

Muloqotlar nazariyasi. Ushbu nazariyada asosiy e'tibor korporatsiyaning ichki strukturasiga qaratilib, uni tuzishning shartnoma asosi ko'zda tutiladi. Korporatsiya xodimlar, boshqaruvchilar va mulk egalari o'rtasida munosabatlar yig'indisini ifodalaydi. Qoidaga ko'ra, bu munosabatlar rasmiy shartnomalar bilan ifodalanadi. Biroq, bu munosabatlar rasmiy shartnomalar bilan tartibga solinmagan taqdirda ham ta'minotchilar va iste'molchilar bilan ma'lum bir o'zaro aloqalar, xodimlar va boshqaruvchilar o'rtasida subordinastiya tizimi bo'ladi – bu norasmiy shartnomalar tizimidir. Lekin, shunga qaramay ular ma'lum muddat davomida etarli darajada barqaror bo'ladi va ularning buzilishi boshqa qatnashchilarga nisbatan jarima choralariga olib keladi.

Nazariya doirasida shartnomalarning uch turi ajratib ko'rsatiladi:

■ klassik shartnoma, bunda tomonlar to'liq mustaqillikni saqlab qoladi va beqarorligi bilan ajralib turadi. Klassik shartnoma qat'iy va yuridik jihatdan sodda, shartnoma matnida qayd etilmagan hech qanday og'zaki kelishuvlar tan olinmaydi;

■ neoklassik shartnoma, bunda o'rta muddatli va uzoq muddatli asosda tomonlarning o'zaro bog'liqligi yuqori darajasiga erishiladi. Jiddiy yuridik hujjatdan ko'ra ko'proq kelajakda ro'y berishi mumkin bo'lgan barcha vaziyatlarni ko'zda tutadigan hamkorlik tamoyillari haqidagi shartnomani eslatib yuboradi. Bunda og'zaki kelishuvlar yozma kelishuvlar bilan bir qatorda hisobga olinadi;

■ Implistit yoki munosabatlar shartnomasi – uzoq muddatli o'zaro manfaatli shartnoma, bunda bitim ishtirokchilarining o'zaro bog'liqlik darajasi maksimal bo'lishi ta'minlanadi va norasmiy shartlar rasmiy shartlardan ustunlik qiladi. Uchinchi tur bo'yicha kontraktastiya yirik biznes sohasida tobora ommalashib bormoqda.

Korporatsiyalar rivojlanishining keyingi bosqichi XX asrning 80 - 90 yillariga to’g’ri kelib, korporatsiyani organizm sifatida inkor qilish bilan tavsiflanadi va unga boshqacha talablar qo’yadi. Avvalo, davlatning xo’jalik hayotini tartibga solish ta’sirining kuchayishi korporatsiyalar faoliyatiga muhit yondashuvini rivojlantirish zaruratini to’g’ri anglashga olib keldi. Har bir korporatsiya o’zicha alohida bo’lib emas, balki boshqa bozor institutlari bilan aloqada faoliyat yuritadi. Tashkilot sifatida korporatsiya konstepstiyasi uzil - kesil tasdiqlanadi. Ikkinchidan, korporatsiyani boshqarish vazifalari murakkabalashdi: aktsiyadorlarning ehtiyojlarini qondirish birinchi darajali ekanligi talab qilinadi, bu korporativ boshqaruv tamoyillari va korporativ madaniyatni shakllantirish zaruratini anglashga olib keladi. Bu bosqichga quyidagi nazariya xarakterli:

Mulkchilik huquqlari nazariyasi**.** Xo’jalik sub’ektining ichki va tashqi muhiti mavjudligi ko’zda tutiladi, uning faoliyati «o’ziga o’xshashlar» muhitida ko’rib chiqiladi. Mazkur nazariya doirasida firma nazariyasidan farqli ravishda, kompaniya tushunchasi mavjud va kompaniyalar institustional muhiti sarflanadi. Bu nazariyada asosiy rolni mulkchilik ob’ekti o’ynaydi, uni aniqlashga bir nechta yondashuvlar ko’rib chiqiladi:

- korxonaning butun mulkiy kompleksi;
- bu mulkiy kompleksdan foydalanish va tasarruf qilish huquqi.

Ob’ektga nisbatan mulkchilik sub’ektlari saf tortadi:

- aktsiyadorlar;
- direktorlar Kengashi;
- bosh direktor.

Har bir sub’ekt miqyosida iqtisodiy va huquqiy hokimlikni to’plash haqida bahs yuritiladi.

Sanab o’tilgan korporativ boshqaruv nazariy asoslari korporatsiyalar shakllanishi jarayonining hozirgi tushunishda evolyustionligini ta’kidlaydi va korporatsiya Boshqarmasi barcha organlarining o’zaro aloqalariga asoslangan korporativ boshqaruv nazariy manbalarini ajratishga imkon beradi. Bu manbalarni

ajratish imkoniyati korporatsiyalar shakllanishining uchinchi bosqichida, korporativ boshqaruv shakllanishi bilan paydo bo'lgan.

2.2. Korporativ boshqaruvning nazariy manbalari

Korporativ boshqaruvning nazariy manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- agentlik nazariyasi (Agency Theory);
- sheriklar nazariyasi (Stakeholder Theory);
- boshqaruv nazariyasi (Stewardship Theory);
- tashkiliy nazariya (Organization Theory).

Bu nazariyalarning har birini qisqacha tahlil qilib chiqamiz:

1) Agentlik nazariyasida korporativ munosabatlar mexanizmi agentlik xarajatlari vositalari orqali ko'rib chiqilib, direktorlar va aktsiyadorlar o'tasidagi o'zaro munosabatlar shartnoma munosabatlari sifatida ifodalanadi. Ko'rib chiqiladigan vazifalar tipologiyasi quyidagilarga borib taqaladi:

- "manfiy tanlov" muammosi (ya'ni yaxshi menejerni qanday tanlash);
- "opportunistik xulq – atvor" muammosi (ya'ni qanday qilib menejerni mulk egasi manfaatlarida ishlashga majbur qilish).

Agentlik nazariyasi doirasida 1976 yil iqtisodchi olimlar Yensen va Mekling tomonidan taklif etilgan model keng tarqalgan bo'lib, unga ko'ra agentlik munosabatlari bu — unga muvofiq boshliq qo'l ostidagi xodimni boshliq manfaatlarida harakatlarni amalga oshirish uchun yollaydigan va qaror qabul qilish huquqlarining bir qismini qo'l ostidagi xodimga berish ko'zda tutiladigan shartnomadir. Bundan tashqari, agentlik munosabatlari quyidagilardan iborat bo'lgan agentlik xarajatlariga olib keladi:

- mulk egasi va menejer o'rtasida muloqot o'rnatish xarajatlari;
- mulk egasining menejerni nazorat qilish xarajatlari;
- menejerning o'zini - o'zi cheklash xarajatlari;
- qoldiq yo'qotishlar.

Model quyidagi asosiy taxminlarga yo'l qo'yadi:

- barcha tashqi aktsiyalar ovoz berish huquqiga ega emas;

■ tashqi mulk egalari faqat pul oqimlari yoki boylikning o'sishi orqali mulkdan foyda oladi (ya'ni sof foyda olmaydi);

■ menejerning ish haqi qat'iy belgilab qo'yilgan bo'ladi;

■ modelning dinamik jihatlari tahlildan chiqarib tashlanadi.

Qo'shimcha taxminlar (keyinchalik susaytiriladi):

■ firma hajmi qat'iy belgilanadi;

■ monitoring va o'zini - o'zi cheklash uchun imkoniyat yo'q;

■ qarz olish uchun imkoniyat yo'q;

■ risk va diversifikastiya zarurati e'tiborga olinmaydi.

Natijada quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

■ agar menejer firma kapitalining 100% egasi bo'lsa, u eng yuqori xarajatlar va eng yuqori foyda tengligidan kelib chiqib ("jamoat uchun eng qulay variant"), qo'llanadigan harakatlar optimal hajmini tanlaydi;

■ agar menejer firmaning to'laqonli egasi hisoblanmasa, qo'llanadigan harakatlar darajasi jamoat uchun eng qulay variantdan past bo'ladi va firmaning qimmati pasayib ketadi;

■ mulk egasi tomonidan nazorat qilish imkoniyati firma qiymatini oshiradi va nazorat bo'lmagan vaziyatga nisbatan xususiy foyda iste'molini kamaytirishga imkon beradi.

Agentlik nazariyasida boshqa modellar ham foydalaniladi. Masalan, kapital strukturasi modellari. Ulardan birining asosida yotadigan Modilyani - Miller teoremasiga ko'ra, qarz va mulk o'rtasida tanlov firmaning qiymatiga ta'sir etmaydi. Bu fikr faqat moliya bozorlari mukammal bo'lgan hollarda to'g'ri bo'ladi. Biroq, Yensen va Meklingga ko'ra, qarz agentlik xarajatlari bilan ham bog'liq bo'ladi. Menejer riskliroq investistiyalarni amalga oshirib, riskni kreditorlarga o'tkazadi:

■ loyiha muvaffaqiyatli amalga oshirilgan hollarda menejer daromadning ko'proq qismini oladi, chunki qarz bo'yicha to'lovlar qat'iy belgilab qo'yilgan bo'ladi;

■ biroq muvaffaqiyatsizlik hollarida kreditorlar asosiy yo'qotishlarga duch keladi, chunki defolt holatida menejerning javobgarligi uning kapitaldagi ishtiroki bilan cheklanadi.

Qarzning agentlik xarajatlari quyidagilarni qamrab oladi:

■ qarz shartnomasi yozish xarajatlari;

■ menejerning yuqori riskli investistiyalardan yo'qotishlari;

■ monitoring va o'zini - o'zi cheklash xarajatlari;

■ bankrot va qayta tashkil qilish xarajatlari. Bu xarajatlar qarzning o'sishi bilan o'sib boradi, shu tariqa, kompaniya kapitali strukturasida qarz ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, kompaniya uchun qarz qiymati shunchalik baland bo'ladi.

Kapital tarkibi bo'yicha boshqa mashhur nazariyalaridan biri bulgan «soliq qalqoni» modeli ham mavjud (bunda soliq qonunchiligi buyicha qarz bo'yicha beriladigan foiz soliqqa tortilmaydi), Yensenning erkin pul oqimlari nazariyasi modeli 2001 yilda ishlab chiqilgan Mayersning «ierarxiya nazariyasi» modeli hisoblanadi. Mayers bo'sh pul mablag'lari mavjudligida kompaniya ichki moliyalashtirishni tashqi moliyalashtirishdan afzal ko'radi, chunki ichki moliyalashtirishda axborot assimmetriyasi muammosi vujudga kelmaydi deb xulosa chiqaradi. Tashqi moliyalashtirish sifatida kompaniya qarz xarajatlari foyda miqdoridan oshib ketmagunga qadar qarzga mablag' jalb qilishni afzal ko'radi. Bunda qimmatli qog'ozlar chiqarish oxirgi navbatda amalga oshiriladi.

2001 yil agentlik nazariyasi doirasida keng tarqalgan yana bir model taklif etildi. Bu – Tirolning modeli edi. Ushbu modelda menejerning harakatlari kuzatilmasligi mumkin deb taxmin qilinadi. Firmaning daromadlari menejerning harakatlariga bog'liq bo'lsada, biroq ehtimoliy o'lchamga ega emas. Shunday qilib, firma faoliyati natijalari bo'yicha menejerning sa'y - harakatlari darajasini aniqlash qiyin. Bu modelda ikki turdagi monitoringi ko'rib chiqiladi. Faol monitoring shuni anglatadiki, investor ayrim xarajatlarni sarflagan holda, menejerning xususiy foydalarini pasaytirishi mumkin (Yensen-Mekling modeli kabi). Passiv monitoring oraliq bosqichda menejer faoliyati haqida aniqroq signal olishni anglatadi. Bunday signal manbasi sifatida investistiya tahlilchilari, banklar,

reyting agentliklari ishtirok etishlari mumkin. Bunda mulk egasi va menejer o'rtasida agentlik nizosini hal qilish usullari quyidagilar hisoblanadi:

■ yirik mulk egalari, institustional investorlar va kreditorlar, direktorlar Kengashi tomonidan amalga oshiriladigan monitoring;

■ korporativ nazorat bozori demak, dushmanlarcha bosib olish tahdidi;

■ kompensastiya sxemalari va ko'rinib turmaydigan stimullar.

2) Sheriklar nazariyasi korporatsiyani uning oddiy elementlari – aktsiyadorlar, xodimlar, iste'molchilar, mahalliy hamjamiyat, soliq to'lovchilar va boshqalarning oddiy yig'indisiga teng bo'lmagan katta tizim sifatida ifodalaydi. Ya'ni "mulk egasi – menejer" nizosini kengayishi ro'y beradi va bu nazariyaning mohiyati kompaniya rahbariyatining barcha manfaatdor tomonlar nazorati ostida bo'lishi shartligidan iborat. Bunda korporatsiya faoliyatidagi barcha sheriklar o'zlarining maqsadlarini ko'zlaydi:

■ menejerlar – individual maqsadlar, masalan, mehnatga to'lanadigan haqni maksimal qilish, ularning professional malakasi ko'rsatkichi sifatida kompaniya aktivlarini oshirish, xodimlar shtatining o'sishi va boshqalar;

■ xodimlar individual maqsad sifatida mehnatga to'lanadigan haqni maksimal qilishni ko'zlaydi;

■ iste'molchilar ayirboshlashdan olinadigan foydaning maksimal bo'lishini maqsad qilib qo'ygan;

■ tijorat hamkorlari korporatsiya bilan shartnomalarni amalga oshirishdan operastion foydani maksimallashtirishga harakat qiladi;

■ moliyaviy vositachilar va moliyaviy resurslar ta'minotchilari individual maqsadlar sifatida aylanmaning o'sishi, kredit imkoniyatlari va boshqalar uchun korporatsiyaning moliyaviy vositalariga ega bo'lish imkoniyatlarini olishni ko'zlaydi;

■ obligastiyalar egalari obligastiyalarga foiz to'lovlari va obligastiyalar kurs qiymatining maksimal bo'lishini maqsad qilib qo'ygan;

■ davlat tartibga solish organlari korporatsiyadan olinadigan soliq yig'imlarini oshirishga intiladi;

■ mahalliy hamjamiyatlar korporatsiya resurslari yordamida, biznesning ijtimoiy javobgarlik dasturlaridan foydalanish yordamida ijtimoiy vazifalarni hal qilishga intiladi;

3) Boshqaruv nazariyasining mohiyati shundaki, yollanma menejmentli korporatsiya ustidan hokimlik aktsiyadorlar tomonidan tayinlanadigan va ularga hisobot beradigan direktorlar vositasida amalga oshirilishi mumkin.

4) Korporativ munosabatlarni tashkil qilishning umumiy tamoyillaridan tashqari, har bir korporativ birlashmada korporatsiyaning tashkiliy tarkibi, xarid qilingan mulk xususiyati va boshqalar bilan asoslanadigan ma'lum bir o'ziga xosliklar vujudga kelishi mumkin. Korporativ birlashmalarning eng keng tarqalgan shakllarini ko'rib chiqamiz.

Assostiastiya. Birlashmaga a'zo bo'lib kirganlarning mustaqilligini saqlab qolgan holda birgalikda hamkorlik qilish maqsadida jismoniy va (yoki) yuridik shaxslarning ko'ngilli birlashuvi.

Konsorstium. Korporatsiyalar, banklar va boshqa tashkilotlarning umumiy kelishuv asosida kapital sig'imi katta bo'lgan loyihani amalga oshirish yoki birgalikda zayom joylashtirish uchun (buyurtmachilar oldida birgalikda javobgar bo'ladi) vaqtinchalik birlashuvi.

Konstern. Manfaatlar umumiyligi, shartnomalar, kapital, qo'shma faoliyatda ishtirok etish bilan bog'liq korxonalar yirik birlashuvi (ko'pincha bunday guruh bu korporatsiyalar aktsiyalariga egalik qiluvchi xolding atrofida birlashadi).

Sindikat. Bir xil mahsulot chiqaruvchi korxonalarning maxsulotni umumiy savdo tarmog'i orqali jamoaviy sotishni tashkil qilish maqsadida birlashuvi.

Moliya sanoat guruhlari (MSG). Belgilangan tartibda mos keluvchi idoralarda ro'yxatga olingan yuridik jihatdan mustaqil, moddiy resurslari va kapitallarini umumiy iqtisodiy maqsadga erishish uchun birlashtirgan korxonalar, moliyaviy va investistiya institutlari guruhi. MSGda markaziy (bosh) korporatsiya ixtisoslashgan tashkilot – "boshqaruvchi kompaniya" ham, guruhga kiruvchi ishlab chiqarish korxonasi yoki birlashma, bank, moliya yoki sug'urta kompaniyasi ham bo'lishi mumkin.

Xolding. Aktsiyalar nazorat paketiga ega, ularning operatsiyalari ustidan nazoratni amalga oshirish maqsadida boshqa kompaniya va korxonalar faoliyatini boshqaradigan yoki nazorat qiladigan aktsiyadorlik kompaniyasi. Xolding kompaniyasi o'zining ishlab chiqarish salohiyatiga ega bo'lmasligi va ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanmasligi mumkin.

Tayanch iboralar: mablag'lar, samara, model, transaktsion harajatlar, aktsiyadorlar, direktorlar Kengashi, bosh direktor, diversifikastiya, kapital.

Nazorat savollari:

1.Korporativ boshqaruvning vujudga kelishi sabablari
2. Korporativ boshqaruvning nazariy asoslari
3.Transaktsiya xarajatlari nazariyasi
4. Muloqotlar nazariyasi
5.Implistit shartnomasi.
6. Mulkchilik huquqlari nazariyasi.
7. Korporativ boshqaruvning nazariy manbalari.
8.Risk turlari va uni diversifikastiyalash.
9. Modilyani - Miller teoremasi
10. Yensenning erkin pul oqimlari nazariyasi.

III-Bob. Korporativ boshqaruv zamonaviy amaliyoti va modellari

3.1. Korporativ boshqaruvning xalqaro tamoyillari

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) korporativ boshqaruv tamoyillari

Birinchi tamoyil - aktsiyadorlar uchun foydani maksimallashtirish. Kompaniya uning aktsiyadorlari eng yuqori foyda olishi uchun ishlaydi. Bunda u aktsiyadorlar (mulk egalari) yoki menejmentning biron guruhi emas, balki barcha aktsiyadorlar manfaatlariga rioya qilishi lozim.

Ikkinchi tamoyil – moliyaviy axborotlarning ochiqligi. Aktsiyadorlar, shuningdek, tartibga solish organlari (O'zbekistonda bu moliya bozorlari bo'yicha Federal xizmat hisoblanadi) uchun kompaniya moliyasi haqida xalqaro buxgalteriya hisobi andozalari bo'yicha tayyorlangan va mustaqil auditor tekshiruvidan o'tkazilgan axborot ochib berilishi lozim.

Uchinchi tamoyil - kompaniya mulkining shoffoflik tarkibi, menejment bilan bog'liq, 5% dan ortiq aktsiyalarga ega bo'lgan, aktsiyadorlarning affillangan tarkibi.

Bunda mulk tarkibini yakuniy mulk egasigacha ochib berish lozim.

To'rtinchi tamoyil - oddiy aktsiyalar "bitta aktsiya – bitta ovoz" qoidasi bo'yicha ovoz beradi. Ushbu tamoyilga O'zbekiston Respubdikasida rioya qilinadi. Aktsiyadorlar qabul qilishi lozim bo'lgan muhim qarorlar doim ham aynan aktsiyadorlarni olgan aktsiyalari darajasida qabul qilinmaydi.

Beshinchi tamoyil – direktorlar Kengashini kompaniya aktsiyadorlari saylaydi. Kengash ularning oldida hisobot beradi, shuningdek, mustaqil direktorlar kengashiga kompaniya menejerlari hisoblanmagan shaxslarni qamrab oladi.

Oltinchi tamoyil – korporatsiyada rag'batlantirish tizimi (ish haqi, mukofotlar, opstionlar va hakozo) aktsiyadorlar manfaatlariga javob berishi lozim. Bu kompaniya xodimlari yoki uning aktsiyadorlari ekanligini, yoki kompaniyada aktsiyalarni bonus sifatida olishini anglatadi. Agar menejer unga kompaniyaning

ahvoliga bog'liq bo'ladigan qarorlar qabul qilsa, uning ish haqi korxonaning kapitallashuv darajasiga to'g'ridan - to'g'ri bog'liq bo'lishi lozim.

Ettinchi tamoyil - korporatsiyalar qaysi mamlakatda faoliyat yuritayotgan bulsa, o'sha mamlakatning qonunlariga amal qilishlari shart.

Sakkizinchi tamoyil – hukumatlar va korporatsiyalar doimiy muloqotda bo'ladi.

Korporativ boshqaruv tamoyillari bir tomondan qonun hisoblansa, boshqa tomonidan doimiy tuzatish kiritish jarayonini birgalikda amalga oshirishi lozim.

Korporativ boshqaruv xalqaro tamoyillari quyidagicha ifodalanadi. Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) korporativ amaliyoti va oqilona ishbilarmonlik me'yorlari. Bu hujjat 1997 yil Evropa tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan "Kupere end Laybrand" kompaniyasi bilan birgalikda kompaniyalarga nufuzli kreditorlar va investorlar tomonidan investistiya qarorlari qabul qilishda qaysi jihatlar ko'proq hisobga olinishini yaxshi tushunish maqsadida tayyorlangan. ETTB korporativ amaliyoti va oqilona ishbilarmonlik me'yorlariga muvofiq kompaniyalarga manfaatdor tomonlar bilan o'zaro munosabatlarda quyidagi tamoyillarga amal qilish tavsiya etiladi:

1. Mijozlar bilan o'zaro munosabatlar:

■ chiqarilayotgan tovarlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar yuqori sifatli va raqobatbardosh narxi;

■ tovar va xizmatlar haqida tegishli tarzda xabardor qilish;

■ munosabatlarda o'zoq muddatli istiqbol.

2. Xodimlar bilan o'zaro munosabatlar:

■ mehnat qonunchiligiga, jumladan, mehnatni himoya qilish va gigiena me'yorlariga rioya qilish;

■ ishga qabul qilish, haq to'lash, xizmat bo'yicha harakatlanish va kamsitilmaslik bo'yicha aniq tamoyillar mavjudligi;

■xodimlarning kasaba uyushmalari faoliyatida qatnashish huquqini himoya qilish.

3. Ta’minotchilar bilan o’zaro munosabatlar:

■ aniq va oshkora xarid tamoyillari;

■ Hisob raqamlar bo’yicha o’z vaqtida to’lash;

■ poraxo’rlikni ta’qib qilish;

■ manfaatli bitimlardan voz kechish.

4. Jamoatchilik bilan o’zaro munosabatlar:

■ mahalliy aholining fikri va manfaatlarini hisobga olish;

■ atrof - muhitni asrash bo’yicha talablarga rioya qilish.

5. Davlat organlari va mahalliy hukumatlar bilan o’zaro munosabatlar:

■ soliqlar to’lash;

■ barcha majburiy me’yorlarga amal qilish;

■ barcha zarur ruxsatnoma va listenziyalar olish;

■ manfaatdorlikning yo’qligi.

6. Kompaniyaning aktsiyadorlar bilan o’zaro munosabatlari eng muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan oqilona ishbilarmonlik me’yorlarida qo’yidagi tavsiyalar mavjud:

■ kompaniyani boshqarish tarkibiga nisbatan;

■ kompaniya nizomida aktsiyadorlar va boshqaruv organlarining vazifalari va majburiyatlarining aniq belgilab qo’yilishi;

■ vakolatlarning ijroiya organi, direktorlar kengashi va umumiy yig’ilish o’rtasida aniq taqsimlanishi;

■ aktsiyadorlar huquqlariga nisbatan;

■ aktsiyalar yirik paketlarining real egalari va ovoz berish qoidalarini e’lon qilgan holda aktsiyadorlar tarkibiga nisbatan oshkoralik;

■ aktsiyalarning “maydalanib” yuborilishi yoki boshqa yo’qotishlardan himoya qilish uchun mayda aktsiyadorlar huquqlarini hurmat qilish;

■ axborotni ochib berishga nisbatan;

■ aktsiyadorlar bilan muntazam va ochiq aloqa. Auditor tomonidan tasdiqlangan hisobotlar, kompaniya faoliyati haqida ma’lumotlar va rahbariyat

tomonidan qabul qilingan asosiy qarorlar bo'yicha yillik hisobotga kiritilgan ishlab chiqarish - moliya faoliyati sharhi ko'rinishidagi izohlar taqdim etish;

■ direktorlar Kengashiga nisbatan;

■ direktorlar Kengashida samarali ishlash uchun vaqt va bilimning, shuningdek, zarur ma'lumotlarning mavjudligi. Mustaqil qo'mitalar tashkil qilish (taftish qo'mitasi, mukofot qo'mitasi, ishga tayinlash qo'mitasi);

■ direktorlarning bitim tuzishdan manfaatdorligi haqidagi axborotni ochib berish (manfaatlar nizosi);

■ xarajatlar va qarama - qarshiliklar tizimiga nisbatan;

■ kompaniyaning strategik maqsadlari va siyosati haqida, kompaniyaga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hodisalar haqida axborot taqdim etish, boshqaruv organlarini barcha muhim jihatlar haqida tegishli tarzda xabardor qilish:

■ tegishlicha ichki nazorat, axborot almashinish va jamoa bo'lib qaror qabul qilish; manfaatlar to'qnashuvini aniqlash jarayoni mavjudligi; kompaniya faoliyatini rahbariyat tomonidan samarali nazorat qilish, jumladan, pul mablag'lari harakatini nazorat qilish;

■ direktorlar kengashiga hisobot beradigan malakali ichki taftishchilar va nazoratchilar mavjudligi; mustaqil tashqi auditorlar mavjudligi.

Evroaktsiyadorlar korporativ boshqaruvi asosiy tamoyillari 1990 yil Evropa aktsiyadorlar (qisqacha nomi- Evroaktsiyadorlar) assostiastiyalari Konfederatsiyasi tashkil qilingan bo'lib, uning tarkibiga sakkizta milliy aktsiyadorlar assostiastiyasi (Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Gollandiya, Daniya, Ispaniya, Franstiya va Shvestiya) kirgan. Tashkilotning asosiy vazifasi – Evropa Ittifoqi alohida aktsiyadorlarining manfaatlarini ifodalash, mayda aktsiyadorlarni himoya qilish, kapitallar bozori ochiqligini ta'minlash, Evropa kompaniyalarida aktsiyadorlik kapitali qiymatini oshirish, korporativ boshqaruv masalalarini qo'llab - quvvatlash hisoblanadi.

Evropa ittifoqi hamkorligi tashkiloti (EIHT)ning beshta tamoyili asosida Evroaktsiyadorlar o'z dasturlarini, Korporativ boshqaruv asosiy tamoyillarini ishlab chiqqan bo'lib, unda kompaniya maqsadlari, ovoz berish huquqlari, qo'shib

olishdan himoya qilish, axborot huquqi va direktorlar kengashining roliga nisbatan qator tavsiyalar aks ettirilgan. Ular quyidagilardan iboratdir:

■ kompaniya avvalo uzoq muddatli istiqbolda aktsiyadorlik kapitali qiymatini maksimallashga intilishi lozim. Kompaniyalar o'z moliyaviy maqsadlari va strategiyasini yozma shaklda aniq ko'rsatishi va buni yillik hisobotga kiritishi lozim;

■ kompaniya tabiati, hajmi, strukturasi va riskiga jiddiy ta'sir etuvchi asosiy qarorlar va kompaniya aktsiyadori uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan qarorlar aktsiyadorlar tomonidan tasdiqlanishi yoki aktsiyadorlar umumiy yig'ilishida qabul qilinishi lozim;

■ qo'shib olishga qarshi himoya vositalari yoki aktsiyadorlar ta'sirini cheklaydigan boshqa vositalardan qochish zarur;

■ qo'shib olish va birlashtirish jarayonlari tartibga solinishi, bu qoidalarga amal qilinishi nazorat ostida bo'lishi lozim;

■ agar aktsiyadorning mulk ulushi belgilangan miqdorga etadigan bo'lsa, bunday aktsiyador qolgan aktsiyalarni oqilona shartlarda, ya'ni kompaniya ustidan nazoratni qo'lga kiritish uchun to'lov sifatida to'lanadigan narxda sotib olishi kerak;

■ kompaniyalar aktsiyalar qiymatiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan axborotni, shuningdek, 5% mulk chegirmasidan o'tgan (kamaygan yoki ko'paygan) aktsiyadorlar haqida axborotni darhol ma'lum qilishlari lozim. Bu talabga rioya qilinmagan hollarda jiddiy jarima choralari qo'llanadi;

■ auditorlar mustaqil bo'lishi va aktsiyadorlar umumiy yig'ilishida saylanishi lozim;

■ aktsiyadorlar yig'ilish kun tartibiga masalalar kiritish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim;

■ axborot tarqatish oddiy kanallaridan tashqari, kompaniya aktsiyadorlarga aktsiyalar qiymatiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan axborotni etkazish uchun elektron vositalardan foydalanishi lozim;

■ aktsiyadorlar kengashning kamida bitta a’zosini saylash huquqiga, shuningdek, Kengash a’zosini bo’shatish masalasini ko’tarish imkoniyatiga ega bo’lishlari lozim. Saylangunga qadar aktsiyadorlar Kengash tarkibiga saylash uchun nomzodlar taklif qilish imkoniyatiga ega;

■ Kuzatuv kengashi a’zosi sifatida bir pog’onali tizimda ham, ikki pog’onali tizimda ham noijrochi direktorlarning Kengash tarkibidagi a’zoligi 12 yilgacha bo’lgan muddat bilan cheklanishi lozim;

■ Kengash tarkibida Kengash sobiq ijrochi a’zolari qatoridan bo’lgan bittadan ortiq noijrochi a’zo bo’lishi mumkin emas.

Kaliforniya pensiya fondining korporativ boshqaruv buyicha global tamoyillari (CalPRES). Aktsiyadorlik harakatining rivojlanishida institustional investorlar, masalan, AQShda eng yirik va faol pensiya fondlaridan biri bo’lgan CalPRES (California Public Employees' Retirement System) muhim rol o’ynaydi. Bu fond 80 - yillarning boshlarida tashkil etilgan bo’lib, amerika moliya bozorida harakat qilishdan tashqari xorijiy kompaniyalarga investistiyalar kiritadi.

1996 yil CalPRES e’lon qilgan Korporativ boshqaruv global tamoyillari (matnda keyinchalik – CalPRES tamoyillari) quyidagilardan iborat:

1.Hisobot berish:

■ direktorlar Kengashi yoki Kuzatuv kengashi aktsiyadorlar oldida hisobot berishi lozim;

■ direktorlar Kengashi menejmentni nazorat qilish imkoniyatiga, investorlar esa direktorlar Kengashini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo’lishlari lozim;

■ menejmentni mukofotlash kompaniya faoliyatining uzoq muddatli natijalari bilan bog’liq bo’lishi lozim.

2.Shoffoflik:

■ global raqobatli bozorlar kompaniyalar taqdim etayotgan axborotning ishonchliligi va shoffofligiga bog’liq bo’ladi;

■ kompaniyalar buxgalteriya hisobi xalqaro andozalarini tan olishlari lozim;

■ kompaniyalar aktsiyadorlar oldida eng yaxshi amaliyot kompaniya kodeksiga amal qilish haqida hisobot berishlari lozim.

3. Adolatlilik:

■ kompaniyalar minoritar aktsiyadorlarni hurmat qilishi lozim. Ular barcha aktsiyadorlarga nisbatan adolatli munosabatni ta’minlashlari lozim;

■ bitta aktsiya uning egasiga umumiy yig’ilishda bitta ovoz huquqini berishi kerak.

4. Ovoz berish usullari:

■ ishonch qog’ozlari aniq, qisqa bo’lishi va aktsiyadorlarga mos keluvchi axborot taqdim etishi lozim;

■ aktsiyadorlarning shaxsan yoki ishonch qog’ozi asosida berilgan barcha ovozlari rasman hisoblab chiqilishi va e’lon qilinishi lozim;

■ ishonch qog’ozi asosida ovoz berish jarayonini soddalashtirish uchun yangi texnologiyalardan foydalanish lozim.

5.Eng yaxshi amaliyot kodekslari:

■ barcha bozorlar kompaniya menejmenti va direktorlari ularga amal qilishi mumkin bo’lgan mos keluvchi eng yaxshi amaliyot kodekslarini ishlab chiqishi lozim;

■ kompaniyalar eng yaxshi amaliyot kodekslarida bayon qilingan tamoyillarga amal qilishlari lozim;

■ bozor qatnashchilari vaqti - vaqti bilan eng yaxshi amaliyot kodekslarini qayta ko’rib chiqishlari lozim.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.01.2003 yildagi PF-3202-sonli Farmoni va Vazirlar Mahkamasining korporativ boshqaruvni takomillashtirish bo’yicha 19.04.2003 yildagi 189 - onli Qaroriga binoan:

- ayrim me’yorlar o’z kuchini yo’qotdi: davlat aktsiya paketi boshqaruvchisi ovoz bergandagina Kuzatuv kengashi qarori qabul qilishi, davlat ishonchli vakili umumiy yig’ilish qarorining bajarilishini to’xtatishi mumkinligi, davlat aktsiya paketlari xo’jalik birlashmalariga boshqarish huquqi bilan berilishi;

- Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasiga a’zolik bilan aktsiyadorlik jamiyatda yollanma mehnat bilan bog’liq faoliyatni qo’shib olib borilishiga yo’l qo’ymaslik;

- ko’proq tanlov asosida direktorni (Boshqaruv xay’ati raisini) aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi tomonidan tayinlanish tartibi o’rnatildi, yollash shartnomasi bir yil muddatga har yili umumiy yig’ilish tasdig’i bilan tuziladi, ayrim hollarda esa uning muddatini uzaytirish yoki to’xtatish haqidagi qaror Kuzatuv kengash tomonidan qabul qilinadi;

- biznes - rejaning bajarilishi haqida Ijroiya organi har chorakda Kuzatuv kengashi oldida hisobot berish tartibi qabul qilindi. Qo’pol chetlashishlarda yoki mazkur rejaning bajarilishi xavf ostida qolganda Kuzatuv kengashi zudlik bilan yollash shartnomasini muddatidan ilgari to’xtatish huquqiga ega;

- ijro etuvchi direktorlarning va Kuzatuv kengashlarining moddiy rag’batlantirilishi aktsiyadorlik jamiyati faoliyatining samarasiga bevosita bog’liqligi belgilangan;

- korxona faoliyatiga xo’jalik birlashmalarining asossiz aralashuvini oldini olish bo’yicha chora - tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, korxonalarni moddiy - texnik resurslar bilan ta’minlanishining bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini keng ko’lamda tatbiq qilish masalalari qo’yilgan;

- davlat aktsiya paketlarini (ulushini) professional boshqaruvchi kompaniyalarga bosqichma - bosqich ishonchli boshqaruvga berish nazarda tutilgan;

- davlat aktsiya paketlarini (ulushlarini) boshqarish bo’yicha xarajatlar davlat aktsiya paketlariga hisoblangan dividendlar hisobiga, ular etmaganda davlat mulkini hususiylashtirilishidan tushgan umumiy mablag’ hisobiga amalga oshirilishi belgilangan.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Republikasi Davlat mulki qo’mitasi faoliyatini takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to’g’risida” PQ – 335 - son 26.04.2006 yildagi Qaroriga binoan:

- xususiylashtirish va korporativ sektorda davlat aktivlarini boshqarish usullari tubdan qayta ko’rib chiqildi;

- yillik biznes - rejalarni tasdiqlash va amalga oshirishda ijro intizomining oshirilishi, hamda biznes - rejalarning bajarilishi ustidan korporativ nazoratning

ta’minlanishi bo’yicha kuzatuv kengashlari, davlat ishonchli vakillari va ishonchli boshqaruvchilarning mas’uliyatini kuchaytirish zaruriyati belgilandi;

- kuzatuv kengashlarining hisobot berish mas’uliyatini kuchaytirish va xo’jalik jamiyatlaridagi korporativ boshqaruv organlari faoliyati samaradorligini baholash tizimini ishlab chiqish lozimligi belgilandi;

- Davlat mulki qo’mitasi organlari ishidagi kamchiliklarni bartaraf etish, xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, korporativ boshqaruv tizimini mustahkamlash, qimmatli qog’ozlar bozorini rivojlantirishni ta’minlashga doir tadbirlar tasdiqlandi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qimmatli qog’ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora - tadbirlari to’g’risida” PQ – 475 - son 27.09.2006 yildagi Qarorida 2006-2007 yillarda qimmatli qog’ozlar bozorini rivojlantirish dasturi tasdiqlangan bo’lib, unda:

- korxonalarni to’liq davlat tasarrufidan chiqarish va yangi aktsiyadorlik jamiyatlarini tashkil qilish hisobiga qimmatli qog’ozlarning ikkilamchi bozorini yanada rivojlantirish;

- qimmatli qog’ozlar ikkilamchi bozorini jadal rivojlantirish va ko’lamini kengaytirish;

- aktsiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish;

- fond bozori zamonaviy infratuzilmasini shakllantirish va uning moddiy - texnik bazasini mustahkamlash;

- qimmatli qog’ozlar bozori uchun kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish bo’yicha chora - tadbirlar belgilangan.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ustav fondida davlat ulushi mavjud bo’lgan korxonalarni samarali boshqarishni va davlat mulki hisobi lozim darajada yuritilishini ta’minlash bo’yicha chora-tadbirlar haqida” 215 - son 16.10.2006 yildagi Qarori aktsiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni mustahkamlash ishida navbatdagi qadam bo’lib, unda asosiy e’tibor korporativ nazorat tizimiga qaratilgan va quyidagi xujjatlar qabul qilingan:

- Davlat korxonalari haqida nizom;

- Ichki audit xizmati haqida nizom;

-Davlat aktsiya paketlarini (ulushi) ishonchli boshqaruvga berish tartibi haqida nizom.

3.2. Korporativ boshqaruvning modellari

Korporativ boshqaruvning modellarining qo'yi dagi shakllari mavjud hisoblanadi:

- Unitar (investor) modeli – AQSh, Buyuk Britaniya, Avstraliya;
- Ikki pog'onali (manfaatdor shaxslar) modeli – Germaniya;
- Kontinental model;
- Tarmoq modeli – Yaponiya (keyretsu), Koreya (chaebol).

Unitar model:

- Boshqaruvning yagona organi – uning tarkibida ijro etuvchi direktorlardan ko'ra mustaqil direktorlar ko'proq bo'lgan unitar Direktorlar Kengashi (aktsiyadorlik mulkchilikning «Inglizsakson» modeli: 24 - 30% aktsiya harakatsiz, uzoq vaqt kichik korxonalar qo'lida bo'ladi va nazorat paketini shakllantiradi, 70-80% aktsiya, aksincha, harakatchan, vaqti - vaqti bilan bozorga olib chiqiladi va bir kishining qo'lidan boshqasiga oson o'tadi);
- Aktsiyadorlik kapitalning katta qismi inglizsakson udumlarida tarbiyalangan mayda investorlar sarmoyasidan iborat;
- Jismoniy shaxslarga qarashli bo'lmagan aktsiyalar asosan institustional investorlar qo'lida jamlangan;
- Qimmatli qog'ozlar bozori yuqori samaradorligi va likvidligi bilan ajralib turadi;
- Minoritar aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish yuqori darajada;
- Jalb qilingan direktorlar ishtirokidagi kuchli korporativ boshqaruv.

Ikki pog'onali model (insayderlik):

Rahbarlik va ijrochilik organi:

- Kuzatuv kengashi (Direktorlar kengashi);

- Ijroiya organi.

Vazifalarning qat'iy taqsimlanishi. Kengash a'zolari ijroiya organiga a'zolik qilishi mumkin emas.

Kontinental model:

- Doimiy egalarda 70 - 80% aktsiya jamlangan, 20 - 30% aktsiya esa "chakana" sotiladi va xaridorlar ularga mablag'larni vaqtincha joylashtirish vositasi sifatida qaraydilar;

- Aktsiyadorlik sarmoyasini yirik "ulgurji" investorlar tashkil qilib, bir - birining aktsiyasiga o'zaro egalik qilish (kuchli qaramlik) tizimi keng rivojlangan;

- Kuzatuv kengashida kompaniya hodimlarining salmoqli vakilligi;

- O'zoqni ko'radigan investorlar;

- Qimmatli qog'ozlar bozori kichikroq va likvidligi kamroq.

Tarmoq (yapon) model:

Yapon modeli mazmuniga ko'ra amerika modeliga ham, germaniya modeliga ham o'xshamaydi, biroq ikkala modelning ayrim xususiyatlarini o'z ichiga olgan:

- direktorlar kengashi tarkibida mustaqil direktorlar bo'lmasdan, Kengashning barcha a'zolari yuqori boshqaruv organi vakillari yoki eski boshqaruvchilardir;

- aktsiyadorlik sarmoyasini asosan yirik investorlar tashkil qilib, yagona sanoat guruhiga a'zo bo'lgan kompaniyalarning o'zaro aktsiyalariga egalik qilish holati muhim o'rin tutadi.

- shaxslararo munosabatlar kuchli muhim ahamiyatga ega;

- insayderlarning etakchiligi.

Korporativ boshqaruvning yapon modeli

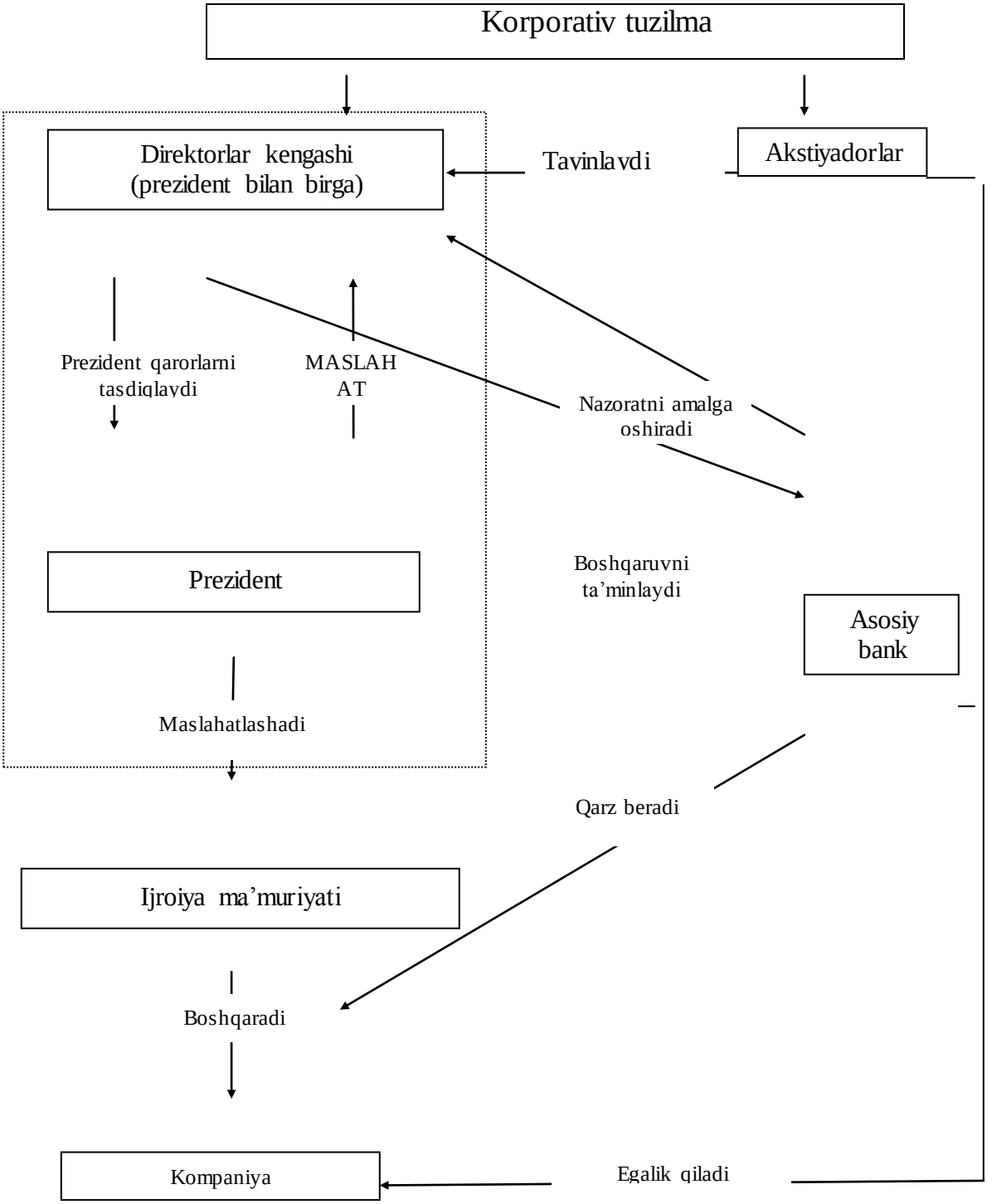

Rasm 5. Korporativ boshqaruvning amerika tizimi

Korporativ boshqaruvning amerika tizimi xususiyatlari AQShda aktsiyadorlik mulkchilikning xususiyatlariga bevosita bog'liqdir. Xususan, amerika korporatsiyalariga boshqa investorlardan ko'ra o'z ta'sirini kuchliroq o'tkaza

oladigan yirik investorlarning yo’qligi xosdir.

Amerika korporatsiyalarining aktsiyadorlik kapitali yuqori darajada kichik paketlarga tarqab ketgan bo’lib, AQSh korporatsiyalari aksariyatining reestrlarida umumiy kapitalning bir foizidan oshig’iga egalik qiluvchi birorta xususiy shaxs yoki institustional investor qayd qilinmagan. Natijada aktsiyadorlarning birorta guruhi direktorlar kengashiga a’zolik qilishga alohida da’vogar bo’la olmaydi. Ikkinchi muhim xususiyat shundaki, xususiy shaxslarga qarashli bo’lmagan aktsiyalarning ko’pchiligi institustional investorlar – nafaqa va o’zaro yordam (paychilik) fondlari qo’lida jamlangandir. Bu investorlar qo’llarida 50%dan oshiq kapitalni jamlaydi, ko’proq moliyaviy menejer sifatida qatnashishga moyilroq bo’lib, direktorlar kengashi ishida qatnashishga intilmaydilar va odatda o’zlari yirik paketga egalik qilgan kompaniyalar uchun mulkchilik huquqidan kelib chiqadigan mas’uliyatni o’z zimmalariga olishdan o’zlarini olib qochadilar.

Aktsiyadorlik kapitalining maydalangani bir mulkdordan ikkinchisiga aktsiyalarning o’tishini osonlashtiradi. Mayda aktsiyador o’ziga qarashli aktsiyalarni sotish haqida qarorni nisbatan oson qabul qilishi mumkin, aksincha yirik aktsiyador uchun paketning sotilishi odatda strategik rejalarning o’zgarishidan dalolat berishi va sotiladigan aktsiyalarning kurs qiymati tushib ketishi oqibatida (bozordagi taklifning ortib ketishi sababli) yo’qotishlarga olib kelishi mumkin.

Amerika qimmatli qog’ozlar bozorining yuqori samaraliligi va likvidligi bilan ajralib turishi mayda investorlar uchun paketlarni sotish ishini tez va texnik jihatdan oson amalga oshadigan qilib qo’yadi. Kompaniyalarning qo’shilishi, qo’shib olinishi, egallanib olinishi va sotib olinishlari amerika fond bozorining keng tarqalgan amaliyoti bo’lib, bu esa fond bozorini aktsiyadorlar tomonidan menejerlar faoliyatini nazorat qilishning juda samarali va oson amalga oshirishga imkon beruvchi quroli qilib qo’yadi.

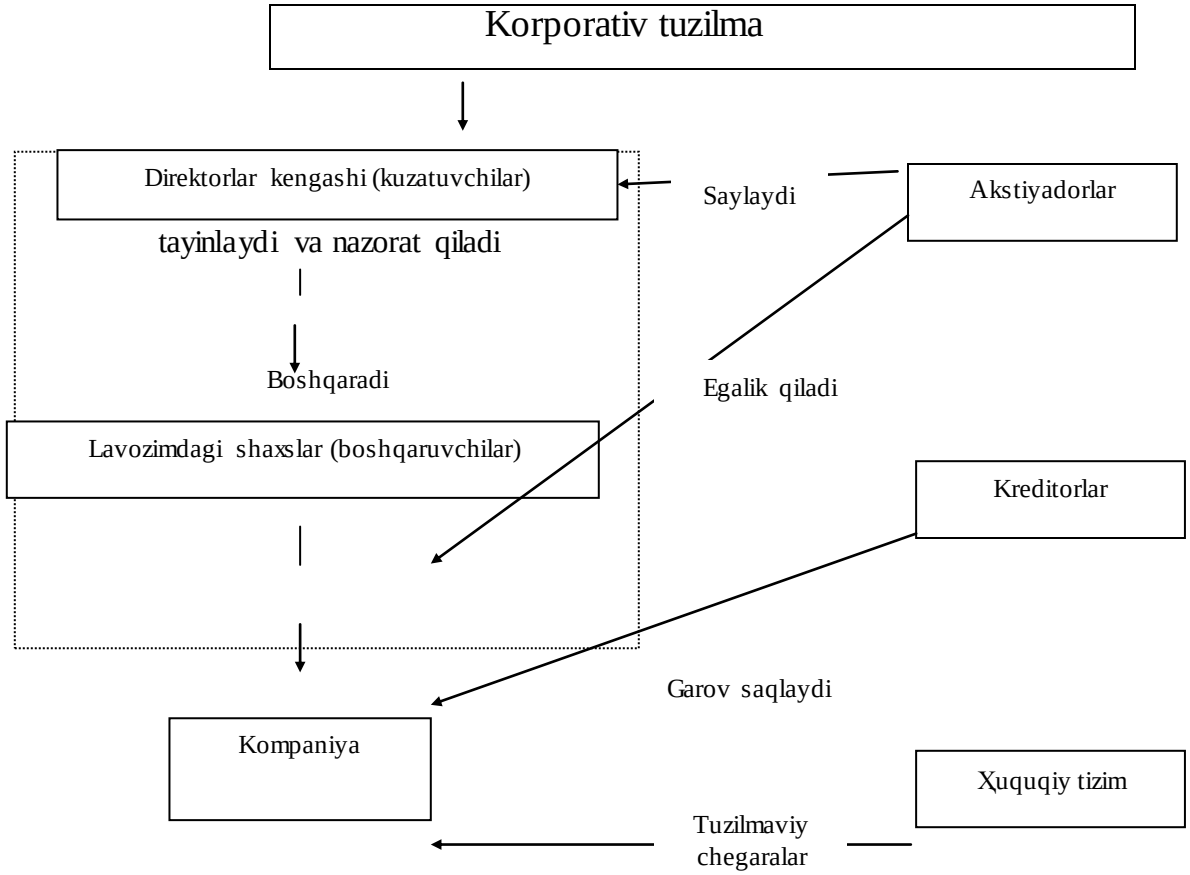

Rasm 6. Korporativ boshqaruvning ingliz - amerika modeli

Korporativ boshqaruv modellarining qiyosiy xususiyatlarini quyidagi rasmda ko'rib o'tamiz.

Modellarning xususiyatlari	**Ingliz-Amerika modeli**	**Nemis modeli**	**Yapon modeli**
Ijtimoiy qadriyatlar tizimi	Shaxsiyatparastlik, tanlov erkinligi	Ijtimoiy hamkorlik	Hamkorlik va ishonch
Mehnat jamoasining roli	Passiv	Faol	Faol ishtirokchilik
Moliyalashtirishning asosiy usuli	Fond bozori	Banklar	Banklar
Axborot nomutanosibligi	Menejment	Menejment, "uy" banki	Bosh bank
Investistiyalash muddatlari	Qisqa muddatli	Uzoq muddatli	Uzoq muddatli
Kapitalning qiymati	Yuqori	O'rta	Past
Kapital bozori	Yuqori likvidli	Likvidli	Nisbatan likvidli
Asosiy iqtisodiy birlik (yirik biznesda)	Kompaniya	Xolding	Moliya-sanoat guruhi
Menejmentga haq to'lash	Yuqori	O'rta	Past
Aktsiyadorlik kapitalining tuzilmasi	Sochilgan	nisbatan jamlangan	Jamlangan

Rasm 7. Korporativ boshqaruv modellarining qiyosiy xususiyatlari

Korporativ boshqaruvning nemis modeli. Nemis modelining AQSh modelidan farqli o'laroq, aktsiyadorlik kapitalining katta qismi boshqa kompaniyalar egaligida turadi: umumiy kapitalining yarmidan ko'pini bir - birining aktsiyalariga egalik qilish tizimi o'z ichiga oladi. Shaxsiy investorlar nemis modelida ikkinchi yirik investorlar guruhini tashkil qilsa ham (nemis kompaniyalari umumiy aktsiyalarning taxminan 16% iga egalik qiladi) ular aktsiyalarining ko'p qismi taqdim etuvchiga sertifikati ko'rinishiga ega bo'lib, bu sertifikatlar ularning egalari topshirig'iga ko'ra, xususiy aktsiyadorlar aktsiyalarining juda katta qismi jamlangan banklar tomonidan boshqariladi. Shuning uchun, Germaniya kompaniyalarini erkin sotuvda bo'lgan aktsiyalarining juda katta ulushi (90%dan ortig'i) tashkilot- investorlar tomonidan boshqariladi. (o'zlari aktsiya egalari bo'lmasa ham).

Korporativ tuzilma

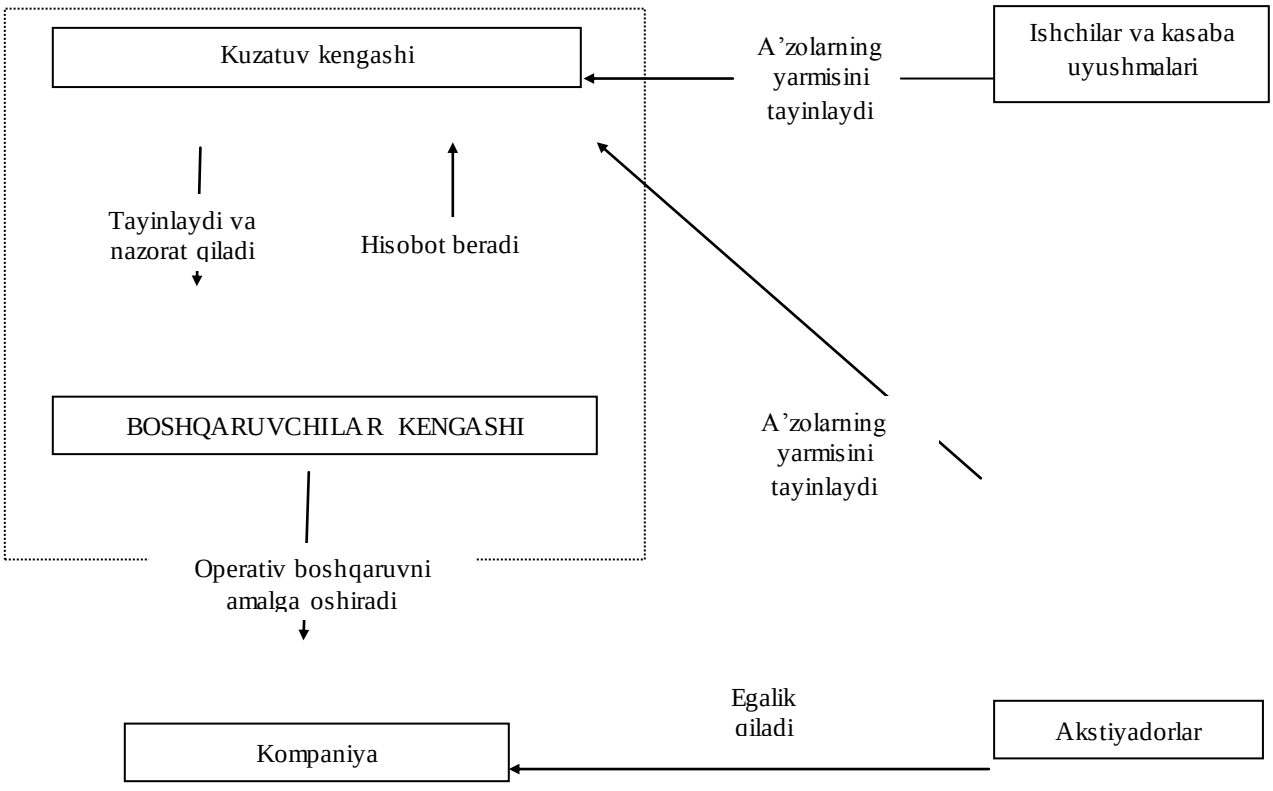

Rasm 8. Korporativ boshqaruvning nemis modeli

Nemis kompaniyalarining aktsiyadorlik kapitali yirik aktsiyadorlar qo'lida kuchli darajada jamlangan. Natijada, amerikalik kasbdoshlariga nisbatan nemis mulkdorlari va ular kapitalini boshqaruvchi moliya institutlari o'z kompaniyalari bilan ancha yaqin ish munosabatlarida bo'ladilar. Oqibatda, ular mulkchilik huquqlaridan faol foydalanishdan va kompaniya faoliyati ustidan nazorat qilishga qatnashishdan ko'proq darajada manfaatdordirlar. Boshqaruv organlari tuzilmalari va ular faoliyatini tashkil qilishning turli modellarini baholashda, har bir model o'zining kuchli va zaif tomonlariga ega ekanligini tushunish muhimdir. Ushbu tizimlarning har biri ham samarali bo'lishi mumkin, agar ular mos ravishdagi boshqaruvi bilan o'zlari joylashgan ayni bir ijtimoiy tizimning huquqiy, madaniy va ijtimoiy - iqtisodiy mohiyatiga monand bo'lsa.

Shunday tizimni tanlash kerakki, mazkur tizim aynan O'zbekiston uchun o'ziga xos echimni ifodalashi va boshqa davlatlarda ishlatilayotgan modellarning shunchaki nusxasi bo'lmasligi kerak. Boshqaruvga nozik yondashuvni qo'llab - quvvatlash kerak bo'lib, mos ravishdagi boshqaruv modeli nafaqat har bir kompaniyada turlicha bo'ladi, balki ayni bir kompaniyaning turli yashash davrlarida ham o'zgartirib boriladi. Ushbu fikr yangi texnologiyalar rivoji va iqtisodiyotning globallashuvini kompaniyalarning qayta tashkil qilinish sur'atlari o'sishiga va korporativ tuzilmalarning tubdan o'zgarishlariga ta'sirini inobatga olganda yanada to'g'riroq bo'ladi. Kompaniyalar o'z holatiga eng mos keladigan, biroq investorlar tomonidan samarali qaror qabul qilinishiga olib boradigan va axborotlarning muvofiq oshkora qilinishini ta'minlaydigan samarali tamoyillar asosida qurilgan korporativ amaliyotni qabul qilish mas'uliyatini o'z zimmalariga olishlari kerak.

Tayanch iboralar: unitar model, investor, ikki pog'onali model, kontinental model, tarmoq modeli, minoritar aktsiyador, ijroiya organi, insayder, sarmoya, shaffoflik.

Nazorat savollari:

1.Korporativ boshqaruvning modellari

2. Korporativ boshqaruvning amerika tizimi

3.Korporativ boshqaruvning o’zbek modeli.

4. Korporativ boshqaruvning ingliz - amerika modeli.

5. Korporativ boshqaruv modellarining qiyosiy xususiyatlari.

6. Korporativ boshqaruvning xalqaro tamoyillari.

7.Adolatlilik tamoyilining mohiyati.

8.Evroaktsiyadorlar korporativ boshqaruvi asosiy tamoyillari.

9.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qimmatli qog’ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora - tadbirlari to’g’risida” qarorining mazmuni.

10. Ichki audit xizmati haqida nizom.

IV-Bob. Korporativ strategiya va ijtimoiy mas’uliyat

4.1. Korporativ strategiya mazmuni va mohiyati

Dunyoda raqobat bo’lgan davrda, hamma mahsulot gomogendir. Sanoqsiz to’liq axborotlarga ega bo’lgan sotuvchi va sotib oluvchilar mavjud, lekin sotib olinadigan tovarlarga hech qanday ta’sir eta olmaydi. Bunaqa dunyoda foydaga hech qanday talab yo’qligi bilan teng strategiyaga ham hech qanday talab yo’q .

Ko’pchilik bozorlarda kabi, sof raqobatga xech qanday qiyinchilik yo’q.. Ular defitsit va assimetrikdir. Ularda sotuvchi va sotib oluvchilar cheklanganliklaridadir. Mahsulot gomogenligidadir, axborotlarni foydasizligidadir, yoki qandaydir firmaning boshqalariga nisbatan vakolatlarga egaligi va ko’chliligidadir, boshqalar ishlab chiqarmaydigan mahsulot ishlab chiqarishi, yoki olib kelinishi cheklanganligidadir. Mustaxkam ishlab chiqilgan strategiya firmani, yaxshi tashkil etilmagan bozorda yuqori foyda oladigan strategiyalarni ishlab chiqqan xolda o’zining talablarini qo’ya oladi.Bunday vaziyatda strategiya ikkita muhim o’rinni egallaydi.

Birinchi: bu firmaning shu tarmoqdagi firmalar bilan bir pozistiyadaligi.Kompaniyaning ko’chli va kuchsiz tomonlarini xisobga olgan xolda, bozorning xavfli taraflarini hisobga olgan xolda, samarali strategiya raqobatdor mavqe’i yaratishi imkonini beradi. Shuning uchun kompaniya raqobatli faoliyat yuritayotgan muhitni taqqoslay olishda strategiyani formulalash juda muhim.

Ikkinchi: firma faoliyatining va investitsiyachining ichki koordinatsiyasi. Strategiya bozordagi tanlashning foydaliligining tanlangandan keyingi vaziyatni o’rganadi.Firmaning bozordagi o’rni aniqlangandan keyin, bxar bir punkti bo’yicha o’zaro tarmoqlar kelishishlari lozim. Xuddi shu tartibda invististiyalar xam amalga oshirilishi lozim. Ular bir-birlarini o’zaro bog’lab turishlari va jamlashgan xolda yuqori darajadagi raqobatbardoshlikni yuzaga keltirishi lozim.

Ishbilarmon kompaniyalar bu-uzining kuchlarini strategik yo’nalishlarga

yo’naltirishidadir. Mijozlar talablarini qoniqtirish uchun korxona umumiy tashkiliy strategiyaga rioya qilishi lozim. Yaxshi strategiya bozorda o’zini o’rnini mustahkamlashga yordam beradiki, shu urinda bu sotib oluvchilarni talablarini boshqa raqobatchilarga nisbatan muayan ravishda ko’chaytiradi.

Kompaniya strategiyasi- segmentlangan bozorda muvozonatni raqobatchilarga nisbatan osonroq toshidir.Bu tashkiliy reja raqobatchilardan ustunligini belgilab beradi.

Strategiya qo’ydilarga javob beradi.

-korxona raqobatbardoshligini qay darajada ekanligi?

-korxona o’zining nimalariga nisbatan raqobotchilardan ustunligini belgilaydi?

-korxonaning asosiy ustunligi nimalardan iboratligi?

Shunday qilib korporativ strategiyani asosiy roli bu, boshqaruvni birlashgan holda klientlar talabini raqobatchilarga nisbatan sifatliroq amalga oshirish. Strategiya tuzilishi- boshqaruvchining va vaqtinchalik boshliq vazifasini bajaruvchilarga o’rta bo’g’in boshqaruvchilar va ishchilar o’rtasida strategiyani tadbiq etishdan iboratligidir.

Biznes iqlimning o’zgarishiga qo’yidagilar kiradi:

-markazlashtirishni yo’qotish;

-biznes iqlimning beqarorligi, globallashuv;

-texnologiyalarning tez o’zgarishi;

-jamoatchilikning hulqqa va poraxo’rlikka qarshi katta e’tibori (masalan, «Korporativ ijtimoiy mas’uliyat haqida ming yillikning jamoatchilik fikri» so’rovi natijalari);

- mehnat kuchining va bozorlarning xilma-xilligi;

- ommaviy axborot vositalarining izlanishlari.

Ayrim joriy masalalar o’z ichiga qo’yidagilarni qamrab oladi:

- o’z maqsadlari bo’yicha ishlatilmayotgan mablag’lar;

- qonunlarning amaliyotga nomuvofiqligi;

- poraxo’rlik vaziyati, juda past tadbirkorlik faoliyati;

- aktsiyadorning faolligi – Kuzatuv kengashi, kompaniya rahbariyati hisob

berib turishi lozim;

- Sifat va unumdorlikka xodimning munosabati. «Shaxsiy fikr va guruh yoki rahbariyat fikriga ergashish»

Ilgari investorlar o’z diqqatini investistiyalar uchun odatiy bo’lgan tavakkalchiliklarda jamlar edi:

- investistiyalarning moliyaviy qaytishi;
- siyosiy barqarorlik / samaradorlik;
- boshqariladigan sug’urta siyosati;
- rivojlangan moliyaviy tuzilma;

Hozirgi paytda investorlar ko’proq quyidagilarga e’tibor bermoqda:

- korporativ rahbariyat;
- ijtimoiy mas’uliyat.

Zaif korporativ boshqaruv korporatsiyalarga investistiyalarning kelishini cheklaydi va oqibatda o’sish va rivojlanishni ham cheklaydi. Korporativ rahbariyatning samaradorligiga ko’r-ko’rona ishonish kerak emas. Korporativ boshqaruv global kapital uchun kurashishda tobora muhimroq omil bo’lib bormoqda. O’z ixtiyori bilan qabul qilingan «Biznes hulq kodeksi» qonuniy va hulqqa muvofiqlikni quvvatlashda rahbariyatni yaxshilash jarayonidagi birinchi qadam bo’lmoqda.

Korporatsiyalarning moliyaviy siyosati korporatsiyaning umumiy strategiyasining bir bo’lagi bulib, uning maqsad va vazifalariga tu0ri kelishi lozim. Korporpastiyaning rivojlantirish strategiyasi barcha mablag’larning samarali taqsimlanishi va foydalanishini ta’minlaydi: moddiy, moliyaviy, mehnat resurslari, shuningdek er va texnologiyalarining raqobotlilik muhitida barqarorlik darajasini saqlaydi.

Shuning uchun, birinchi navbatda, boshqaruvning tezkor shaklini (tahlilsiz qarorlarni qabul qilish) qo’llangandan kura, tahlil va bashorat orqali boshqarishni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. (rasm 9)

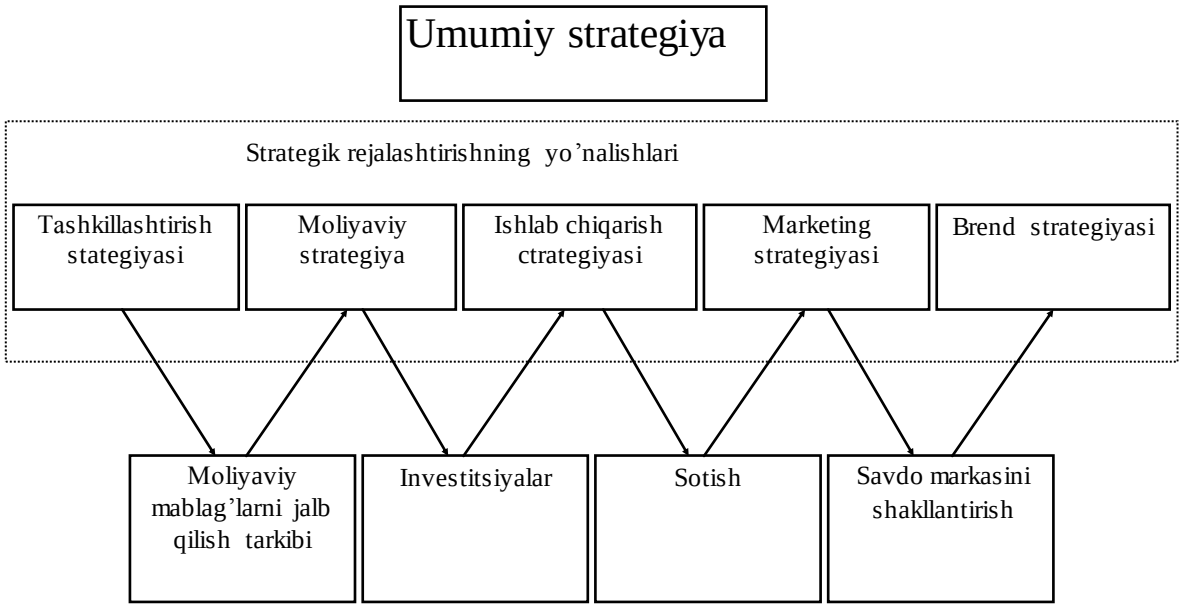

Rasm. 9. Strategik rejalashtirish tizimi

Korporatsiya strategiyasini ishlab chiqish mahsulotni ishlab chiqarish, bozorni rivojlantirish, xatarlarni baholash, korporpostiyalarning moliyaviy xo'jalik tahlili asosida aniqlangan holati,korporatsiyalarning kuchli va zaif tomonlari buyicha bashoratlarini amalga oshirish asosida tuzilishi lozim. (rasm 10). Bizning fikrimizcha, korporatsiyalarning umumiy strategiyasi korporativ birlashmalarning turiga ham bog'liqdir.

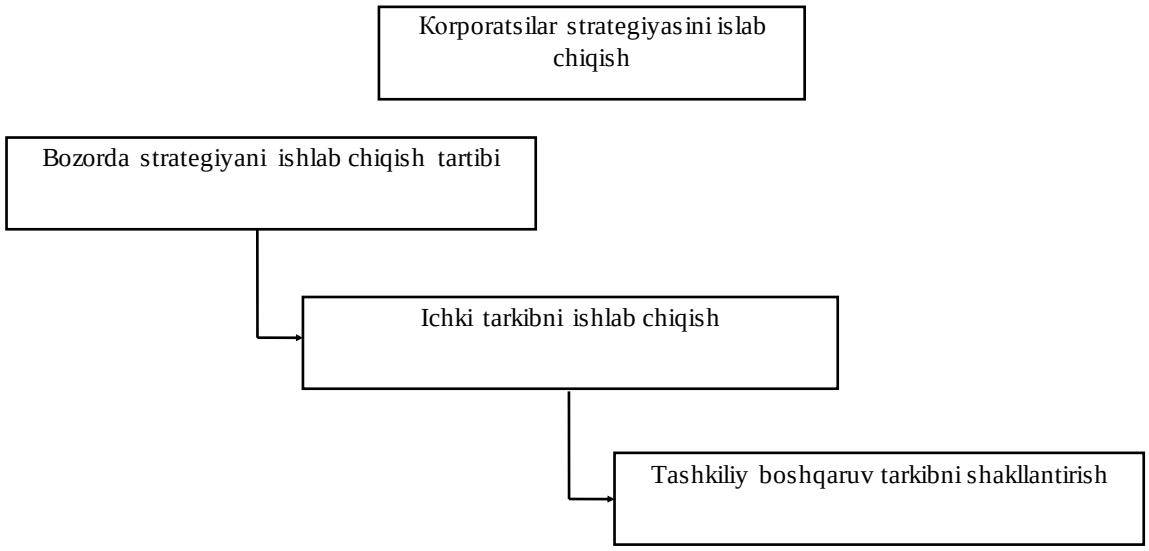

Rasm. 10. Korporatsiya strategiyasini ishlab chiqish jarayoni

Korporativ boshqaruv maqsadlarini belgilash bo'yicha profeesor

M.B.Xamidullinning[6] “Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari” maqolasida aytib o’tganidek an’anaviy neoklassik iqtisodiy modelga ko’ra, xar qanday kompaniya foydani bir marta olish uchun emas, balki uzoq muddatga ta’minlash uchun uni maksimallashtirishga xizmat qiladi. Mazkur nazariya doirasida boshqa rasmiy mezonlar xam qo’llaniladi. Hususan, kompaniyaning umumiy samaradorligini baholash uchun "aktsiyaga daromad" ko’rsatkichidan foydalanish juda keng tarqalgan, investistiyalar samaradorligini baxolash uchun esa "investistiyalar rentabelligi" ko’rsatkichidan foydalanish mumkin.

Ammo yuqorida ko’rsatilgan va shularga o’xshash boshqa ko’rsatkichlar asosida qarorlar qabul qilish doim xam to’g’ri bo’lavermaydi. Korporatsiyalarga u yoki bu darajada egalik funktsiyasi xamda boshqarish va nazorat qilish funktsiyalarining ajratilishi xos. Ushbu muammmo biznesni tashkil qilish shakllarining murakkablashgani sayin yanada chuqurlashib boradi. O’z navbatida, bu bir nechta boshqaruv nazariyalarining paydo bo’lishiga olib keldiki, ularning negizida kompani mulkdorlari va uning boshqaruv apparati manfaatlarining qarama qarshiligi yotadi.

Ular orasida "Vakolatlarni o’tkazish nazariyasi yoki Agentlik nazariyasi" ko’proq ma’lum bo’lib, u kompaniyaga bevosita aloqador jismonga shaxslar - mulkdorlar (aktsiyadorlar, ishtirokchilar) hamda boshqaruv xodimlaridan iborat ikkita katta guruxni birlashtiradi. Ushbu guruhlarning manfaatlari doim xam bir-biriga mos kelavermaydi, bu ayniqsa muqobil qarorlarni, ya’ni biri xoziroq foyda olishni ko’zda tutadigan, boshqasi istiqbolga mo’ljallangan qarorlarni qabul qilishda yaqqol namoyon bo’ladi. Boshqaruv xodimlarining bir-biriga qarama-qarshi kichik guruhlarini yanada kichik guruxchalarga ham bo’lish mumkin, ularning xar biri o’zining gurux, manfaatlarini ustuvor deb belgilaydi[7].

Mazkur nazariyaning boshqa bir ko’rinishi "Manfaatdor shaxslar nazariyasidir (Stakeholder Theory). Unga ko’ra, xar qanday kompaniyaning

[6] M.B.Xamidullin. Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari. Korxonani boshqarish jurnali. 2007y№5-6. 4b

[7] М.Б.Хамидуллин Концепция построения национальной модели корпоративного управления. Рынок, деньги и кредит. № 5 сон. 2007й

faoliyat yuritishidan maqsad kompaniyaga bevosita yoki bilvosita daxldor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar - aktsiyadorlar, yollanma boshqaruv xodimlari, xizmatchilar, kontragentlar, davlat organlari turli xil guruhlarining bir-biriga zid maqsadlarini uyg'unlashtirishdan iborat. Xususan, kompaniya foydani maksimal-lashtirishga intilibgina qolmasdan, balki o'z xodimlarining ijtimoiy ahvoli, atrof-muhitni muhofaza qilish va h.k. to'g'risida xam qayg'uradi.

So'nggi yillarda keng tarqalgan nazariya "Aktsiyadorlar boyligini maksimallashtirish nazariyasi" xisoblanadi. Ushbu nazariya mualliflari shundan kelib chiqadilarki, mavjud mezonlar-foyda, rentabellik, ishlab chiqarish hajmi va xokazolarning birortasi xam moliyaviy tusdagi qarorlarning samaradorligini ko'rsatuvchi umumlashtiruvchi mezon sifatida qaralishi mumkin emas. Bunday mezon:

a) kompaniya egalarining daromadlarini prognozlashga asoslanishi;

b) asoslangan, tushunarli va aniq bo'lishi;

v) boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonining barcha jihatlari, jumladan mablag'lar manbalarini izlash, investistiyalash, daromadni (dividendni) taqsimlash uchun mos bo'lishi kerak.

Hozirgi paytda daromadlilik va foydalilik konstepstiyasini yanada murakkab konstepstiya - "biznes qiymati" siqib chiqarmoqda. Ushbu konstepstiya o'z ichiga biznesning an'anaviy bo'limlarini (mol-mulk, aktivlar va h.k.) baholash bilan birga, dixotomik yondashuvga[6] muvofiq, kompaniyada chiqarilgan barcha aktsiyalarning qiymati orqali ifoda etiladigan kompaniyaning bozor kapitallashuvi kabi ko'rsatkichni ham oladi. Bunda yirik korporatsiyalarda, ayniqsa yuqori texnologik kompaniyalarda, bozor kapitallashuvi ko'pincha xaqiqiy aktivlar qiymatidan bir necha baravar ortib ketadi. Investorlar nuqtai nazaridan qaralsa, kompaniya egalari daromadlari joriy foydaning o'sishidan emas, balki ular mulki bozor narxining oshishidan tashkil topadi. Ammo mazkur mezon doim xam amal qilavermaydi.

Birinchidan, ushbu mezon bo'lajak daromadlar, xarajatlar, pul mablag'lari va ularga bog'liq tavakkalchiliklarga asoslangan.

Ikkinchidan, xamma kompaniyalar ham moliyaviy tahlilchilar tomonidan bir xil tushuniladigan bozor qiymatiga ega emas, xususan agar kompaniya aktivlari birjada kotirovkalanmasa, uning boz(qiymatini aniqlash qiyinchilik tug'diradi (bu O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozorining hozirgi rivojlanishiga xos).

Uchinchidan, mazkur mezon aloxida xollarda amal qilmasligi mumkin. Xususan, yakkaboshchilikka asoslangan yoki kam sonli mulkdorlar tomnidan boshqariladigan kompaniyalarda bunday xol kuzatiladi, yani ular uzoq kelajakda o'ta yuqori dividendlar olish niyatida kapitalni yuqori tavakkalchilikka ega loyixalarga yo'naltiradilar. Bunday kompaniyalar tomonidan amalga oshiriladigan xatti-xarakatlar ularning investistiyaviy faoliyatiga xos tavakkalchilik tufayli ma'lum darajada aktsiyalar qiymatini pasaytirishi mumkin.

To'rtinchidan, agar kompaniya oldiga o'z mulkdorlari uchun eng yuqori foyda olishdan boshqa vazifalar qo'yilsa, mazkur toifa amal qilmaydi. Masalan, hayriya faoliyati va boshqa ijtimoiy maqsadlar ustuvorlik qiladi.

Beshinchidan, korporatsiya «fiktiv kapitali»ning o'sishiga oshkoralik, obro', nufuz, imij, raqobatbardoshlik, strategiyaning mosligi va h.k.lar muayyan ta'sir ko'rsatadi. Jahon tajribasining ko'rsatishicha ushbu tushunchalar kompaniyaning bozordagi muvaffaqiyati uchun muayyan qimmatga ega bo'lib, uning bozor qiymatini oshirish imkonini beradi.

Korporatsiyani boshqarishning ko'proq asoslangan va ustuvor mezonlaridan biri kompaniya aktsiyalari bozor qiymatini maksimallashtirishdir. Kapital bozorida xech qanday cheklovlar bo'lmasa va qimmatli qog'ozlar narxini belgilashda birorta kamsitish kuzatilmasagina, ushbu mezondan foydalanish mumkin, ya'ni bu erda "talab-taklif" tamoyili to'liq amal qiladi[8].

Shunday qilib, quyidagi algoritm namoyon bo'ladi:

Korporativ maqsad -- korporativ strategiyalarni baholash --korporativ strategiyalarni moliyaviy ta'minlashning usul va mezonlarini aniqlash -- korporativ boshqaruvning moliyaviy mexanizmidan foydalanish -- ko'proq samarali

[8] Ковалев В.В. Финансовый менеджмент. М.: Финансы и статитика. 2008. 87б.

moliyaviy dastaklar va usullarni tanlash.

"Aktsiyadorlar boyligini maksimallashtirish" nazariyasidan kelib chiqilsa, aktsiyadorlar daromadlarining o'sishiga erishish asosiy korporativ strategiya va korporativ boshqaruv samaradorligini baholash mezoni sifatida qaralmog'i lozim, unda korporativ boshqaruvning moliyaviy mexanizmini mazkur strategiyani moliyaviy ta'minlash nuqtai nazaridan ko'rish mumkin

Korporativ strategiyalarni ta'minlashning moliyaviy dastaklari va usullarining to'plami bir-biridan farq qiladi. Chunonchi, uzoq muddatli strategiyalarni amalga oshirishda, ya'ni moliyaviy resurslarga ehtiyoj belgilanib, pul oqimlari rejasi tuzilganda, quyidagilarni aniqlash lozim[9]:

1) O'z va qarz kapitali nisbatini. Bunda korxonaning uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan moliyaviy siyosatiga jamg'arish fondini kengaytirish kiritilishi va bunda asosiy urg'u o'z-o'zini moliyalashtirishga berilishi kerak. O'z-o'zini moliyalashtirish ushbu fondlarga yo'naltiriladigan sof foyda ulushini belgilash orqali amalga oshiriladi. Bundan tashqari, uzoq muddatli strategiyalarning moliyaviy ta'minoti usullari ro'yxatiga vaqtincha bo'sh mablag'larni ularni in-flyastiyadan saqlash xamda ko'paytirish maqsadida moliya bozorlarida joylashtirish ham kiritilishi kerak. Buning uchun moliyaviy vositachilar tarkibini belgilash zarur, bu tarkib vaqtincha bo'sh mablag'larni joylashtirish tavakkalchiligi minimal bo'lishi uchun etarlicha diversifikastiyalanishi darkor.

2) Agar moliyaviy resurslar manbasi sifatida investistiya loyixasini kreditlash qabul qilingan bo'lsa, u holda investistiya loyihasini amalga oshirish uchun ochiladigan va kreditni qoplashni ko'zda tutadigan uzoq muddatli kredit liniyasi to'g'risida bitim tuzish lozim.

3) Kreditni qoplash tamoyillari korxonaning moliyaviy ahvolini, pul mablag'larining joriy va istiqboldagi qiymatini, kreditni qoplash shartlarini qayta qurib chiqish imkoniyati hisobga olinishi kerak.

[9] М.Б.Хамидуллин Концепция построения национальной модели корпоративного управления. Рынок, деньги и кредит. № 5 сон. 2007й

4) Agar moliyalashtirishni aktsiya va obligastiyalarni qimmatli qog'ozlar bozorida joylashtirish hisobiga amalga oshirish ko'zda tutilayotgan bo'lsa, u holda investorlar doirasini va korporatsiya obrusini oshirish uchun reklama kampaniyasi byudjetining eng yuqori darajasini aniqlash talab etiladi.

5) Aktsiyadorlik jamiyatlari uchun strategiyalar moliyaviy tusga ega bo'lishi va aktsiyalar kurs qiymatining oshishida ifodalanishi mumkin. Bu holda moliyaviy dastaklar qatoriga foyda va dividendlar kiritiladi, dividendlar hamda sof foyda miqdorlarining o'sishini ta'minlashning moliyaviy usullari esa chiqimlarni kamaytirish va ishlab chiqarish rentabelligini oshirish bo'yicha tadbirlardir.

Agar korporativ strategiya yangi jihozlarni sotib olishdan iborat bo'lsa, moliyaviy ta'minot usullari qatoriga uzoq va o'rta muddatli moliyalashtirish usuli sifatida lizingni kiritish mumkin.

4.2. Korporativ strategiya turlari

Biznes o'zining qimmatligini maksimallashtirish uchun 3-ta asosiy strategiyani xisobga olishi lozim. Ko'zlangan maqsadga erishish uchun tahlil qilishi lozim. 1.Korporativ,2.biznes strategiyasi, 3.Funktsional strategiya.

Korporativ strategiya- bu birinchi bosqich-bu korxonani tulaligicha biznes yoki tashkiliyligini, tovar liniyalarini,kompaniya kombinastiyalarini,uning tuliqligicha e'tirof etishini va qanday biznes bilan shug'ullanishiga javob beradi. Strategik faoliyatini korporativ bosqichida qo'ydagilarni o'z ichiga oladi, masalan: yangi biznesni sotib olish, faoliyat yuritayotganini kengaytirish yoki kichraytirish, qushma korxonalarni tashkil etish.

Biznes strategiya-ikkinchi bosqich- korxonaning raqobatbardoshligi va faoliyati strategiyasi bilan etirof etiladi.Korxonada boshqarishning individual strategiyasini ishlab chiqishdan iboratligidir.

Ular quyidagi strategiya savollarni keltirib chiqaradi:

1.Korxona tovarlari raqobatchi tovarlari asortimenti bilan tug'ri kelishi shartmi?

2.Korxonaning asbob-uskunalari qay darajada moderinizastiyalashgan bo'lishi lozim.

3.Yuritilayotgan faoliyat qaerdan moliyalashtirilayotganligi?

4.Kelayotgan foydani kelajak maqsadlar uchun jamg'arish shartmi?

5.Korxonani texnologik ustunligi uchun kurashish shartmi?

Funktsional strategiya- bu qushimcha qimmatlilik yaratishdir.Masalan: innovastiyalardan foydalanish, diversifikatsiyalangan strategiya, marketing strategiyasi.

Rasm 11. Korporativ strategiya turlari

Strategiya bu qaror va xarakatni raqobatchilardan nisbatan ustunlik majmuidir.

Korporativ strategiyaning mohiyati shundan iboratki, undan korxonani shu strategiyadan hozirgi davr talablari bilan birgalikda foyda oladimi yo'qmi belgilanadi. Korporativ strategiyani ikkita rivojlanish taxmini mavjud, birinchisi – strategiyaga asoslanganligi, ikkinchisi-korxona imkoniyati.

Biznesga strategiya rivojlanish yo'lidan borsak, uni qo'ydagi chizmada ko'rishimiz mumkin.

Kirish
Missiya
Maqsad
Strategiya
Taktika
Faoliyat rejasi

Kirish-Bu korxonaning kelajak maqsadlarini ko’zlagan xolda faoliya yuritishi.

Missiya-bu korxonaning liderlik faoliyati bilan bog’likligidir. Korporativ boshqaruvda bu faoliyat bilan boshqaruvchilar ishchilariga ishda liderlik faolit yuritishga xarakat qiladilar.

Maqsad strategiya- bu menejerlarning professionalligini va mehnat faoliyati kuchi bilan faoliyat yuritishini taqozo qiladi.

Faoliyat rejasi- har bir yuritayotgan firma uz faoliyatini strategik reja orqali yuritishga urinadi va shundan foyda olishga harakat qiladi..

Strategiya-boshqaruvning korxonaning maqsadi va vazifalariga erishishda yondashishi, tashkiliy k o’rinishi harakatidir.

Biznes sferasini aniqlash, maqsadli yondashish, yaqin va uzoqni ko’zlaydigan (dasturlar) maqsadini aniqlash strategiyani asosiy bo’g’inlaridir.

Korxona strategiyasini asosiy bo’g’inlari		
Strategiyada kuchli va sifatli o’zgarishlarini topish	Qisqa foydani olishga intilish	Tarmoq talablari o’zgarishiga yo’l topish
Asosiy strategiyani qurishda kuchli va aniq yondashish	Boshqaruvni funktsional yo’nalishlariga qaror chiqarish	Raqobatbardoshlikni ushlab qolish yo’llarini qidirish
Korxonaning strategik ichki muamolarini xal qilish yo’llari	Yangi sektorlar diversifikastiyalariga yo’l topish	Maxalliy va xorijiy raqobatchilarga ximoya vositalarni topish
Yangi imkoniyatlarni amalga oshirish (yangi bozor,sotib olish)		

Rasm 12. Korxona strategiyasini asosiy bo’g’inlari

Korxonani diversifikastilangan bo’lishi uchun, uning strategiyasi korxonadan kattaroq maqsadlar talab qilishi lozim. Uning asosiy vazifasi boshqa tarmoqlarni egallab olishdan va menejmentni butun kompleks bo’yicha rivojlantirishdan iboratligidir.

Korxonaning diversifikatsion koprorativ strategiyasi		
Diversifikastiyaning qaysi turiligi	Kuchsiz va ish yurita olmaydiganlarni qaynday qilib sindirish	Korxona strategiyasiga diversifikastiya qat'iyligini ta'sirini o'ikazish
Diversifikastiya kengligi	Ish foaoliyatini kengaytirish va yangi yo'naliglarga chiqish yo'llari	Tarmoq divesefikastiyasi yo'li bilan raqobatchilardan ustunlikni ta'minlash
Investistiyalarni tassaruf etish yo'llari	Raqobatchilarning pozistiyalariga operativ xarakat qilish yo'llari	

Rasm 13. Korxonaning diversifikatsion koprorativ strategiyasi

Korxonaning diversifikatsion korporativ strategiyasiga muxim to'rta qarashlar mavjud.

1.Diversifyikastiyani tugallanganligi xarakatlari.

Diversifikastiyani birinchi qarishi shundan iboratki, yangi va rivojlangan portfeldan iborat bo'lishi lozim. Bunday strategiya qororlari divesefikastiyani tarmoqlarda keng yoki qisqa ekanini aniqlab beradi.

2.Korxonani diversifikastiyasini boshqarish va birgalikda qaror qabul qilish .Korporativ strategiya mavjud pozistiyalarni tanlagandan so'ng, uni yaxshilash yo'llarini qidiradi. Uzoq muddatli raqobatbardoshlik pozistiyalari qarorini ishlab chiqilishi lozim. Boshqarishning tuliq raqobatbardoshligini oshirish uchun uni uzoq muddatli kelishuvlarni amalga oshirilishi va kuchsiz korxonalarga korxona tarkibiga qushilishini taklif etish orqali rivojlantirish imkonini beradi.

3.Raqobatbardosh mavqe'ini oshirish yo'llarini topish chora tadbirlari. Diversifikatsion bog'liq tarmoqlar qushimcha texnologiyalar qidiradi. Bir xil tarmoqda ish yuritadilar. Bu esa o'z navbatida texnologiyalar tarqalishiga qulay sharoit yaratadi, ushlanishlar vaqtini cheklaydi, raqobatbardoshligini oshiradi, (2+2 samarasini berishi lozim).

4.Korporatsiya resurslariga yo'naltirilgan investitsion mavqe'yini oshirish yo'llarini qidiradi va korxona mavqe'ini oshiradi.

Tayanch iboralar: missiya, maqsad, strategiya, liderlik, strategik reja, diversifikatsiya, biznes sfera, raaobatbardoshlik.

Nazorat savollari:

1.Korporativ strategiya mohiyati?

2. Korporativ strategiyani printsiplarini ishlab chiqish.

3.Strategik boshqaruv.

4. Korparativ strategiyani faktori va tashkiliy qismi.

5. Korxonaning diversifikatsion koprorativ strategiyasi.

6.Korparativ strategiyaning mazmuni.

7.Funktsional strategiyaning iqtisodiy mazmuni.

8.Korxonaning diversefekatsion korporativ strategiyasiga qarashlar.

V-Bob. Davlatning korporativ sektorda qatnashishi

5.1. Davlatning korporativ boshqaruvda qatnashishi

Davlat korporativ boshqaruvda ikki yoqlama ishtirok etadi.

Birinchidan, zaruriyatga qarab korporativ boshqaruvning me'yoriy-huquqiy negizini hosil qilish va takomillashtirish hamda aktsioner jamiyatlari (AJ) tomonidan qonunchilik me'yorlariga rioya qilinishi ustidan nazorat qilishda qatnashadi.

Ikkinchidan, davlat ulushi mavjud aktsiyadorlik jamiyatlar korporativ boshqaruvida bevosita ishtirok qilish va "oltin aktsiya" qo'llanilishi haqida hukumat qarori qabul qilingan AJni boshqarishda qatnashish.

Rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida ba'zi bir AJlar ma'lum bir miqdordagi aktsiyasiga davlatning egalik qilishiga yagona sabab "bozordagi yo'qotishlar"ning (market failure) mavjudligidir. Bu bozorlarda jamiyat manfaatlari va yo'qotishlari xususiy manfaat va yo'qotishlardan ustun bo'ladi. Bunday holat, masalan, bozor tuzilmasining monopollashtirish holida ro'y beradi. Bunda xususiy mulkdorning intilgan foydani imkoni qadar oshirish maqsadi jamiyat uchun (erkin raqobatchilik modeliga nisbatan) mahsulot miqdorining pasayishiga va nisbatan yuqori narxlarda sotilishi shaklida zararni anglatadi.

Davlat korxonalarini va davlat ishtirokidagi korxonalarni boshqarish bo'yicha jahon amaliyotida eng keng tarqalgan modellar mavjuddir. Shular jumlasiga:

Amerika modeli – bu model odatda ishlab - chiqarish sektorida davlatning ulushi kichik bo'lgan mamlakatlarda qo'llaniladi. Ularda davlat aktsiya paketlarini shartnoma asosida xususiy boshqaruvchi kompaniyalariga berishi xususiyatlidir. Mazkur modelda "jamoatchilik uchun ochiq korporatsiyalar" mafjud bo'lib, ular mos ravishda tarmoq departamentlari va vazirliklarga bo'ysunadilar.

Italiya modeli – korxonalarda davlat ulushi katta bo'lgan davlatlarga xosdir. Davlat korxonalarini va davlat aktsiya paketlarini boshqarish uchun davlat mulki vazirligiga qarashli ko'p tarmoqli xolding kompaniyalari tashkil qilinadi.

Aralash model – yuqorida sanab o'tilgan ikki modelning xususiyatlarini o'zida birlashtiradi. Germaniya, Franstiya, Buyuk Britaniya va boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi.

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardan farqli o'laroq O'zbekistonda davlat mulki iqtisodiyotning "bozor kamchiliklariga" duchor bo'lgan qismiga nisbatan kengroq sohasining ishlashiga ta'sir qiladiki, bu davlat mulkini xususiylashtirish jarayonining tugallanmaganligi bilan bog'liqdir. Oqibatda, aktsiyalari to'liq yoki qisman davlat ixtiyorida bo'lgan aktsiyadorlik jamiyatlar bilan birgalikda, ustav fondida davlatning ishtiroki vaqtincha bo'lgan korxonalar soni ham ko'p. Masalan, xususiylashtirilishi kerak bo'lgan ko'pchilik korxonalar ularni rekonstruktsiya qilish uchun katta hajmdagi investistiyalarga muhtojdir. Ularning aktsiyalari, nafaqat aktsiyalarni sotib olishga, balki ishlab - chiqarishni rivojlantirishga ham investistiya kiritishga tayyor bo'lgan strategik investorlarga sotilishi nazarda tutiladi. Bunday investorlarni topish oson bo'lmaydi va ma'lum bir vaqt talab qilinadi.

01.01.2008 yil holatiga ko'ra O'zbekiston Markaziy depozitariy hisobida ikki mingga yaqin aktsiyadorlik jamiyatlar qayd qilingan bo'lib, shulardan 536 tasida davlat ulushi bor edi. 565ta aktsiyadorlik jamiyatlaridagi davlat ulushi aktsiyalari xolding, davlat-aktsiyadorlik va aktsiyadorlik kompaniyalari ustav fondlariga berildi. Bundan tashqari 600dan oshiq mas'uliyati cheklangan jamiyatlarida (MChJ) davlat ulushi bor edi.

Respublikamiz barcha aktsiyadorlik jamiyatlari chiqargan aktsiyalar umumiy miqdori 2,1 mlrd. donadan, ularning jami nominal qiymati 3,0 trln. so'mdan oshib ketdi. Ulardan turli kompaniyalar emissiya qilgan 2,4 trln. so'mlik (80,0%) 1,3 mlrd.dona (61,9%) aktsiyalar davlat yoki davlat tomonidan nazorat qilinadigan turli kompaniyalar ixtiyorida edi. Strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalar, hamda deyarli barcha xolding, davlat - aktsiyadorlik va aktsiyadorlik kompaniyalari aktsiyalarining 51% va undan ortiq ulushlari doimiy ravishda davlat mulkchiligida saqlab qolinadi. Ushbu AJ aktsiyalarini davlat qanday boshqarishi ko'p jihatdan mamlakatning butun iqtisodiyoti rivojlanishi darajasini belgilaydi.

5.2. Davlat aktsiyalar paketlarini boshqarishning maqsad va tamoyillari

Davlat aktsiyalar paketlarini boshqarishning maqsadlari, tamoyillari va modellari:

- davlat byudjetining soliqdan tashqari daromadlarini oshirish;

-tabiiy monopoliyalarni tartibga solish, mamlakat mudofaa qobiliyatini va xavfsizligini oshirish, ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolish va boshqa dasturlarini amalga oshirish bilan bog'liq umudavlat vazifalarini bajarishda xo'jalik jamiyatlarining qatnashuvini ta'minlash;

- ishlab - chiqarishning rivojlanishiga sharoit yaratish, xo'jalik jamiyatlari faoliyatining moliyaviy - iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilash, investistiyalar jalb qilish;

- iqtisodiyotda institustional o'zgarishlarni amalga oshirish (korxonalarni, tarmoqlarni restrukturizastiya qilish, vertikal integratsiyalangan korporativ tuzilmalarni tashkil qilish);

Davlat aktsiyalar paketlarini boshqarishning asosiy tamoyillari:

- aniq AJ (AJlar guruhi, masalan, paxta tozalash zavodlari) aktsiya paketlarining davlat egaligida qoldirilishi zarur bo'lgan maqsadlarning aniqlanishi va mos ravishdagi huquqiy hujjatlarida aniq yoritilishi;

- minimal etarlilik, ya'ni davlat manfaatlariga iqtisodiy tartibga solishning (soliq, bojxona siyosatini o'zgartirish va boshqalar) bilvosita (indikativ) usullar bilan erishib bo'lmaydigan korxonalardagina aktsiyalar paketiga davlatning egalik qilishi etarlidir;

- samarali boshqarish orqali resurslarni imkoni bor darajada tejashga erishish uchun korxona ustav fondida davlat ishtirokining zaruriyati;

- boshqaruvning professionalizmi, davlat aktsiya paketlarini boshqarishga yuqori malakali mutaxassislarning jalb qilinishi nazarda tutilishi;

- davlat aktsiya paketlarini boshqaruvchilar bilan samarali o'zaro munosabatda bo'lish tizimining mavjudligi.

O'zbekiston aktsiyadorlik jamiyatlaridagi davlat aktsiya paketlarini

boshqarishda jahon amaliyotida keng tarqalgan uch variant (model) qo'llaniladi:

- aktsiyadorlik jamiyatlar boshqaruv organlariga davlat xizmatchilarini saylash (tayinlash). Bu variant O'zbekistonda 1998 yildan beri qo'llanadi. Davlat ulushi 25%dan oshadigan har bir aktsiyadorlik jamiyatlarda aktsiyadorlar umumiy yig'ilishida va kuzatuv kengashi majlislarida qatnashish uchun davlat ishonchli vakillari tayinlanadi;

- davlat aktsiya paketlarini shartnoma asosida ishonchli boshqaruvga berish (amerika modeli). 1998 yilgacha bu yo'l bilan barcha davlat aktsiya paketlari boshqarilar edi. Ishonchli boshqaruvchilik vazifasi, boshqariluvchi aktsiya paketlari ustav fondlariga berilmagan holda, bozor islohatlarining dastlabki yillarida tugatilgan tarmoq vazirliklari negizida tashkil qilingan uyushmalar, korporatsiyalar va boshqa xo'jalik birlashmalari zimmasiga yuklatilgan edi. 1998 – 2002 yillarda xo'jalik birlashmalari ishonchli boshqaruvida 25% va undan kam miqdordagi aktsiya paketlari berilgan edi. Keyinchalik ushbu aktsiya paketlarini professional boshqaruv kompaniyalariga ishonchli boshqaruvga berish boshlandi;

- ishlab - chiqariladigan maxsulotlar (xizmatlar) bir jinsliligi, kooperastion aloqalar yaqinligi va boshqa belgilar bo'yicha ustav fondida davlat ulushi ishtirok qilgan korxonalarni tarmoq (ko'p tarmoqli) davlat xolding kompaniyalariga birlashtirish (italiya modeli). O'zbekistonda ustav fondlari to'liq yoki deyarli to'liq hajmda davlat aktivlaridan shakllantirilgan qator xolding kompaniyalar ("O'zbekneftgaz", "O'zqishloqxo'jalikmash – xolding" va boshqalar), hamda nomlanishi boshqacharoq bo'lsada mohiyatan xolding kompaniyasi bo'lgan davlat -aktsiyadorlik va aktsiyadorlik kompaniyalar ("O'zbekenergo", "O'zkimyosanoat" va boshqalar) tashkil etildi.

"Oltin aktsiya" - ayrim aktsiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda davlat ishtirokining maxsus huquqi bo'lib, u strategik ahamiyatga ega bo'lgan davlat korxonalari xususiylashtirilayotganda yoki aktsiyadorlik jamiyatlarining davlat aktsiya paketlari xususiy mulk etib realizastiya qilinayotganda O'zbekiston Respublikasi hukumatining qaroriga asosan joriy qilinadi va mamlakatning iqtisodiy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlaydi.

"Oltin aktsiya" qiymatga ega emas, boshqa shaxsga berilmaydi hamda garovga qo’yilmaydi, ustav fondi miqdorini belgilashda va dividendlarni hisoblashda inobatga olinmaydi.

"Oltin aktsiya" ustav fondida davlat ulushi bo’lmagan yoki bu ulush yigirma besh foizdan oshmaydigan aktsiyadorlik jamiyatlarida joriy etilishi mumkin. Davlatning "oltin aktsiya"dan foydalanish tartibi O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

"Oltin aktsiya" aktsiyadorlik jamiyatining kuzatuv kengashi tarkibiga davlat vakilini (bundan buyon matnda davlat vakili deb yuritiladi) tayinlash vositasida realizastiya qilinadi. Davlat vakili aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishida va kuzatuv kengashi majlislarida ushbu qonunning 65-moddasi birinchi qismining ikkinchi-to’rtinchi, ettinchi, sakkizinchi, o’n sakkizinchi, o’n to’qqizinchi xatboshilarida, shuningdek 82-moddasi birinchi qismining ettinchi, yigirma ikkinchi-yigirma to’rtinchi xatboshilarida ko’rsatilgan masalalar bo’yicha veto qo’yish huquqi bilan majburiy tartibda ishtirok etadi. Veto qo’yish ushbu qarorlar qabul qilingan kuni yozma shaklda amalga oshiriladi.

Boshqaruv kompaniyasining asosiy maqsadi - qaltislikning maqbul darajasida mulkdorning mumkin qadar yuqori daromad olishini ta’minlash. Davlat aktsiyalar paketini ishonchli boshqarishda ushbu aktivlarni saqlab qolish va boshqaruvdagi korxonalarning uzoq muddatli daromadli faoliyatini maksimallashtirish hisobiga ularning qiymatini ko’paytirishga intilish kerak. Buning uchun boshqa aktsiyadorlar bilan tushuntirish ishlari olib borilmoqda. Ya’ni ular, korxonaning uzoq muddatli foydaliligi korxonaning aktsiyalari qiymatini ancha oshirishini anglab etishlari darkor.

Strategik investorlar va aktsiyadorlar (shu jumladan davlat ham), umuman olganda, uzoq muddatli o’sishga yo’nalish olgan korxonalar faoliyatini ijobiy qabul qilmoqda, vaholanki ular bugun katta foyda keltirmasligi ham mumkin. Ushbu omillarni hisobga olib, boshqaruv kompaniyasi o’z faoliyatida boshqarilayotgan korxonalarning moliyaviy ahvolini yaxshilash va ularning foydaliligini oshirishga katta e’tibor berishi kerak.

Davlat paketini ishonchli boshqarish bo’yicha shartnomalarni tuzishda korxonalarda korporativ boshqaruv tizimining yuqori samaradorligini ta’minlash muximdir. Masalan, “Taskon Management” boshqaruv kompaniyasi mutaxassislari tomonidan olib borilgan tahlil shuni ko’rsatdiki, ayrim korxonalar kuzatuv kengashlarining faoliyati O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 yanvardagi PF – 3202 - son Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining yuqorida keltirilgan 2003 yil 19 apreldagi 189 -son qarorida belgilangan korporativ boshqaruv talablariga javob bermaydi. Masalan, qator aktsiyadorlik jamiyatlarida kuzatuv kengashlari bir yilda bir - ikki marta faqat rasmiyatchilik uchun yig’ilish o’tkazgan. Kuzatuv kengashlari direktorlarning chorak yakunlari bo’yicha hisobotlarini tinglamaydi. Ijroiya organlari biznes - rejalari korxonaning o’tgan davrdagi faoliyati tahlil qilinmasdan qabul qilingan hamda navbatdagi xo’jalik yilidagi rivojlanish istiqbollarini to’liq ochib bermaydi.

Shu munosabat bilan, “Taskon Management” kompaniyasi aktivlarini boshqarayotgan barcha korxonalarda, qonunchilik talablariga muvofiq kuzatuv kengashlari faoliyati rejalarini tuzish, jamiyat ijroiya organlari rahbarlari tomonidan navbatdagi xo’jalik yili uchun biznes - rejalar qabul qilinishi va ularda aniq maqsadlar, istiqboldagi vazifalarni belgilab, aniq muddatlar va ijrochilarning ko’rsatilishi bo’yicha ishlar tashkil qilgan.

Boshqarilayotgan korxonalarni texnik qayta qurollantirish va modernizastiyalash, mol - mulkini saqlash va undan samarali foydalanishni ta’minlashga ham alohida e’tibor qaratilishi lozim. Kuzatuv kengashlarining ish rejalari va ijroiya organlarining biznes - rejalari tuzilishi boshqarilayotgan korxonalarda xam Kuzatuv kengashi, xam Ijroiya organining samarali faoliyat tartibini yo’lga qo’yishga imkon beradi. Boshqaruv kompaniyasi xodimlari amaldagi qonunchilik doirasida jamiyatlar ijroiya organlariga moliyaviy - xo’jalik faoliyatiga bog’liq turli masalalarning ijobiy echimini topishga yordam bermoqdalar. Boshqaruv kompaniyasining yuqori ish sifati har bir xodimning kasbiy mahoratiga, tajribasiga, boshqaruvning ilg’or usullaridan foydalanishga hamda zamonaviy dasturiy ta’minotga bog’liqdir.

O’zbekiston Respublikasi 21.12.2007 y. O’RQ-135-son qonunida Aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishda ishtirok etish huquqi shaxsan aktsiyador tomonidan yoki uning vakili orqali amalga oshiriladi. Davlat vakilining aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishida ishtirok etish huquqi uning shaxsan o’zi tomonidan amalga oshiriladi.

Aktsiyador aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishidagi o’z vakilini istalgan vaqtda almashtirishga yoki yig’ilishda shaxsan o’zi ishtirok etishga haqlidir.

Aktsiyadorning vakili aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishida yozma ishonchnoma asosida ish ko’radi. Ovoz berishga doir ishonchnomada vakolat bergan va vakil qilingan shaxslar to’g’risidagi ma’lumotlar (ismi yoki nomi, turar joyi yoki joylashgan manzili, pasport ma’lumotlari) aks ettirilgan bo’lishi lozim. Jismoniy shaxs nomidan berilgan ovoz berishga doir ishonchnoma notarial tasdiqlangan bo’lishi kerak. Yuridik shaxs nomidan beriladigan ovoz berishga doir ishonchnoma qonun hujjatlarida belgilangan tartibda beriladi

Tayanch iboralar: Amerika modeli, oltin aktsiya, davlat ulushi, depozitariy, nominal qiymat, xolding, monopoliya, professionalizm, oltin aktsiya, davlat aktsiya paketi.

Nazorat savollari:

1.Davlat korporativ boshqaruvda qanday ishtirok etadi.

2. Davlat korxonalarini va davlat ishtirokidagi korxonalarni boshqarish bo’yicha jahon amaliyotida eng keng tarqalgan modellar.

3. Davlat aktsiyalar paketlarini boshqarishning asosiy tamoyillari.

4. Davlat aktsiyalar paketlarini boshqarishning modellari.

5. Boshqaruv kompaniyasining asosiy maqsadi.

6.Davlat vakilining aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishida ishtirok etish huquqi qanday?

7. Davlat aktsiyalar paketlarini boshqarishning maqsadlari.

VI-Bob. O’zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruvning institustional asoslari

6.1. Aktsiyadorlik jamiyatlari korporativ boshqaruvining institustional asoslari

Korporativ boshqaruvning mexanizmlari davlat tartibga solish organlari, sud organlari va ishbilarmonlar doiralarida ishlab chiqilgan ma’lum bir qoida, me’yor va andozalari asosi va doirasida ishlaydi. Ushbu qoida, me’yor va andozalarning majmuasi korporativ boshqaruvning institustional asoslarini tashkil qiladi.

Asosiy bug’inlari (aktsiyadorlik huquqining tuzilmasi):

I. Maqomiy huquqning me’yor va qoidalari – davlat tomonidan ishlab chiqarilib, aktsiyadorlik jamiyatlar faoliyatini tartibga soladi (markazlashgan me’yorlar). Ularga kompaniyalar haqida qonunlar, qimmatli qog’ozlar haqidagi qonunchilik, aktsiyadorlar huquqlarini va investistiyalarni ximoya qilish qonunlari, iqtisodiy nochorlik, soliq qonunchiligi va boshqalar kiradi;

II. aktsiyadorlik jamiyatlar tomonidan kuchga kiritiladigan va uning ichki hayotini tartiblashtiradigan me’yorlar (aktsiyadorlik korporativ me’yorlar): korporativ boshqaruvning ixtiyoriy qabul qilingan andozalari haqidagi o’zaro kelishuv va kompaniya darajasida ularni amalga oshirilish tartibini belgilaydigan ichki me’yorlar (korporativ qimmatli qog’ozlar listingiga talablar, kodekslar va korporativ boshqaruv bo’yicha tavsiyalar);

III. Tashkiliy deb nomlanuvchi shartnomalarda, ya’ni boshqa tomonlar bilan ish aloqalarini o’rnatish, davom ettirish, to’xtatish (bir so’z bilan aytganda tashkil qilishga) qaratilgan kelishuvlarda berilgan me’yorlar;

IV. Umumjamiyat amaliyoti va biznes yuritish madaniyati.

6.2. Korporativ huquq tushunchasi

Korporativ huquq bu – korxonada ishlab chiqilgan qoidalar tizimi bo’lib,

manfaatdor tomonlarning irodasini ifodalaydi va tashkilot faoliyatining turli tomonlarini tartibga soladi.

Korporativ huquqning belgilari:

- korporativ huquq me'yorlardan, ya'ni umumiy xarakterga ega bo'lgan o'zaro munosabatlar qoidalaridan tarkib topgan;

- korporativ huquq o'zi bilan tashkilot faoliyatining barcha tomonlarini tartibga soluvchi me'yorlar tizimini tashkil qiladi;

- korporativ me'yorlar tashkilotning har bir a'zosi, korxonaning har bir xodimi uchun majburiydir;

- korporativ me'yorlar, odatda, yozma shaklda ifodalanadi va ularni o'rnatish shakli sifatida korporativ hujjatlar xizmat qiladi;

- korporativ me'yorlar korxonada qabul qilinadi va alohida mustaqil birlashma jamoasining irodasini ifodalaydi;

- korporativ me'yorlar buzilganda, majbur qilish yo'li bilan ta'minlanadi.

Korporativ me'yoriy hujjatlar quyidagi talablarga javob berishi shart:

- ob'ektiv haqqoniylikni aks ettirishi;

- amaldagi qonunchilikka zid kelmasligi;

- kompaniyaning barcha a'zolari va xodimlari uchun tushunarli bo'lishi;

- me'yorlarning betartib to'plamini tashkil qilmasdan, balki ma'lum bir tuzilmaga ega bo'lishi;

- barcha zarur rekvizitlarga ega bo'lishi.

Korporativ boshqaruvning global andozalari:

- moliyaviy hisobotning halqaro andozalari (XX asr 90 - yillarining ikkinchi yarmi);

- Jahon Bankining korporativ boshqaruvning holatini yaxshilash global dasturi turli mamlakatlarda korporativ boshqaruvning va kompaniyalar faoliyati haqidagi axborotlarni oshkora qilish milliy tizimlarini sezilarli darajada yaxshilashga qaratilgandir (1998);

- Birlashgan millatlar tashkilotining Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) Kengashi tomonidan 1999 yil may oyida qabul qilingan

Korporativ boshqaruv tamoyillari.

Korporativ boshqaruv kodeksi – ixtiyoriy belgilanuvchi andozalar va ichki me’yorlar yig’indisi bo’lib, korporativ munosabatlarning tartibini o’rnatadi va tartibga soladi. Kodeks korporatsiyadagi korporativ boshqaruvning barcha muhim elementlariga taaluqli bo’lgan asosiy me’yorlardan va tavsiyalardan tarkib topishi kerak. Emitentlarning Kodeks qoidalariga rioya qilishidan asosiy manfaatdorligi qimmatli qog’ozlar bozori orqali ularning investistiyalarni jalb qilishga intilishidir.

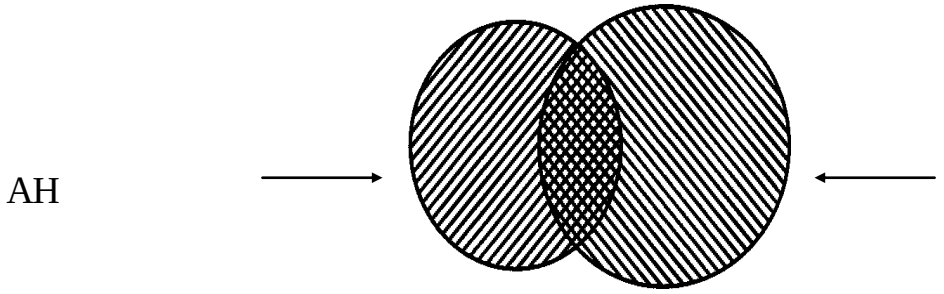

KH – korporativ huquq (ichki tashkiliy me’yorlar);

AH – aktsiyadorlik huquqi (aktsiyadorlik jamiyatlarining korporativ me’yorlari);

AH – aktsiyadorlik huquqi (aktsiyadorlik jamiyatlariga nisbatan markazlashtirilgan me’yorlar).

Rasm 14. Aktsiyadorlik va korporativ huquqning nisbati

Korporativ boshqaruvning andozalari:

- Kedberi kodeksi, 1991 yilda Buyuk Britaniyada Adrian Kedberi rahbarligidagi Qo’mita tomonidan tayyorlangan. Qo’mita Moliyaviy axborotlar kengashi, London fond birjasi va hisobxona xodimlari kasaba uyushmasi tomonidan tuzilgan;

- 2000 yil yanvarida Germaniya korporativ boshqaruv bo’yicha guruh tomonidan eng ilg’or amaliyotdagi nemis korporativ boshqaruv kodeksi yaratilgan;

- Franstiya xususiy korxonalar uyushmasi milliy kengashi va Franstiya

korxonalari harakati tomonidan tashkil etilgan guruh, M.Veno raislik qilgan Korporativ boshqaruv bo'yicha qo'mitaning tavsiyalari (1995 va 1999 y.);

- Grestiya korporativ boshqaruv tamoyillari 1999 yilda Moliyaviy bozorlar bo'yicha qo'mita tomonidan tayyorlangan;

- "Jeneral Motors" Direktorlar Kengashi tomonidan 1994 yilda tayyorlangan "AQShda korporativ boshqaruvning asosiy yo'nalishlari va muammolari" tezislari;

- Dunyoda eng yirik nafaqa fondi va etakchi institustional investorlardan biri bo'lgan "Istefoga chiqqan fuqarolik xizmatchilar Kaliforniya nafaqa fondi" tomonidan 1998 yilda ishlab chiqilgan "AQShda korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillari va yo'nalishlari";

- Braziliya korporativ boshqaruv instituti tomonidan 1999 yilda tayyorlagan "Lozim darajadagi amaliyot kodeksi";

- Hindiston sanoat konfederatsiyasi tomonidan 1998 yilda taqdim qilingan "Tavsiya qilinuvchi korporativ boshqaruv kodeksi";

- Malayziya Oliy moliya qo'mitasi tomonidan 1999 yilda taqdim etilgan "Korporativ boshqaruv kodeksi";

- Gonkong fond birjasi tomonidan 1989 yilda (keyinchalik to'ldirilgan) taqdim etilgan "Eng afzal amaliyot kodeksi va umumjamoa kompaniyalarning direktorlari uchun tavsiyalari";

- Meksika tadbirkorlik muvofiqlashtirish kengashining Korporativ boshqaruv bo'yicha qo'mitasi 1999 yilda taqdim qilgan "Eng afzal amaliyot kodeksi";

- Janubiy Afrika Respublikasi (JAR) Tadbirkorlik palatasi va Yoxannesburg fond birjasi qo'llab -quvvatlashida JAR Direktorlar instituti tomonidan 1994 yilda taqdim etilgan "Korporativ amaliyot va munosabatlar kodeksi".

Korporativ boshqaruv (xulq) kodeksi quyidagilarga talab qo'yishi kerak:

- emitent ustav hujjatlariga;

- emitent dividend siyosatiga;

- emitent aktsiyadorlarining Umumiy yig'ilishini chaqirish va o'tkazish tartibiga;

- ishonchnomalar bilan ovoz berish tartibiga;

- kuzatuv kengashini shakllantirish qoidalariga;

- kuzatuv kengashi faoliyatining qoidalariga;

- kuzatuv kengashi a'zolariga taqdirlashni belgilash tartibiga;

- mustaqil auditor faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish tartibiga;

- insayderlik axborotlari ishlatilgan bitimlar va shuningdek manfaatdorlik mavjud bo'lgan bitimlarning amalga oshirilishi ustidan ichki nazorat qilish tartibiga;

- emitentning qayta tashkil qilinishi va tugatilishi bilan bog'liq qarorlarning qabul qilinishi va muvofiq axborotlarni berish tartiblariga;

- qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish va korporativ harakatlarni amalga oshirish (aktivlarni katta hajmda sotib olish va sotish, kompaniyalarning birlashishi, qo'shib olinishi) bo'yicha qarorlarning qabul qilinish tartibiga;

- emitentning davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'z - o'zini boshqarish organlari bilan o'zaro munosabatda bo'lish tamoyillariga.

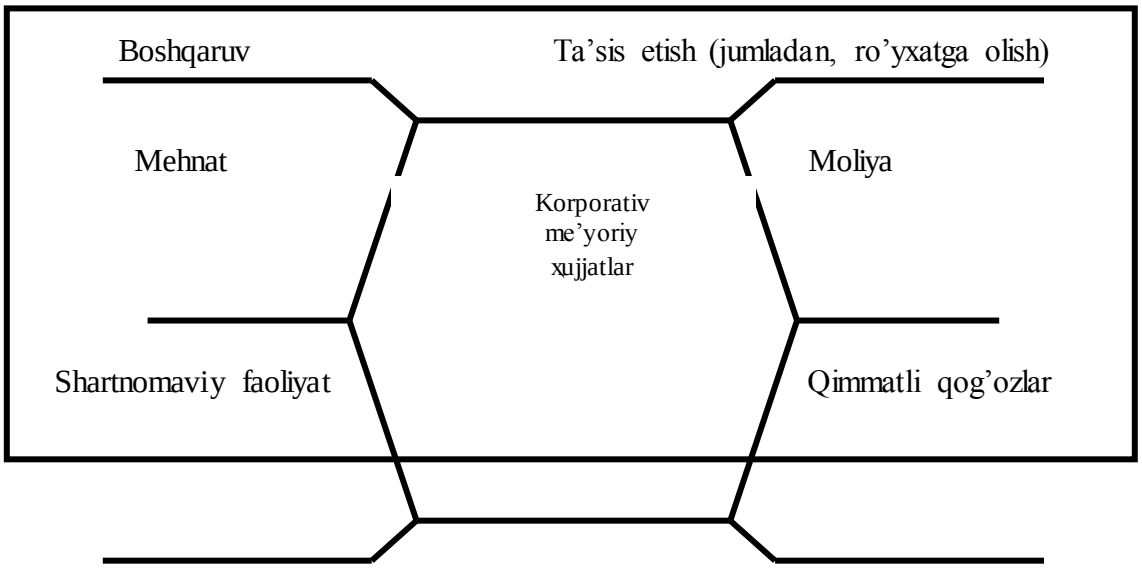

Rasm 15. Korporativ tartibga solish (korporativ huquq)

Yuqoridagi korporativ boshqaruv institutlari tomonidan korporativ

munosabatlar kurib o’tilganidan so’ng korporativ boshqaruvni amalga oshirish uchun takliflar tizimi ishlab chiqildi. Buni biz qo’yidagi jadvlda kurishimiz mumkin:

3-jadval

Korporativ boshqaruv dasturini amalga oshirish bo’yicha takliflar tizimi

Respublika miqiyosida	Hududiy darajada	Korxona darajasida
Korporativ boshqaruv kodeksini ishlab chiqish va qabul qilish; Qonunlarga va me’yoriy hujjatlarga kerakli aniqliklar va qo’shimchalar kiritish; Qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud organlari bilan ishlash; Korporativ boshqaruv sohasida ishlayotgan xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlik; Korporativ boshqaruv kodeksini amalga oshirish bo’yicha maslahat firmalari bilan amaliy ishlash tartibini ishlab chiqish; Respublika miqiyosida axborot-tashviqot ishlari.	Korporativ boshqaruv kodeksini hududlar darajasida amalga oshirish; Qonunlarga va me’yoriy hujjatlarga aniqliklar va qo’shimchalar kiritish; Hududiy darajada korporativ madaniyatni shakllantirish bo’yicha axborot - tashviqot ishlari; “Muvaffaqiyat namunasi” bo’la oladigan asosiy (tayanch) korporatsiyalarni aniqlash va shakllantirish; Hududiy o’qituv muassasalari va maslahat firmalariga maslahatlar berish.	Korporativ boshqaruv kodeksini amaliyotda joriy qilish va doimiy monitoring yuritish; Aktsiyadorlar va investorlar korporativ madaniyatini shakllantirish; “Muvaffaqiyat namunasi” bo’lgan korporatsiyalar tajribasini turli tarmoq va sohalarga mansub korporatsiyalarda qo’llash.

Agarda ushbu institutlar tomonidan berilgan takliflar amaliyotga joriy etilsa, kompaniyalarda korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish va takomillashtirish uchun imkon yaratilgan bular edi.

Tayanch iboralar: me’yor, huquqiy me’yor, qimmatli qog’oz, investistiyalar, soliq, biznes, rekvizit, emitent, kodeks.

Nazorat savollari:

1.Korporativ boshqaruvining institustional asoslari.

2. Korporativ huquq tushunchasi.

3. Korporativ huquqning belgilari.

4. Korporativ me’yoriy hujjatlarni tartibga solish.

5. Korporativ boshqaruv dasturini amalga oshirish bo’yicha takliflar.

6. Korporativ boshqaruvning andozalari.

7. Korporativ boshqaruv kodeksiga qo’yiladigan talablar.

VII-Bob. Korporativ boshqaruv organlari

7.1. Korporativ boshqaruv organlarining mohiyati va zarurligi

O’zbekiston respublikasida 1996 yil 26 apreldagi N 223-I sonli “Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to’g’risida” qonunida ko’rsatilganidek, aktsiyadorlik jamiyatlarining korporativ boshqaruv organlariga qo’yidagilar kiradi:

- Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi;
- Kuzatuv kengashi (Direktorlar kengashi);
- Ijroiya organi.

Aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishi jamiyatni boshqarishning oliy organidir.

Jamiyat har yili aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishini (aktsiyadorlarning umumiy hisobot yig’ilishini) o’tkazishi shart.

Aktsiyadorlarning umumiy hisobot yig’ilishi jamiyat ustavida belgilangan muddatlarda, ammo moliya yili tugaganidan keyin ko’pi bilan olti oy ichida o’tkaziladi. Aktsiyadorlarning umumiy hisobot yig’ilishida jamiyatning kuzatuv kengashi va taftish komissiyasini (taftishchisini) saylash to’g’risidagi, yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi bilan, kollegial ijroiya organining a’zolari, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi bilan tuzilgan shartnomaning amal qilish muddatini uzaytirish (shartnomani qayta tuzish yoki uni tugatish (bekor qilish) mumkinligi to’g’risidagi, auditorlik tekshiruvi o’tkazish haqida qaror qabul qilish to’g’risidagi masalalar, auditorlik tashkilotini va uning xizmatiga to’lanadigan haq miqdori chegarasini belgilash masalalari hal etiladi, shuningdek ushbu Qonun 65-moddasining birinchi qismi o’n uchinchi xatboshisiga muvofiq jamiyatning yillik hisoboti va boshqa hujjatlar qarab chiqiladi. Aktsiyadorlarning yillik umumiy yig’ilishidan tashqari o’tkaziladigan umumiy yig’ilishlari navbatdan tashqari yig’ilish hisoblanadi.

Aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishi o’tkaziladigan sana va uni o’tkazish tartibi, yig’ilish o’tkazilishi haqida aktsiyadorlarga xabar berish tartibi,

aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishini o’tkazishga tayyorgarlik vaqtida aktsiyadorlarga beriladigan materiallar (axborotlar) ro’yxatini jamiyatning kuzatuv kengashi belgilaydi.

Umumiy yig’ilishga tayyorgarlik ko’rishda va uni o’tkazishda ko’p uchraydigan xatolar:

- Amaliyotda umumiy yig’ilishning o’tkazilishi haqidagi xabarni aktsiyadorlarga etkazish bo’yicha minimal talablarga rioya qilinmaydi;

- Umumiy yig’ilishni chaqirishda tartibot muddatlari buzilmoqda. Masalan, me’yoriy talablarni buzmasdan yillik umumiy yig’ilishni 10 martgacha o’tkazish juda qiyin;

- Umumiy yig’ilishni chaqirishda aktsiyadorlarga tanishish uchun beriladigan axborot(material) ro’yxatining to’liq bo’lmasligi.

- Umumiy yig’ilish kun tartibidagi masalalarning noaniq ifodalanishi va bir masala doirasida turli yo’nalishdagi muammolar bo’yicha ovozga qo’yish, hamda kun tartibiga “har xil masalalar” kiritilishi.

Aktsiyadorlik jamiyatlari umumiy yig’ilishini chaqirishdagi, tayyorgarlik ko’rishdagi, o’tkazishdagi, ovozlarni hisoblashdagi xato va qonun buzilishlar jamiyatda korporativ boshqaruvning samaradorligini pasaytiradi, chunki:

- Aktsiyadorlik jamiyatlari boshqaruv organlari ustidan aktsiyadorlarning nazorati susayadi;

- Ijroiya organi samaradorligi pasayadi, uning aktsiyadorlar manfaatlariga zid harakat qilishining ehtimolligi oshadi;

- Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasining faoliyati “xo’ja ko’rsin”ga olib boriladi.

Jamiyatning kuzatuv kengashi jamiyat faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi, ushbu Qonun bilan aktsiyadorlar umumiy yig’ilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan masalalarni hal etish bundan mustasno.

Ovoz beruvchi aktsiyalarning egasi bo’lgan aktsiyadorlar soni o’ttiz kishidan kam bo’lgan jamiyatda kuzatuv kengashi vazifasi jamiyat ustavi bilan aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishi zimmasiga yuklanishi mumkin. Bunday

hollarda aktsiyadorlar umumiy yig’ilishini o’tkazish masalasini hal etishga vakolati bo’lgan muayyan shaxs yoki jamiyat organi jamiyat ustavida o’z aksini topishi kerak.

Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi qaroriga binoan jamiyat kuzatuv kengashi a’zolariga ular o’z vazifalarini bajarib turgan davrda badal to’lanishi va (yoki) kuzatuv kengashining a’zosi vazifasini bajarish bilan bog’liq xarajatlari qoplanishi mumkin. Bunday badal va to’lovlarning miqdori aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi qarori bilan belgilab qo’yiladi.

Kuzatuv kengashi faoliyatini samarali tashkil qilish. Kuzatuv kengashining missiyasi qo’yidagicha:

-har bir jamiyatda kengash maqsadi, vazifasi, vakolati va javobgarligi ta’riflangan hamda o’ziga quyidagi asosiy qoidalarni olgan xujjatning bo’lishi tavsiya qilinadi:

-kengashning o’zak g’oyasi – jamiyat va uning faoliyati bilan ishbilarmonlik va boshqa o’zaro munosabatlardan holi, mulk egalari (aktsiyadorlar) va boshqa manfaatdor shaxslar nomidan nazorat ishlarini olib boruvchi shaxslar guruhining shakllanishidir;

- kengashning missiyasi aktsiyadorlar qo’ygan ulush qiymatining maksimal o’stirilishidir. Kengash faoliyati asosida aktsiyadorlar maqsadlari va manfaatlari yotishi zarur.

Kuzatuv kengashining vakolatlari quyidagicha tartibda amalga oshiriladi:

1. Umumiy yig’ilish yoki Ijro etuvchi organga hal qilish uchun berilishi mumkin bo’lmagan va faqat Kuzatuv kengashi vakolatiga kiradigan masalalar, jamiyat Ustavida faqat Kuzatuv kengashi vakolatiga kiruvchi masalalar deb belgilanishi kerak;

2. Kuzatuv kengashi vakolatiga kiritilgan masala Umumiy yig’ilish mutlaq vakolatiga tegishli bo’lsa, Ustavda ushbu masalani faqat Kuzatuv kengashi vakolatiga taaluqli qilib belgilash mumkin;

3. Umumiy yig’ilishning umumiy vakolatiga qarashli masalalar, Jamiyat Ustavida Umumiy yig’ilish yoki Kuzatuv kengashi yoki Ijro etuvchi organ

vakolatiga doir qilib belgilanishi mumkin;

4. Taftish komissiyasi tomonidan jamiyatning moliyaviy - xo'jalik faoliyatini taftish qilish haqidagi qaror qabul qilish to'g'risidagi masala, Ustavda ham Umumiy yig'ilish, ham Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasi vakolatiga kiritilishi kerak;

5. Umumiy yig'ilish kun tartibini shakllantirish bo'yicha tashabbuslar bilan bog'liq masalalar.

Kuzatuv kengashi vakolatlaridan samarali foydalanish uchun quyidagilarga amal qilish lozim:

1. Umumiy yig'ilish va Kuzatuv kengashi qarorlarining bajarilishini kuzatib borish;

2. Kuzatuv kengashiga aktsiyadorlarning murojaatlari bo'yicha muvofiq teskari aloqani ta'minlash;

3. Biznes - rejani tuzish va amalga oshirishda Kuzatuv kengashi va Ijroiya organining solidar (birgalikda) javobgarligi;

4. Aktsiyadorlarning dividendlar bo'yicha "umidlarini" va ishlab chiqarishning qayta investistiya qilinishiga ehtiyojlarini hisobga oladigan mo''tadil dividend siyosati;

5. AJ asosiy faoliyatiga mansub bo'lmagan, mulklarni sotib olish va begonalashtirish, bitimlar hamda zahira va boshqa fondlarni ishlatilish ustidan Kuzatuv kengashining nazorati;

6. Ijroiya organi bilan yollash bo'yicha mehnat shartnomasi doirasida qat'iy o'zaro munosabatlarni yuritish.

Kuzatuv kengashining roli va vazifalarini qo'yidagilarda kurish mumkin:

Kengashning vazifasiga aktsiyadorlar nomidan Jamiyat faoliyatiga rahbarlik qilish va uning oliy menejerlari (Boshqaruv, Bosh direktor) faoliyatini nazorat qilish kiradi.

Kengash faoliyatining asosiy jabhalari:

- aktsiyadorlik jamiyatlari strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- risklarnii boshqarish tizimining yaratilishini ta'minlash;

- jamiyatning joriy moliyaviy - xo’jalik faoliyati;

- aktsiyadorlik jamiyatlari ijroiya organi (oliy menejerlar)ning ishlashini kuzatish;

- Kengash va uning alohida a’zolarining ishini yo’lga qo’yish;

- kompaniya faoliyati haqida axborotni tayyorlash va oshkor qilish;

- inqirozning oldini olishga qaratilgan boshqaruv;

- nomzodlarni ko’rsatish;

- nomzod ko’rsatishda cheklanishlar;

- nomzod ko’rsatish muddatlari;

- son tarkibi;

- nomzodlar bo’yicha talabnomalarni berish tartibi va shakli;

- talabnomalarni ko’rib chiqish tartibi.

Kuzatuv kengash a’zoligiga nomzodlarga qo’yiladigan talablar:

- qonuninchilikda o’rnatilgan cheklanishlar;

- alohida aktsiyadorlik jamiyatlarida Kuzatuv kengashiga saylanadigan shaxslarga maxsus talablar.

Kuzatuv kengashi a’zosi uchun zarur bo’lgan fazilatlarga quyidagilar kiradi:

- korporativ huquqda savodli bo’lish;

- tarmoqqa doir bilimlarga va zarur kasbiy malakaga ega bo’lish;

- halol va o’z mas’uliyatini his qiladigan shaxs sifatida tanilgan;

- etarli vaqt ajrata oladigan;

- Kengashning boshqa a’zolari, kompaniya menejerlari va aktsiyadorlari bilan samarali hamkorlik qilishga qobiliyatli;

- mustaqil fikr bildirishga va uni himoya qilishga qodir;

- korporativ munosabatlar qatnashchilari manfaatlarining muvozanatiga rioya qilish;

- aktsiyadorlar va jamiyat manfaatlarini himoya qilish masalalarida faol pozistiyaning mavjudligi.

Jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) yoki kollegial ijroiya organ (boshqaruv, direktsiya) tomonidan

amalga oshirilishi mumkin.

Bir paytning o’zida ham yakkaboshchilik asosidagi, ham kollegial ijroiya organlari bo’lishi nazarda tutilgan jamiyat ustavida ulardan har birining vakolatlari belgilab qo’yilishi kerak. Bunday hollarda jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) vazifasini bajaruvchi shaxs kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direktsiya) raisi vazifasini ham amalga oshiradi.

Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishining qaroriga binoan jamiyat ijroiya organining vakolatlari shartnoma bo’yicha tijorat tashkilotiga (boshqaruvchi tashkilotga) yoki yakka tartibdagi tadbirkorga (boshqaruvchiga) berilishi mumkin. Tuziladigan shartnomaning shartlari, basharti ustavda o’zgacha qoida nazarda tutilmagan bo’lsa, jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishi tomonidan tayinlanadigan ijroiya organi tarkibiga kirgan shaxsning vakolatlari muddatidan ilgari tugatilgan taqdirda, jamiyat kuzatuv kengashi qarori bilan belgilangan shaxs uning vazifalarini jamiyat aktsiyadorlarining navbatdagi umumiy yig’ilishigacha bo’lgan davrda vaqtincha bajarib turishiga yo’l qo’yiladi.

Jamiyat ijroiya organining vakolatlariga jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik qilishga doir barcha masalalar kiradi, aktsiyadorlar umumiy yig’ilishining mutlaq vakolatlariga yoki kuzatuv kengashining vakolatlariga kiritilgan masalalar bundan mustasno.

Jamiyat ijroiya organi aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi va kuzatuv kengashining qarorlari bajarilishini tashkil etadi.

Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) jamiyat nomidan ishonchnomasiz ish yuritadi, shu jumladan uning manfaatlarini ifoda etadi, jamiyat nomidan bitimlar tuzadi, shtatlarni tasdiqlaydi, jamiyatning barcha xodimlari bajarishi majburiy bo’lgan buyruqlar chiqaradi va ko’rsatmalar beradi.

Jamiyat ijroiya organlarini tashkil etish hamda ularning vakolatlarini muddatidan ilgari tugatish, agar jamiyat ustavida ushbu masalalarni hal etish jamiyat kuzatuv kengashining vakolatlariga kiritilmagan bo’lsa, aktsiyadorlar umumiy yig’ilishining qaroriga binoan amalga oshiriladi. Jamiyat ustaviga

muvofiq yoki aktsiyadorlar umumiy yig’ilishining yoxud jamiyat kuzatuv kengashining qaroriga binoan jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organini (direktorini), kollegial ijroiya organi (boshqaruvi, direktsiyasi) a’zolarini tayinlash tanlov asosida amalga oshirilishi mumkin.

Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organining (direktorining), kollegial ijroiya organi (boshqaruvi, direktsiyasi) a’zolarining, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchining huquqlari va majburiyatlari ushbu Qonun, boshqa qonun hujjatlari, jamiyat ustavi tomonidan hamda ularning har biri jamiyat bilan bir yil muddatga tuzadigan shartnomada belgilanib, shartnomaning amal qilish muddatini uzaytirish (shartnomani qayta tuzish yoki uni tugatish (bekor qilish) mumkinligi to’g’risida har yili qaror qabul qilinadi. Jamiyat nomidan shartnomani kuzatuv kengashining raisi yoki kuzatuv kengashi vakolat bergan shaxs imzolaydi. Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktori) bilan, kollegial ijroiya organi (boshqaruvi, direktsiyasi) rahbari, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi bilan tuziladigan shartnomada ularning aktsiyadorlik jamiyati faoliyati samaradorligini oshirish bo’yicha majburiyatlari hamda aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishi va kuzatuv kengashi oldida jamiyatning yillik biznes-rejasini bajarish qanday borayotganligi yuzasidan beradigan hisobotlari davriyligi nazarda tutilishi lozim. Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organiga (direktoriga), kollegial ijroiya organi (boshqaruvi, direktsiyasi) a’zolariga to’lanadigan mehnat haqi va boshqa haqlar miqdori, shuningdek boshqaruvchi tashkilot va boshqaruvchi xizmatlariga haq to’lash shartlari jamiyat faoliyatining samaradorligiga to’g’ridan-to’g’ri bog’liq bo’lib, shartnomada belgilanishi kerak.

Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) vazifasini hamda boshqa tashkilotlarning boshqaruv organlaridagi lavozimlarni o’rindoshlik yo’li bilan bir shaxsning egallashiga kuzatuv kengashi roziligi bilangina yo’l qo’yiladi.

Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi yoki kuzatuv Kengashi, agar ustavga binoan unga shunday huquq berilgan bo’lsa, jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor), kollegial ijroiya organi (boshqaruvi, direktsiyasi) a’zolari,

boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi bilan tuzilgan shartnomani ular shartnoma shartlarini buzgan taqdirda bekor qilishga haqlidir. Kuzatuv kengashi jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi bilan, kollegial ijroiya organining a'zolari, shuningdek boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi bilan tuzilgan shartnomani, agar shartnoma tuzishda ular jamiyat ustavini qo'pol tarzda buzishga yo'l qo'ygan bo'lsa yoki ularning harakatlari (harakatsizligi) tufayli jamiyatga zarar etkazilgan bo'lsa, muddatidan ilgari tugatish (bekor qilish) huquqiga ega.

Aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan jamiyat ijroiya organining, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchining vakolatlarini tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda ijroiya organining vakolatlarini boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchiga o'tkazish to'g'risidagi masala o'sha umumiy yig'ilishning o'zida hal etilishi yoki ijroiya organi rahbarining vazifasini vaqtincha bajaruvchi shaxsni ham tayinlagan holda aktsiyadorlarning yaqin oradagi umumiy yig'ilishida ko'rib chiqish uchun qoldirilishi mumkin. Agar jamiyatning ijroiya organini tuzish aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan bo'lsa, ijroiya organining, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchining vakolatlarini tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan kuzatuv kengashi ijroiya organi rahbarining vazifasini vaqtincha bajaruvchi shaxsni tayinlash to'g'risida qaror qabul qiladi, shuningdek ijroiya organi to'g'risidagi masalani hal etish uchun aktsiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishini chaqiradi.

Korporativ nazorat organlariga qo'yidagilar kiradi**:**

- Taftish komissiyasi;
- Auditorlik tashkiloti.

Jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish uchun jamiyat ustaviga muvofiq aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi taftish komissiyasini saylaydi.

Jamiyat taftish komissiyasining vakolatlari ushbu qonun va jamiyat ustavi bilan belgilanadi.

Jamiyat taftish komissiyasi faoliyatining tartibi aktsiyadorlar umumiy

yig’ilishi tomonidan tasdiqlanadigan nizomda belgilab qo’yiladi.

Jamiyatning moliya-xo’jalik faoliyatini tekshirish (taftish qilish) bir yillik yoki boshqa davr ichidagi faoliyat yakunlari bo’yicha taftish komissiyasining tashabbusiga binoan, aktsiyadorlar umumiy yig’ilishining, kuzatuv kengashining qaroriga yoki jamiyat ovoz beruvchi aktsiyalarining hammasi bo’lib kamida o’n foiziga egalik qiluvchi aktsiyadorning (aktsiyadorlarning) talabiga binoan amalga oshiriladi.

Jamiyat taftish komissiyasining talabiga binoan jamiyatning boshqaruv organlaridagi mansabdor shaxslar moliya-xo’jalik faoliyati to’g’risidagi hujjatlarni taftish komissiyasiga taqdim etishlari shart.

Jamiyatning taftish komissiyasi ushbu Qonunning 72-moddasiga muvofiq aktsiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig’ilishi chaqirilishini talab qilishga haqli.

Jamiyat taftish komissiyasining a’zolari bir vaqtning o’zida jamiyat kuzatuv kengashining a’zosi bo’lishlari, shuningdek jamiyatning boshqaruv organlarida boshqa lavozimlarni egallashlari mumkin emas. Jamiyat kuzatuv kengashining a’zolariga yoki boshqaruv organlaridagi mansabdor shaxslarga qarashli aktsiyalar jamiyat taftish komissiyasi a’zolarini saylash chog’ida ovoz berishda ishtirok etishi mumkin emas.

Jamiyatning moliya-xo’jalik faoliyatini tekshirish yakunlariga ko’ra taftish komissiyasi xulosa tayyorlaydi, bu xulosada:

-hisobotlarda va jamiyatning boshqa moliya hujjatlarida aks ettirilgan ma’lumotlar qay darajada to’g’riligiga baho beriladi;

-buxgalteriya hisobini yuritish va moliya hisobotini taqdim etish tartibi, shuningdek moliya-xo’jalik faoliyatini amalga oshirish chog’ida qonun hujjatlari buzilganligi to’g’risida axborot beriladi.

Auditorlik tashkiloti jamiyat bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq qonun hujjatlarida belgilangan tartibda jamiyatning moliya-xo’jalik faoliyatini tekshiradi va unga auditorlik xulosasi taqdim etadi.

Auditorlik tashkiloti jamiyatning moliyaviy hisoboti va moliyaga doir boshqa

axborotlar haqida noto’g’ri yakun bayon etilgan auditorlik xulosasi tuzganlik oqibatida etkazilgan zarar uchun jamiyat oldida javobgar bo’ladi.

Ustav fondidagi davlat ulushi ellik foizdan ko’p bo’lgan jamiyatlarda auditorlik tekshiruvi o’tkazish uchun auditorlik tashkilotini tanlash O’zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish davlat qo’mitasi va O’zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadigan ro’yxat bo’yicha tanlov asosida amalga oshiriladi.

Korporativ xulq - atvor kodeksiga kiritilgan yangiliklar qatorida aktsiyador-lik kompaniyalariga maxsus mansabdor – jamiyat kotibiga (korporatsiya kotib) ega bo’lish tavsiyasini ko’rsatish mumkin bo’lib, uning asosiy vazifasi jamiyat mansabdor shaxslari va organlarining jamiyat aktsiyadorlari manfaatlari amalga oshirilishini kafolatlovchi talablarga rioya qilishini ta’minlash hisoblanadi. Jamiyat kotibini tayinlash (saylash) tartibi va uning majburiyatlari jamiyat nizomida ko’rsatilgan bo’lishi lozim.

Umuman olganda, korporativ kotib funktsiyalari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishining qonunchilik talablari, jamiyat nizomi va boshqa ichki hujjatlariga muvofiq, aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi o’tkazish haqidaga qarorga asosan tayyorlanishi va bo’lib o’tishini ta’minlash;
2. Direktorlar Kengashi majlislarining qonunchilik talablari, jamiyat nizomi va boshqa ichki hujjatlariga muvofiq tayyorlanishi va bo’lib o’tishini ta’minlash;
3. Direktorlar Kengashi a’zolariga ularning o’z funktsiyalarini bajarishida ko’maklashish;
4. Jamiyat haqida axborot taqdim etish va jamiyat hujjatlarining saqlanishini ta’minlash;
5. Jamiyat tomonidan aktsiyadorlarning murojaatlarini tegishli tarzda ko’rib chiqishi va aktsiyadorlar huquqlarini buzish bilan bog’liq nizolarni hal qilish;
6. Direktorlar Kengashi raisini ularni ta’minlash jamiyat kotibining majburiyatlari doirasiga kiradigan jarayonlarga to’sqinlik qiluvchi barcha holatlar haqida xabardor qilish.

7. Tartibga soluvchi organlar, auditorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan o’zaro aloqa qilish;

8. Kompaniyaning mos keluvchi qonunchilikka rioya qilishini ta’minlash.

Korporativ kotib ikkita asosiy talabga javob berishi – quyidagi masalalarda yuqori mahoratga ega bo’lish lozim:

■ aktsiyadorlar umumiy yig’ilishini tayyorlash va o’tkazish, DK faoliyati, jamiyat haqida axborot saqlash va taqdim etish tartibiga rioya qilish, chunki aynan shu jarayonlarga amal qilmaslik aktsiyadorlar huquqlari va manfaatlari buzilishiga ko’proq olib keladi;

■ uning maqomi kopmaniya menejerlariga nisbatan etarli darajada mustaqillikni, aktsiyadorlar fikri va shikoyatlarini to’plash va direktorlar Kengashiga etkazishi lozim. Jamiyat kotibining ijroiya organi mansabdor shaxslaridan mustaqilligini ta’minlash uchun korporativ xulq - atvor kodeksida korporativ kotib lavozimiga tayinlash va ishdan bo’shatish kompaniya direktorlar Kengashining qarori bilan amalga oshirilishi tavsiya etiladi.

Shuni ta’kidlab o’tish joizki, oxirgi yillarda kotib funktsiyalari ancha murakkablashdi. Hozirgi paytda korporatsiyalar institustional investorlar ta’sirining o’sishi, fuqarolik jamiyatining ijtimoiy javobgarligiga talablari kuchayishi, korxona xodimlari va aktsiyadorlari tomonidan direktorlar Kengashi va top - menejmentga bosimning ortishi, qonunchilik me’yorlarining qattiqlashuvi sharoitlarida ishlashiga to’g’ri kelmoqda. Natijada Korporativ kotib ikkinchi darajali mansabdor shaxsdan zamonaviy AJda asosiy figuralardan biriga aylandi.

7.2. Korporativ xulq - atvor kodeksi

Korporativ xulq - atvor kodeksida direktorlar Kegashi tarkibiga Mustaqil Direktor kiritish tavsiya etiladi. Kodeksda jamiyat direktorlar Kengashi a’zosining majburiyatlarni ijro etish etti yillik muddati tugagandan so’ng Mustaqil Direktor mustaqil sifatida ko’rib chiqilishi mumkin emasligi belgilab qo’yilgan.

Korporativ xulq - atvor kodeksida, shuningdek, direktorlar kengashi (DK) tarkibida direktorlar kengashi vakolatlari doirasiga kiradigan eng muhim masalalarni dastlabki ko’rib chiqish uchun maxsus qo’mitalar tashkil qilish tavsiya etiladi:

1. Strategik rejalashtirish bo’yicha qo’mita uzoq muddatli istiqbolda jamiyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

2. Audit bo’yicha qo’mita (jamiyatning moliya - xo’jalik faoliyati ustidan DK nazoratini ta’minlaydi).

3. Mukofotlash va kadrlar bo’yicha qo’mita (jamiyatni boshqarishga yuqori malakali mutaxassislar jalb qilishga va ularning muvaffaqiyatli ishlashi uchun zarur choralar yaratishga xizmat qiladi).

4. Korporativ nizolarni tartibga solish bo’yicha qo’mita (AJ ishtirokida korporativ nizolarning oldini olish va samarali hal etishga xizmat qiladi).

5. Etika bo’yicha qo’mita (jamiyatning ahloqiy me’yorlarga rioya qilishi va jamiyatda ishonch asosidagi munosabatlar shakllantirishga xizmat qiladi).

DK samarali ishlashi – kompaniyalar investistion jalb etuvchanligini oshirish, ularning aktsiyadorlik qiymatini o’stirishning muhim omili, DKning o’zi esa – korporativ boshqaruv sifatli tizimining bosh elementi hisoblanadi.

Boshqarma vakolatlari qonunchilikda belgilab berilmagan, biroq qonunda boshqarma vakolatlari jamiyat nizomi tomonidan belgilanishi ko’rsatilgan. Korporativ xulq - atvor kodeksi boshqarma vakolatlari doirasiga quyidagilarni kiritishni tavsiya etadi: faoliyatning ustuvor yo’nalishlari va moliya - xo’jalik rejasini ishlab chiqishni tashkil qilish, jamiyatning ijroiya organlari vakolatlariga kiritilgan ichki hujjatlarini tasdiqlash.

Qonunda jamiyatning ijroiya organlari majburiyatlari yo’q, lekin unda bosh direktor va boshqarma a’zolarining huquq va majburiyatlari jamiyat bilan ularning har biri tuzgan shartnomaga ko’ra belgilanishi ko’rsatilgan. Kodeksda ijroiya organlari har oy direktorlari Kengashi oldida o’z faoliyati haqida hisobot berishi tavsiya etilgan.

Kompaniya Kodekslari nima uchun kerak?

- korxonaning e’lon qilingan qadriyatlari – maqsadlari va vazifalari bilan kompaniya faoliyatini tartibga soladigan qoidalar orasida ko’prik vazifasini bajaradi;

- tashkilotning maqsadlari va tasavvurlariga aniqlik kiritadi, qoidalar bilan konsteptual bog’lanishni ta’minlaydi;

- barcha xodimlar uchun muhim qo’llanma va madaniyat institutini rivojlantirishda ilhombaxsh kuchdir;

- o’rnatilgan qadriyatlar va andozalarni tushuntirishda muhim vosita;

- tadbirkorlik mas’uliyatini oshirish va korporativ rahbariyatni yaxshilashda samarali vosita.

Kodekslar bir nechta turlarga bulinadi:

1. Qadriyatlarga asoslangan Kodekslar;

- kompaniya xodimi yoki vakilining xulq - atvori va harakatlarini belgilab beruvchi ma’lum bir axloqiy tamoyillarni, o’zini tutish va fikrlash usulini o’rnatadi;

- AQSh, Kanada, Evropa, Yaponiya va Lotin Amerikasida samarali qo’llaniladigan, namuna sifatida tanlangan yagona kodeks. Kanada va Evropada keng tarqalgan Kodeks turi.

2.Intizom me’yorlariga asoslangan Kodekslar;

- ruxsat etilgan va etilmagan holatlarning maqsadli yo’naltirilgan ta’riflari;

- xodimning xulq - atvori odatda o’zaro muvofiq ta’riflarning markazida turadi;

- AQShda kam qo’llaniladi. Dunyoning boshqa hududlarida ham kam qiziqishadi.

3.Kodeks vosita sifatida;

- xodim tomonidan kompaniya xulqiy tamoyillariga qatiy rioya qilishi muvaffaqiyatga erishishning garovidir;

- xodimlar xulq - atvori va bajargan ishlariga qarab baho berishni hamda yuqori ma’naviy andozalar aktsiyadorlik kapitalining uzoq muddatli o’sishining

kaliti ekanligiga aktsiyadorlarni ishontirishni istaydigan ma’muriyat tomonidan tez - tez ishlatib turiladi.

Kompaniyalarning barcha hamkorlar oldidagi majburiyatlari:

- kompaniya xulqiy tamoyillarini tasdiqlash uchun tashkiliy tamoyil sifatida kompaniyaning turli o’zaro bog’langan guruhlar bilan munosabatlari bo’yicha muhokamalardan foydalanish;

- bir vaqtlar bunday turdagi kodekslar Evropada keng tarqalgan edi; endilikda faqat 30% evropa kompaniyalari kodekslari matnlari shunday xarakterga ega. Evropadan tashqaridagi bir nechta kompaniya vositachi usulidan foydalanishadi.

Kodeks xulq - atvorga ta’siri quyidagicha bo’ladi;

- qoidalarning yo’lga solishi – kutiladigan fe’l - atvorni tushuntiradigan xujjatlar;

- kutiladigan va muvofiq harakatlarning me’yorlari;

- ko’zgu – agar fe’l - atvor to’g’ri bo’lsa muvofiqligini tasdiqlaydi;

- kattalashtiradigan oyna – xodimlarni aytilganlarni va bajarilganlarni diqqat bilan tekshirishga rag’batlantiradi;

- himoya – shubhali hulqiy vaziyatlarda xodimlarga madad beradi;

- kompaniya va xodimlarga keltiriladigan zararning oldini olish uchun xatardan o’z vaqtida ogoh etadi;

- yong’inga qarshi tezkor xabar – xodimlarni qoidabuzarliklar haqida axborot berishini rag’batlantiradi;

- klub – to’g’ri kelmaydigan kodeksning ishlatilish oqibatlarini ko’rsatadi.

Biznes hulqi korporativ Kodekslari quyidagilarda qo’l kelishi mumkin:

- biznes xulqi kodekslari bor bo’lgan, biznes xulqi bo’yicha treninglar o’tkazilib turiladigan va hisobot berish mexanizmlari ishlaydigan korxonalarda xodimlar:

- kamroq darajada xizmat vazifalariga hilof ish tutadilar;

- andozalar va qoidalarni buzishdan manfaatdor bo’lmaydilar;

- xizmat burchining buzilayotganligi haqida rahbariyatga ko’proq axborot beradilar;

- kompaniyada ishlashidan ko’proq qoniqadilar;
- o’z mehnatidan ko’proq qoniqadilar ;
- raqobatchilarga nisbatan o’z kompaniyasiga yuqori baho beradi.

Tayanch iboralar: me’yor, huquqiy me’yor, qimmatli qog’oz, investistiyalar, soliq, biznes, rekvizit, emitent, insayderlik axborotlari.

Nazorat savollari:

1.Korporativ boshqaruvining institustional asoslari.
2. Korporativ huquq tushunchasi.
3. Korporativ huquqning belgilari.
4. Korporativ me’yoriy hujjatlarni tartibga solish.
5. Korporativ boshqaruv dasturini amalga oshirish bo’yicha takliflar.
6. Korporativ boshqaruvning andozalari.
7. Korporativ boshqaruv kodeksiga qo’yiladigan talablar.

VIII-Bob. Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi sharoitida korporatsiyalarning faoliyat ko’rsatish mexanizmi va ularning xususiyatlari

8.1. O’zbekistonda korporatsiya mustaqil aktsiyadorlik jamiyati sifatida

Korporatsiyalarni eng tarqalgan ta’rifi bu – o’z oldiga ma’lum bir maqsadlar qo’ygan, jamiyat manfaatlarida harakat qiladigan, belgilangan huquqlarga ega, yuridik shaxs hisoblangan, doimiy asosda faoliyat yuritadigan va mas’uliyati cheklangan tashkilot hisoblanadi.

Ustav fondi jamiyatning aktsiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aktsiyalarga taqsimlangan xo’jalik yurituvchi sub’ekt aktsiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi.

Jamiyat qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyatning har qanday turlarini amalga oshirish chog’ida huquqlarga ega bo’ladi va majburiyatlarni o’z zimmasiga oladi.

Jamiyat yuridik shaxs hisoblanadi va o’zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkiga ega bo’ladi, o’z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarni olishi hamda amalga oshirishi, zimmasiga majburiyatlar olishi, sudda da’vogar va javobgar bo’lishi mumkin.

Jamiyat davlat ro’yxatidan o’tkazilgan paytdan boshlab yuridik shaxs huquqlarini qo’lga kiritadi. Jamiyat, agar uning ustavida boshqacha qoida belgilanmagan bo’lsa, cheklanmagan muddatga tuziladi.

Jamiyat belgilangan tartibda O’zbekiston Respublikasi hududi va undan tashqarida bankda hisob varaqlar ochishga haqlidir.

Jamiyat o’zining firma nomi davlat tilida to’liq yozilgan hamda joylashgan manzili ko’rsatilgan yumaloq muhriga ega bo’lishi lozim. Muhrda ayni paytning o’zida firmaning nomi boshqa istalgan tilda ham ko’rsatilishi mumkin.

Jamiyat o’z nomi yozilgan shtampi va blankalariga, o’z timsoliga, shuningdek belgilangan tartibda ro’yxatdan o’tkazilgan tovar nishoniga hamda boshqa o’z belgi-alomatlariga ega bo’lishga haqlidir.

Jamiyat Qonun hujjatlarida man etilmagan va ta’sis hujjatlarida ko’rsatilmagan istalgan faoliyat turi bilan Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda shug’ullanishi mumkin. Jamiyat muassislari ta’sis hujjatlarida faoliyatning asosiy turlarinigina sanab o’tishga haqlidirlar.

Aktsiyadorlik jamiyati ochiq yoki yopiq bo’lishi mumkin. Ochiq aktsiyadorlik jamiyatining muassislari tarkibiga kiruvchilarning eng kam soni cheklanmaydi, yopiq aktsiyadorlik jamiyatining muassislari esa kamida uch shaxsdan iborat qilib belgilanadi. Jamiyatning har bir muassisi uning aktsiyadori bo’lishi lozim. Qatnashchilari o’zlariga tegishli aktsiyalarini o’zga aktsiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo’lgan aktsiyadorlik jamiyati ochiq aktsiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Ochiq aktsiyadorlik jamiyati o’zi chiqarayotgan aktsiyalarga ochiq obuna o’tkazishga va qonun hujjatlarining talablarini hisobga olgan holda ularni erkin sotishga haqlidir.

Ochiq aktsiyadorlik jamiyati o’zi chiqarayotgan aktsiyalarga yopiq obuna o’tkazishga haqli, jamiyat ustavida va qonun hujjatlarida yopiq obunani o’tkazish imkoniyati cheklab qo’yilgan hollar bundan mustasno.

Ochiq aktsiyadorlik jamiyati aktsiyadorlarining soni chegaralanmaydi.

Aktsiyalari faqat o’z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aktsiyadorlik jamiyati yopiq aktsiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Bunday jamiyat o’zi chiqarayotgan aktsiyalarga ochiq obuna o’tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas. Yopiq aktsiyadorlik jamiyati aktsiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo’lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda u yopiq aktsiyadorlik jamiyatlari uchun miqdori aktsiyadorlarning chegaralangan limitidan ortib ketgan shaxslar aktsiyadorlar reestrida ro’yxatga olingan kundan e’tiboran olti oy ichida ochiq aktsiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, sud tartibida tugatilishi lozim. Yopiq aktsiyadorlik jamiyati aktsiyadorlari ushbu jamiyatning boshqa aktsiyadorlari sotayotgan aktsiyalarni uchinchi shaxsga taklif etilayotgan narxda va shartlarda, ularning har biriga tegishli aktsiyalar soniga mutanosib ravishda

imtiyozli olish huquqiga, agar jamiyat ustavida mazkur huquqni amalga oshirishning boshqacha tartibi nazarda tutilmagan bo'lsa, ega bo'ladi. Agar aktsiyadorlar aktsiyalarni sotib olishda o'z imtiyozli huquqlaridan foydalanmasalar, jamiyat aktsiyadorlar tomonidan sotiladigan aktsiyalarni sotib olish uchun imtiyozli huquqqa ega bo'lishi uning ustavida ko'zda tutilishi mumkin.

Aktsiyadorlar sotayotgan aktsiyalarni sotib olishda imtiyozli huquqdan foydalanish tartibi, muddati jamiyat ustavida belgilab qo'yiladi. Imtiyozli huquqdan foydalanish muddati aktsiyalar savdoga qo'yilgan paytdan boshlab 30 kundan kam va 60 kundan ko'p bo'lishi mumkin emas.

8.2. Korporatsiyalarning integrastion rivojlanish strategiyalari

O'z oldiga integratsiyalanishni maqsad qilib qo'ygan korporatsiya integrastion strategiyasining belgilangan bosqichlarini amalga oshiradi. Yiriklashtirilgan tarzda korporatsiyalar rivojlanishining integrastion strategiyasi uch bosqichga taqsimlanadi (16 rasm):

Birinchi bosqich - tashkiliy loyihalashni ifodalaydi, bu erda integratsiya haqida qaror qabul qilinadi, strategiyalar ishlab chiqiladi, amalga oshirish jarayonlari rejalashtiriladi va hokozo.

Ikkinchi bosqichda - ishlab chiqilgan rejalar va chora - tadbirlar asosida loyihani amalga oshirish ko'zda tutiladi va integratsiya jarayoni amalga oshiriladi. Korporatsiya tarkibiga kiradigan kompaniyalar yoki korporatsiyalarni tashkiliy strukturasi o'zgaradi, ishlab chiqarish va boshqaruv aloqalarining bir holatdan boshqa holatga o'tishi ro'y beradi.

Loyihani amalga oshirishning ikkinchi bosqichida qo'yidagilar amalga oshirilishi mumkin:

1. Qo'shilish (qo'shib olish). Qo'shilish deb - yangi jamiyatning unga qo'shilish haqida qaror qilgan, ularning faoliyat yuritishi to'xtatiladigan bir nechta jamiyatlarning barcha huquq va majburiyatlari berilishi yo'li bilan tashkil topishiga aytiladi. Boshqacha qilib aytganda, har bir jamiyatni yuridik jihatdan tugatish ro'y

beradi va yangi tashkiliy struktura tuziladi. Mos ravishda, barcha mavjud boshqaruv organlari bekor qilinadi va yangi tashkil qilingan kompaniyada aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi, Direktorlar kengashi, Boshqarma – hammasi yangidan tashkil etiladi. Qo'shilishda ishtirok etadigan jamiyatlarning aktsiyalari bekor qilinadi va keyinchalik yangi jamiyatning aktsiyalari chiqariladi. Shu sababli dastlab, yangi tashkil qilingan aktsiyadorlik jamiyatini boshqarish uchun ovoz berish tartibi qo'shilish haqidagi shartnomada belgilab beriladi.

2. Birlashish. Birlashish deb - jamiyatning barcha huquq va majburiyatlarni boshqa jamiyatga bergan holda o'z faoliyatini to'xtatishiga aytiladi. Ya'ni, o'ziga jamiyatni birlashtirib oladigan tashkilot bu jamiyatning barcha mulkiy majmualarini, aktivlari va hokozolarni idora qilishi mumkin, lekin shu bilan bir paytda u mazkur jamiyatning uchinchi shaxslar oldidagi barcha majburiyatlarini ham o'z zimmasiga oladi. Birlashtiriladigan jamiyat aktsiyadorlar umumiy yig'ilishini chaqiradi va birlashish haqidagi masalani hal etgach, topshirish dalolatnomasi tuzadi. Birlashish jarayonidan keyin jamiyatni birlashtirib olgan tashkilot qo'shib olingan mulk summasiga teng aktsiyalar qo'shimcha emissiyasi chiqaradi va tarqatadi. Aktsiyadorlar sonining ortishidan kelib chiqib, Direktorlar kengashi a'zolari soni ham oshirilishi yoki boshqaruv organlarida boshqa o'zgarishlar amalga oshirilishi mumkin.

3. Tugatish. Jamiyatni tugatish jamiyatning huquq va majburiyatlarini boshqa shaxslarga o'tkazmagan holda uning faoliyatini to'xtatishni anglatadi. Jamiyatni ko'ngilli ravishda tugatish haqida qaror aktsiyadorlar umumiy yig'ilishida qabul qilinadi, majburiy ravishda tugatish esa sud qaroriga ko'ra amalga oshiriladi. Shundan keyin jamiyat mulkini uning barcha kreditorlari, so'ngra aktsiyadorlar o'rtasida taqsimlash ro'y beradi va jamiyatni tugatish jarayoni yuridik shaxslar davlat reestriga mos keluvchi qayd kiritish bilan yakunlanadi.

4. O'zgartirish. Jamiyat mas'uliyati cheklangan jamiyatga, ishlab chiqarish shirkatiga yoki notijorat hamkorligiga o'zgartirilishi mumkin. Aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining kun tartibiga jamiyatni o'zgartirish tartibi va shartlari,

jamiyat aktsiyalarini mas’uliyati cheklangan jamiyat qatnashchilarining qo’yilmalariga yoki ishlab chiqarish shirkati a’zolarining pay badallariga almashtirish tartibiga aloqador masalalar bilan birgalikda jamiyatni o’zgartirish masalasi qo’yiladi. Shundan keyin barcha qatnashchilar tomonidan o’zgartirilgan tashkilotning ta’sis hujjatlari tasdiqlanadi, uning boshqaruv organlari saylanadi. O’zgartirilgan tashkilot bunga qadar mavjud bo’lib kelgan jamiyatning barcha huquq va majburiyatlarini o’zida saqlab qoladi.

5. Taqsimlash. Taqsimlash deb - tashkilot faoliyatini to’xtatish va uning barcha huquq va majburiyatlarini yangi tashkil etiladigan jamiyatlarga berish tan olinadi. Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishida kun tartibiga jamiyatni taqsimlash tartibi va shartlari, yangi jamiyatlar tashkil qilish, taqsimlanadigan jamiyat aktsiyalarini yangi tashkil etiladigan aktsiyadorlik jamiyatlari aktsiyalariga almashtirish tartibi haqidagi masalalar qo’yiladi, shuningdek, taqsimlash balansi tasdiqlanadi. Agar umumiy yig’ilish tomonidan barcha masalalar bo’yicha qarorlar qabul qilinadigan bo’lsa, shundan keyin yangi tashkil etilgan har bitta jamiyatni boshqarish ularning o’z aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi tomonidan va qabul qilingan shartlarga muvofiq amalga oshiriladi.

Tashkilotni taqsimlash masalalri bo’yicha ovoz berishda qatnashmagan yoki qarshi ovoz bergan shaxslarga keladigan bo’lsak, ular jamiyat taqsimlangunga qadar o’zlariga tegishli bo’lgan aktsiyalar soniga proporstional ravishda, yangi tashkil etilgan har bir jamiyatning xuddi shu huquqlarni beradigan aktsiyalarini olishlari lozim.

6. **Ajratish**. Ajratish deb - ularga o’z faoliyatini to’xtatmagan holda ularni ajratadigan tashkilotning huquq va majburiyalari bir qismi beriladigan bitta yoki bir nechta jamiyatlarni tashkil qilishga aytiladi. Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishida kun tartibiga jamiyatni ajratish, uni ajratish tartibi va shartlari haqida, tashkilot aktsiyalarini almashtirish va bu almashtirish tartibi, taqsimlash balansini tasdiqlash haqida masalalar qo’yiladi.

Uchinchi bosqichda - (integratsiya faoliyati monitoringi) o’zgartirilgan korporatsiya faoliyatini kuzatib boriladi va nazorat qilinadi, qilingan ishlarga yakun yasaladi va natijalar baholanadi, integratsiyaga iqtisodiy baho beriladi.

Integratsiya jarayonlari turli yo’nalishdagi xarakterga ega bo’lishi mumkin:

■ o’z manbalari hisobiga faoliyatni kengaytirish qo’shimcha emissiyalarni, aktsiyalar garovi asosida kreditlashni, ovoz berish huquqiga ega bo’lgan aktsiyalar strukturasidagi o’zgarishlarni, fond bozorining hosila vositalaridan foydalanish va hokozolar talab qiladi;

Rastionallashtirishda korporatsiyani rivojlantirish dasturiga muvofiq aktivlar salohiyatini ranglarga ajratish ko’zda tutiladi va ularni ahamiyati darajasi bo’yicha kompaniyalarga tarqatish amalga oshiriladi. Buning natijasida moliyaviy xolding munosabatlari yuzaga keladi, ya’ni ustuvor rang darajasiga kirmagan biznes - loyiha odatda yuridik shaxsni tashkiliy - huquqiy rasmiylashtirish shartlarida korporatsiya doirasida qolib ketadi.

	Kengaytirish strategiyasi (ishlab chiqarish o’nalishlarini kengaytirish va rivojlantirish)		Rastionallashtirish strategiyasi (faoliyat yo’nalishlarini oqilona kuchaytirish)	
1-bosqich Tashkiliy loyihalashtirish (integrastion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish**)**	Ichki o’sish (o’z resurslari etarli bo’lganda)	Strategik hamkorlik (loyihani birga amalga oshirish afzal bo’lganda)	Tugatish (korxona doirasida loyihani amalga oshirishni to’xtatish)	Alohida bo’lib olish (strategik aktivlarning qo’shimcha biznes turiga ajralishi)
2-bosqich Loyihani amalga oshirish (tanlangan yo’nalishda integratsiya jarayonini amalga oshirish)	- qo’shilish - birlashish		- tugatish - o’zgartirish	-taqsimlanish - ajratish
3-bosqich Integrastion faoliyat monitoringi (integratsiya natijalarini kuzatish)	Miqyos samarasi o’rtachalashtirish samarasi transaktsiya xarajatlarida tejash samarasi sinergiya samarasi (samara olish raqobatda ustunlikni qo’lga kiritish bilan tenglashtiriladi)			

Rasm 16. Integrastion rivojlanish strategiyalari turlari

Bunday alohida bo’lib olish biznesi munosib baholanmagan va uni sotish ayni paytda foydali bo’lmagan hollarda maqsadga muvofiq. Yoki korporatsiya bunday biznes - loyiha bilan boshqa loyihalarni yakunlagandan keyin shug’ullanish istagida bo’lishi mumkin. Alohida bo’lib olishning uchinchi sababi noqulay bozor kon’yunkturasi hisoblanadi, bunda biznes “zaxiraga” qolib ketadi. Loyihani amalga oshirish mos keluvchi jarayonlar bo’yicha qonunchilikda qat’iy belgilab qo’yilganiga muvofiq ro’y beradi.

8.3. Korporatsiyalarning integratsiya turlari va tiplari

Korporativ biznesning mavjud integratsiya shakllari xilma -xilligidan gorizontal integratsiyalashgan, vertikal integratsiyalashgan va konglomerat tipdagi korporatsiyalarni alohida ajratib ko’rsatish maqsadga muvofiq.

Gorizontal integratsiyalash natijasida vujudga keladigan korporativ tuzilmalar bitta tarmoq korxonalarining sa’y - harakatlarini birlashtirish tendenstiyasini aks ettiradi. Axir dastlab kapital markazlashuvi bir erga jamlanishi xo’jalik sub’ektlarini, jumladan, bir xil turdagi strukturalarni birlashtirish hisobiga qo’shimcha kapital jalb qilish yo’li bilan mustahkamlashda o’z aksini topadi.

Gorizontal integratsiya bitta tarmoqdagi bir xil ishlab chiqarish tavsifnomasiga ega bo’lgan kapitallar birlashuvini aks ettiradi, u O’zbekistonda hozirgi kun sharoitlarida o’z ahamiyatni yo’qotmagan. Iqtisodiyotda gorizontal integratsiyaning imkoniyatlari hali batamom foydalanib bo’linmagan. Bu ko’plab tarmoqlarda kapitalning bir erda joylashuv darajasi etarli emasligi, bir xil turdagi mahsulot ishlab chiqarish va sotish sohalarining rivojlanishi yakunlanmaganligi natijasidir. Gorizontal integratsiyalashgan strukturalarga umumiy boshqaruv asosida birlashish shakli xos. Gorizontal aloqalarning bu tizimida alohida korporativ tuzilmalar yirik bir tuzilmaning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Rivojlanishning ma’lum bir bosqichida kapitalning jamlanish tendenstiyasi bir - biri bilan texnologik jihatdan bog’liq ishlab chiqarishlarga tarqaladi. Bu holat *vertikal integratsiyaning* rivojlanishida o’z aksini topadi. Vertikal integratsiya

deganda keng ma’noda korporativ tuzilmalar xo’jalik sub’ektlarining o’zaro aloqalari tushuniladi, shu tariqa, bir sub’ektning mahsulotlari boshqa sub’ekt uchun xomashyo hisoblanadi. Ya’ni, korporatsiyaning ishlab chiqarish funktsiyalarini amalga oshirishi texnologik jihatdan murakkab tovar va xizmatlarni ishlab chiqish va bozorga samarali olib chiqish bilan bog’liq bo’lgan, ketma -ketlikdagi tashkiliy usullar asosida ta’minlanadi. Vertikal integratsiyada o’z mahsulotini bosh kompaniyaga etkazib beruvchi turli pog’onadagi subpudratchilar ierarxiyasidan tashkil topadi: tayyorlash (qazib chiqarish), qayta ishlash (ishlov berish), yakuniy mahsulot ishlab chiqarish, uni sotish. Ushbu turdagi integratsiyaning negizida ishlab chiqarish jarayonlarining bir - biri bilan texnologik bog’liqligi yotadi. Vertikal integratsiyada tashkil etiladigan birlashmalarni mahsulotni ishlab chiqish va bozorga samarali chiqarishning tashkiliy - boshqaruv, moliya -xo’jalik usullari sifatida tavsiflash mumkin.

Vertikal integratsiya asosiy mahsulotlar ishlab chiqarish bilan uyg’unlikda xomashyo ishlab chiqarishni qamrab olish yo’nalishida rivojlanishi mumkin. Xo’jalik amaliyotida u ba’zida *yuqoriga yo’nalgan integratsiya* deb ham ataladi. Masalan, alyuminiy sanoatida: alyuminiy oksidi va boksitlar qazib olish – metall ishlab chiqarish; shina ishlab chiqarishda: kauchuk plantastiyasi - shina zavodi, neft sanoatida: neft qazib olish – neft mahsulotlari ishlab chiqarish va hokozo. Agar, vertikal integratsiyaning rivojlanishi sotuv tizimini qamrab olish yo’nalishida bo’lsa – *pastga yo’nalgan integratsiya* deyiladi: benzin ishlab chiqarish - avtomobillarga yoqilg’i quyish stanstiyalari.

Vertikal integratsiya uning asosida tashkil etiladigan korporativ strukturalarga sezilarli afzalliklar taqdim etadi: birinchidan, mahsulotning murakkab ishlab chiqarish stikllari bo’yicha harakatlanishida iqtisodiy yutuqqa erishiladi; ikkinchidan, butlovchi qismlarni taklif qilishdagi keyingi har bitta ishlab chiqarish stiklida mos keluvchi axborot olish zarurati bilan bog’liq noaniqliklar kamayadi; uchinchidan, iqtisodiyotning bir sektoridagi risklarni boshqa sektorlarga qayta taqsimlash imkoniyati paydo bo’ladi; to’rtinchidan, transaktsiya xarajatlari kamayadi; beshinchidan, ko’plab qo’shimcha natijalar olinadi (qo’shimcha

axborotga ega bo’lish, soliqlardan tejab qolish va h.k.). Vertikal integratsiya butun texnologik zanjir bo’ylab risklarni qayta taqsimlash imkonini beradi.

Konglomerat birlashmalar ham ancha keng tarqalgan bo’lib, ular texnologik jihatdan bir - biri bilan bog’liq bo’lmagan mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish bo’yicha tuzilmalar bilan ifodalanadi, ya’ni gap to’ldiruvchi integratsiya yoki ishlab chiqarishni diversifikastiyalash haqida boradi. Diversifikastiyalangan korporativ tuzilmaning (konglomerat) iqtisodiy yutug’i, avvalo, turli tarmoqlarning kapital aylanmasidagi farqdan iborat. Shu tufayli mablag’larning pasayish bosqichida turgan ishlab chiqarish tarmoqlaridan ko’tarilish bosqichidagi ishlab chiqarishlarga yo’naltirish imkoniyati paydo bo’ladi. Diversifikastiya mavsumiy tebranishlarga bardosh berishga yordamlashadi, foydalanilmagan ishlab chiqarish quvvatlari hisobiga kuchli ekspansiya manbasi bo’lib xizmat qiladi, o’z resurslarini qayta yo’naltirish yo’li bilan kapitalni yangilashga imkon beradi, raqobat kurashi bilan bog’liq xarajatlarni kamaytiradi. Bunday strategiyani amalga oshirar ekan, kompaniya yangi tovarlar chiqaradi, yangi bozorlar tomon yo’nalib, o’z tarmog’i va uning uchun an’anaviy bo’lgan biznes doirasidan chetga chiqadi. Konglomerat kapital va mulkning birlashish jarayonini aks ettiradi; bu o’ziga xos yopiq kapitallar bozori bo’lib, diversifikastiyalangan faoliyat turlaridan pul mablag’larining bir erga jamlanishi ro’y beradi. Eng samarali loyihalarga yo’naltiriladigan pul mablag’lari va diversifikastiyalangan aktivlarni boshqarish bo’yicha umumiy markaz tashkil etiladi. Bu vaziyatda, xo’jalik amaliyoti tajribasining ko’rsatishicha, muvofiqlashtiruvchi markaz konglomerat a’zolariga doim ham zaruriy ta’sir ko’rsata olmaydi. Ko’proq tarkibiy bo’linmalarning o’zida foydani qayta investistiyalash jarayoni boradi, ya’ni etakchi bo’g’inning alohida strukturalarga ta’sir darajasi o’z chegaralariga ega hisoblanadi. Konglomerat tashkiliy strukturasi doim ham resurslarni oqilona taqsimlashga imkon beravermaydi.

Korporatsiyalarning integratsiya tiplari. Integratsiya jarayonlari orasida uchta asosiy birlashmalar turlarini ajratib ko’rsatish mumkin: mulkiy munosabatlar asosida integratsiya; resurslar va xizmatlar ustidan nazoratni bir erga jamlash

asosida integratsiya; struktura qatnashchilarining ayrim hokimlik vakolatlarini ko’ngilli markazlashtirish asosida integratsiya.

Birinchi turdagi birlashmalar doirasida birinchi navbatda, klassik xoldinglar ajralib turadi. Bu erda korxonalar mulkining rasmiy huquqlar nazorat paketi bosh kompaniya qo’lida bo’ladi (gap “aktsiyalar nazorat paketi” haqidagina emas, chunki qator xoldinglarda “sho’’ba” korxonalar aktsiyadorlik jamiyatlari hisoblanmasdan, mas’uliyati cheklangan jamiyat yoki davlat unitar korxonalari shakliga ega). Xoldingdan tashqari, bu guruhga MSG, konstern, konsorstium, trest kiradi.

Uchinchi turdagi birlashmalar ma’lum ma’noda bundan oldingi korporativ tuzilmalarga xos bo’lgan vositalardan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bu qatorga konstern, MSG, konsorstium, sindikat va trestlar kiradi.

8.4. Korporativ tuzilmalar tuzishning tashkiliy turlari

Barcha korporativ tuzilmalarni birlashma tarkibiga kiruvchi shaxslar mustaqillik darajasi bo’yicha uchta asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Birlashma a’zolari o’z mustaqilligi va huquqlarini to’liq hajmda saqlab qoladi, tuzilmaning o’zi esa, uning qatnashchilari bir xil huquqlarga ega ekanligi sababli simmetrik xarakterga ega bo’ladi. Ko’rib chiqilgan tuzilmalarning bu guruhiga assostiastiya (ittifoq, liga, gildiya, palata), kartel, konsorstiumlar kiradi.

2. Qatnashchilar bir - biri bilan o’z faoliyati to’liq hajmida aloqada bo’lmaydigan va boshqaruv sohasida mustaqillikni saqlab qoladigan, o’zaro qisman bog’liq korxonalar birlashmasi (simmetrik strukturalar). Bu guruhga MSG va sindikatlar kiradi.

3. Boshqaruv funktsiyalari bitta qatnashchidan boshqa qatnashchiga beriladigan (va mos ravishda, mustaqillik huquqi yo’qotiladigan) birlashma. Qatnashchilarning huquq va majburiyatlari bir xil emasligi tufayli struktura assim-metrik hisoblanadi. Bu guruhga trest, konstern va xoldinglar kiradi.

Korporativ strukturalar tashkiliy turlarining to’liq doirasi 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Korporativ strukturalar tuzishning tashkiliy turlari tavsifi

Turi	Mazmuni	Xarakterli jihatlar
1	2	3
Xolding	Bosh korxonalarning aktsiyalar nazora paketiga ega bo'lgan va ularga nisbatan belgilangan funktsiyalarni bajaruvchi xo'jalik jamiyati shaklidagi yuridik shaxs (sof xolding, ma'muriy xolding, moliyaviy xolding va h.k.)	Xolding strukturasi: asosiy jamiyat, vakolatxona va filiallar, sho''ba va qaram korxonalar, boshqa firma va xo'jalik sub'ektlari. Xolding boshqa kompaniyaga nisbatan sho''ba kompaniya bo'lishi mumkin (oraliq xolding). Xolding shakllantirish uchun shartnoma asoslari talab etilmaydi.
MSG	MSG tashkil etish haqida shartnoma imzolagan, yuridik shaxs huquqiga ega xo'jalik sub'ektlari majmui. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasida amal qiluvchi strukturalar va moliyaviy struktura mavjud bo'lishi shart. Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.	Kuchli moliyaviy markaz va boshqaruv tizimiga ega birlashma. "Bosh kompaniya"-"sho''ba kompaniya" asosida ham, ishtirok etish tamoyili bo'yicha ham hamkorlik qilishi mumkin.
Konstern	Manfaatlar umumiyligi, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi bilan bog'langan, yagona mulkchlilik negizi va nazorat organiga ega bo'lgan korxonalar birlashmasi. Nazorat nizom kapitalida ishtirok etish tizimi orqali amalga oshiriladi.	Yaqqol ifodalangan ishlab chiqarish negizi mavjudligi. Ixtisoslashuv va kooperatsiya darajasi yuqoriligi bilan tavsiflanuvchi vertikal va gorizontal konsternlar farqlanadi. Konstern tashkil qilish uchun konsternga kirishga asos sifatida bitim va shartnomalar mavjudligi talab etiladi.
Konglomerat	Texnologik jihatdan bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan ko'p sonli tashkilotlarning birikuvi (birlashish va qo'shib olish) natijasida vujudga keladigan struktura.	Keng miqyosdagi ishlab chiqarish diversifiktsiyasi va moliyaviy operatsiyalar hajmi. Shartnoma va bitimlar talab qilinmaydi.
Konsorstium	Sanoat, moliya, transport, savdo va boshqa tashkilotlarning vaqtinchalik birlashuvi. Faoliyatdan maqsad – katta ahamitga ega bo'lgan, jiddiy resurslar jalb etishni talab qiluvchi loyihalar yoki yirik sanoat loyihalarini amalga oshirish. Boshqaruv ishonch asosida boshqarish instituti vositasida amalga oshiriladi.	Bu birlashmani tashkil qiluvchi tashkilotlar mustaqil yuridik shaxs maqomini saqlab qoladi, faqat konsorstium maqsadlariga taallukqli joylarda birgalikda saylangan rahbariyatga bo'ysuniladi. Shartnoma asosida tashkil etiladi.
Sindikat	Xo'jalik jamiyati shaklida tashkil etiladigan umumiy organ orqali xomashyo xarid qilish va mahsulot sotish bo'yicha tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan birlashma. Sindikat a'zolari o'zining yuridik va ishlab	Tashkilotlarning savdo faoliyatigi amalga oshirish uchun birlashuvi. Raqobatning kuchayishi sharoitlarida asoslangan. Tashkil etishning asoslari konvenstional.

	chiqarish mustaqilligini saqlab qoladi.	
Kartel	Ishlab chiqarish hajmi, sotuv narxi, sotuv shartlari, bozorlarni cheklash masalalari bo'yicha kelishib olish maqsadida faoliyat yo'nalishi bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgan mustaqil xo'jalik sub'ektlarining birlashuvi (marketing faoliyatini muvofiqlashtirish).	Maqsad – bozor mexanizmlari mukammal bo'lmagan sharoitlarda bitta bozor sub'ektlarining harakatlarini tartibga solish. Kartel tarkibiga kiruvchi tashkilotlar yuridik, moliyaviy, ishlab chiqarish va tijorat mustaqilligini yo'qotmaydi. Bitimlar asosida amal qiladi.
Trest	Turli tashkilotlar umumiy ishlab chiqarish majmuiga birlashadigan tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan birlashma. Bunda ular aktsiyalar nazorat paketini yoki ishonch asosidagi shartnomani ishonch asosidagi kengashga berib, yuridik, ishlab chiqarish va tijorat mustaqilligini yo'qotadi.	Bir xil turdagi mahsulotlarning bitta yoki bir nechta turlariga ixtisoslashgan holda turli yo'nalishlar bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradi. Boshqaruv funktsiyalarning bir erga jamlanish darajasi haddan tashqari yuqoriligi bilan tavsiflanadi.
Assostiastiya	Tijorat tashkilotlari o'rtasida ular faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, umumiy mulkiy manfaatlarni ifodalash va himoya qilish maqsadida tashkil etiladigan birlashma	Assostiastiya qarorlari uning a'zolari uchun tavsiya berish xarakteriga ega bo'ladi.

Alohida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish huquqi nazoratini markazlashtirish xarakterli bo'lgan ikkinchi turdagi birlashmalar qatorida birinchi navbatda, mahsulotni sotish yoki taqchil resurslar bilan ta'minlashga ixtisoslashgan kompaniyalar atrofida shakllanadigan korporatsiyalar, sindikat va kartellarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Tayanch iboralar: ochiq aktsiyadorlik jamiyati, yopiq aktsiyadorlik jamiyati, ustav, moliyaviy xujjat, imtiyozli huquq, strategiya, integratsiya, rejalashtirish, nazorat, gorizontal va vertikal integratsiya.

Nazorat savollari:

1.O'zbekistonda korporatsiyalar-aktsiyadorlik jamiyati sifatida.

2.”O’zbekiston Respublikasi xissadorlik jamiyatlari to’g’risida”gi qonun tahlili.

3.Korporatsiyalar rivojlanishining integrastion strategiyasi bosqichlari.

4. Korporatsiyalarning integratsiya turlari va tiplari.

5. Korporativ strukturalar tuzishning tashkiliy turlari tavsifi.

IX-Bob. Mas’uliyati cheklangan jamiyatni tuzish va faoliyatini boshqarish xususiyatlari

9.1.Mas’uliyati cheklangan jamiyatlari mohiyati va zarurligi

Mas’uliyati cheklangan jamiyat (MChJ) deb bir yoki bir necha shaxslar tomonidan ta’sis etilgan, ustav fondi ta’sis xujjatlari bilan belgilangan miqdorda ulushlarga bo’lingan xo’jalik jamiyati tan olinadi. Mas’uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo’yicha javob bermaydilar va o’z ulushlari qiymati doirasida jamiyat faoliyati bilan bog’liq ziyon ko’rish tavakkalchiligini o’z zimmalariga oladilar.

MChJ va qo’shimcha mas’uliyatli jamiyatning (QMJ) tuzilish va faoliyat ko’rsatish huquqiy asoslari O’zbekiston Respublikasi Oliy majlisi tomonidan 2001 yil 6 dekabrda qabul qilingan yagona “Mas’uliyati cheklangan va qo’shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to’g’risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi.

MChJ va QMJning yagona farqi shundaki, QMJ ishtirokchilari jamiyat ta’sis hujjatlarida belgilangan miqdor darajasida ulushlariga mutanosib jamiyatning majburiyatlari bo’yicha o’z mulklari bilan solidar ravishda subsidar javobgardirlar. QMJ ishtirokchilari javobgarligining chegaraviy miqdori jamiyat ustavida aniqlanadi. Shuning uchun, agar alohida boshqacha ta’riflangan bo’lmasa quyida MChJ uchun bayon etilganlarning hammasi QMJga ham taaluqlidir (bundan keyin - jamiyat).

Jamiyat ta’sischilari (ishtirokchilari), ularning huquqlari va majburiyatlari kurib o’tamiz.

Huquqiy va jismoniy shaxslar jamiyatning ishtirokchilari bo’lishi mumkin. Bunda, davlat hokimiyat va boshqaruv organlari jamiyat ishtirokchilari bo’lishlari mumkin emas, biroq davlat korxonasining hususiylashtirilishi natijasida jamiyatning tuzilishi yoki qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa hollar bundan istisno.

Jamiyat uning yagona ishtirokchisi bo’lib qoladigan bir shaxs tomonidan ta’sis qilinishi mumkin. Bu holda jamiyatning yagona ishtirokchisi bo’lib yagona

ishtirokchi tomonidan tuzilgan boshqa xo’jalik jamiyati (misol uchun, aktsiyadorlik) bo’lishi mumkin emas. Jamiyat ishtirokchilarining soni ellik shaxsdan ortiq bo’lishi mumkin emas. Yollanma ishchi xodimlarning soni qonun bilan chegaralanmagan bo’lib ixtiyoriy bo’lishi mumkin. Ta’sischilar tomonidan tasdiqlanadigan jamiyat ta’sis shartnomasi va ustavi jamiyatning ta’sis hujjatlaridir, jamiyatni yagona shaxs ta’sis qilgan hollar bundan mustasno. U holda yagona ta’sischi tasdiqlagan ustav jamiyat ta’sis hujjati hisoblanadi. Jamiyat ishtirokchilari jamiyat faoliyatini boshqarishda qatnashish, uning faoliyati haqida ma’lumot olish, jamiyatning bir yoki bir necha ishtirokchisiga ustav fondidagi o’z ulushini sotish yoki boshqa tarzda o’tkazish, istalgan vaqtda boshqa ishtirokchilarning roziligisiz jamiyatdan chiqish, jamiyat tugatilganda uning kreditorlari bilan hisoblashishlar tugatilgandan keyin qolgan mulkning bir qismini olishga haqlidir. Birgalikda jamiyat ustav fondining kamida o’n foizi ulushiga ega bo’lgan ishtirokchilar sud orqali o’z vazifalarini qo’pol ravishda buzayotgan yoki o’z harakatlari (harakatsizligi) bilan jamiyatning faoliyat yuritishiga imkon bermayotgan yoki sezilarli darajaga to’sqinlik qiladigan ishtirokchini jamiyat tarkibidan chiqarilishini talab qilishga haqlidirlar. Jamiyat ishtirokchilari ta’sis hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda, hajmlarda va muddatlarda o’z ulushlarini kiritishga, jamiyat faoliyatiga doir tijorat sirlarini oshkora qilmaslikka javobgardir. Jamiyat ishtirokchilari qonunchilikda va ta’sis hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquq va majburiyatlarga ega bo’lishi mumkin.

9.2. Jamiyat ustav fondi

Jamiyat ustav fondi ishtirokchilar ulushining nominal qiymatidan tashkil topadi. Uning kattaligi davlat ro’yxatidan o’tish uchun hujjatlarni taqdim etish kunida qonunchilik bo’yicha belgilangan eng kam ish haqining ellik barobaridan kam bo’lmasligi kerak. Bunday ustav fondni bitta yoki 2-3 kichik biznes sub’ektlari tomonidan shakllantirish oson va odatda MChJlar ana shunday tuzilmoqda.

Ishtirokchining jamiyat ustav fondidagi ulushining hajmi foiz yoki kasr son

hisobida belgilanadi. Ishtirokchi ulushining kattaligi ulush nominal qiymatining ustav fondi hajmi nisbatiga teng bo'lishi shart. Masalan, ustav fondi hajmi 600 ming sum, ishtirokchilar ulushining nominal qiymati quyidagicha: Akramov M.V. - 96,6 ming sum, Ergashev B.D. - 240,4 ming sum, Tarasov V.I. - 263,0 ming sum. Mos ravishda, ularning ulushi ham 16,10%, 40,07%, 43,83% ga teng bo'ladi. Jamiyat ta'sis etilayotganida va jamiyatning sof aktivlari ustav fondining hajmiga to'g'ri kelgan kam sodir bo'ladigan boshqa hollardagina ishtirokchi ulushining haqiqiy qiymati uning nominal qiymatiga teng bo'ladi. Qolgan boshqa hollarda ishtirokchi ulushining haqiqiy qiymati uning ulushi hajmiga proporstional bo'lgan jamiyatning sof aktivlari qiymatining qismiga teng bo'ladi. Jamiyat ustavida ishtirokchining maksimal ulushi hamda ishtirokchilar ulushi nisbatining o'zgartirish imkoniyati chegaralangan bo'lishi mumkin. Jamiyat tomonidan ishtirokchiga beriladigan guvohnoma jamiyat ishtirokchisi tomonidan ulushning to'liq to'lanishi haqida guvohlik beradi.

Jamiyatning har bir ishtirokchisi o'z ulushining egasi hisoblanadi va o'zining xususiy mulki kabi munosabatda bo'ladi, lekin AJ aktsiyalaridan farqli ularoq jamiyat ustavi va qonunda belgilangan cheklovlar inobatga olinadi. Jamiyat ishtirokchisi o'z ulushini yoki uning qismini bir yoki bir necha ishtirokchilarga sotish yoki boshqa tarzda uning (ularning) foydasiga kechish huquqiga ega. Bunday bitimni amalga oshirish uchun jamiyat yoki uning ishtirokchilari roziligi talab qilinmaydi, agarda jamiyat ustavida boshqacha me'yor nazarda tutilmagan bo'lsa.

Agar jamiyat ustavida ta'qiqlangan bo'lmasa, ishtirokchi o'zining ulushini (bir qismini) uchinchi shaxslarga sotishi yoki boshqa tarzda berishi mumkin. Jamiyat ishtirokchilari jamiyat ustav fondidagi ulushiga mutanosib ravishda, ishtirokchining sotilayotgan ulushi (qismi)ni uchinchi shaxslarga taklif qilingan narxlarda sotib olishda ustuvorlik huquqiga ega bo'ladi, agar jamiyat ustavida yoki ishtirokchilarning o'zaro kelishuvida mazkur huquqning amalga oshirilishini boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa. Agar jamiyatning boshqa ishtirokchilari ulushni (ulush qismini) sotib olish bo'yicha ustuvorlik huquqidan

foydalanishdan voz kechsa, ishtirokchi tomonidan sotilayotgan ulushni sotib olishda jamiyat ustuvorlik huquqiga ega bo'ladi. Uchinchi shaxsga o'zining ulushini (ulush qismini) sotmoqchi bo'lgan ishtirokchi sotilish narxi va boshqa shartlari bilan tanishtirgan holda barcha ishtirokchilarga va jamiyatga bu haqda yozma xabarnoma berishi kerak.

MChJda ustav fondidagi ulush jamiyat ishtirokchilari bo'lgan huquqiy shaxslar merosxo'rlariga yoki yuridik shaxslar huquqiy vorislariga o'tadi. Lekin jamiyat ustavida faqat boshqa ishtirokchilarning roziligi bilangina merosxo'r (huquqiy voris) ishtirokchi bo'la olishi qayd qilingan bo'lishi mumkin. Jamiyat ustaviga binoan bunday rozilik olinishi shart bo'lganda u berilmagan bo'lsa ishtirokchining ulushi jamiyatda qoladi. Bunda jamiyat merosxo'rga, qayta tashkil qilingan yuridik shaxs huquqiy vorislariga ulushning haqiqiy qiymatini, sobiq ishtirokchi o'limi, qayta tashkil qilinishi yoki tugatilishi sanasidan oldingi hisobot davridagi jamiyat buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosida to'lashga yoki ularning roziligi bilan natura ko'rinishida berishga majbur.

9.3. Jamiyatni boshqaruv organlari

Jamiyatning oliy boshqaruv organi ishtirokchilar umumiy yig'ilishi bo'lib, unda barcha ishtirokchilar qatnashish huquqiga egadir. Jamiyatning har bir ishtirokchisi ustav fondidagi ulushiga mutanosib ravishda umumiy yig'ilishda ovozlar soniga ega bo'ladi (ayrim holatlar bundan mustasno, masalan kummulyativ ovoz berishda). 0,01% ulushi ishtirokchiga bir ovoz beradi deb aniqlash qulay bo'lishi mumkin. Bu holda, yuqorida ko'rilgan misol uchun ovozlar soni quyidagicha bo'lishi mumkin: Akramov M.V.da - (16,10% x 1 ovoz : 0,01%) 1610 ovoz, Ergashev B.D. - (40,07% x 1 ovoz : 0,01%) 4007 ovoz va Tarasov V.I. - (43,83% x 1 ovoz : 0,01%) 4383 ovoz.

Eng muhim masalalar belgilangan kattalikda (yig'ilishda qatnashuvchi aktsiyadorlar ovozining 3/4 qismi ko'pchiligi bilan) ko'pchilik ovoz bilan hal qilinadigan AJdan farqli ravishda, MChJda eng muhim masalalar yig'ilishda qatnashuvchilarninggina emas, balki barcha ishtirokchilarning bir ovozdan

ma’qullashi bilan hal qilinadi. Ya’ni gap yig’ilishda qatnashayotgan ishtirokchilar haqida emas, aynan barcha ishtirokchilar haqida ketayapti. Ishtirokchilar umumiy yig’ilishi kun tartibini shaklantirish tartibi ham ancha erkin tusga ega. Umumiy yig’ilish navbatdagimi yoki navbatdan tashqarimi, kun tartibini kim shakllantirishidan qat’iy nazar – jamiyatning har qanday ishtirokchisi yig’ilishdan 15 kun oldin kun tartibiga qo’shimcha masalalar kiritishga haqli bo’lib, ular kun tartibiga kiritilishi shart (umumiy yig’ilish vakolatiga kirmagan masalalar bundan istisno).

Yagona ishtirokchisi bo’lgan jamiyatlarda umumiy yig’ilish vakolatiga kirgan masalalar yagona ishtirokchi tomonidan shaxsan qabul qilinadi va yozma shaklda rasmiylashtiriladi. Jamiyat ustavida Kuzatuv kengashi tashkil qilinishi nazarda tutilgan bo’lishi mumkin, ammo bu shart emas. Jamiyatning joriy faoliyatiga rahbarlik yakkaboshchilik ijroiya organi (direktor) yoki kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direktsiya) tomonidan amalga oshiriladi. Ijroiya organi jamiyat ishtirokchilari umumiy yig’ilishi tomonidan saylanadi hamda umumiy yig’ilishga va tashkil qilinishi jamiyat ustavida nazarda tutilgan bo’lsa kuzatuv kengashiga hisobot beradi. Jamiyat ustavida taftish komissiyasining tashkil qilinishi (taftishchining saylanishi) nazarda tutilgan bo’lishi mumkin. Ishtirokchilarining soni 15 kishidan oshiq bo’lgan jamiyatlarda taftish komissiyasining tashkil qilinishi (taftishchining saylanishi) majburiydir. Moliya hisobotlarining to’g’riligini, buxgalterlik hisobi yuritilishining tartibi o’rnatilgan talablarga muvofiq kelishini tekshirish uchun umumiy yig’ilish qaroriga binoan qonunchilikda belgilangan tartibda auditorlik tashkiloti jalb qilinadi.

Tayanch iboralar: mas’uliyati cheklangan jamiyat, qo’shimcha mas’uliyatli jamiyat, ta’sis hujjatlari, yollanma ishchi xodimlar, ustav fondi, sof aktivlar, kollegial ijroiya organi, direktsiya, ijroiya organi

Nazorat savollari:

1.Mas’uliyati cheklangan jamiyatni tuzishning o’ziga xos xusiyatlari.

2. Mas’uliyati cheklangan jamiyatlarining mohiyati.

3.“Mas’uliyati cheklangan va qo’shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to’g’risida”gi qonunning mazmuni.

4.Jamiyat ta’sischilari huquqlari va majburiyatlari.

5.Ishtirokchi o’zining ulushini qanday holatda sotishi mumkin.

6.Aktsiyadorlik jamiyatni boshqaruv organlari.

7.Jamiyatning joriy faoliyatiga rahbarlik kim tomonidan amalga oshiriladi.

X-Bob. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida korporativ boshqaruvni moliyalashtirish

10.1. Hissadorlik jamiyatlarida kapitallar tarkibini boshqarishning maqsadi va vazifalari

Hissadorlik jamiyati faoliyat ko'rsatishining zaruriy sharti unda kapitalning mavjudligi hisoblanadi. Biroq buning o'zigina etarli emas. Jamiyatning farovonligi bu kapitalni boshqarish qanchalik samarali amalga oshirilishiga ham bog'liq bo'ladi. boshqaruv masalalariga doir ko'p sonli chop etilgan ma'lumotlar muayyan holat uchun tanlov qilish va uni amalga oshirish uchun nazariy va amaliy ishlanmalar etarli degan tasavvur uyg'otishi mumkin. Shu bilan birga, turli yo'nalishdagi korxonalarning faoliyat tajribasi shuni ko'rsatadiki, aslida boshqaruv bu – qat'iy ishlab chiqilgan uslubiyatdan ko'ra san'atga yaqinroq. Kapitalni samarali boshqarishga o'rganish uchun uning tarkibini, har bir tarkibiy qismining xususiyatlarini, sifat va funktsional bog'liqliklarni yaxshi bilish talab etiladi.

Jamiyatlarning kapitali optimal tarzda foydalanilishi uchun bir xil usullarni uning turli tarkibiy qismlariga nisbatan qo'llab bo'lmaydi, shu sababli birlamchi navbatdagi masalalardan biri kapitalni strukturalash, uning asosiy va nisbatan bir xil tarkibiy qismlarini ajratish masalasi hisoblanadi. Buning qanday amalga oshirilishiga qarab, asosiy qarorlar qabul qilish bo'yicha keyingi qadamlar qo'yiladi. Boshqacha qilib aytganda, kapital tarkibiy qismlarining turli mezonlarga asoslangan tasnifini ko'rib chiqish zarur. Foydalanish mumkin bo'lgan barcha mezonlarni oldindan belgilab olish lozim. Har bir mezon ham real ishlab chiqarish yo'nalishlariga javob beradigan samarali strukturalashni amalga oshirish imkonini bermaydi. Tasniflashni o'tkazishda "mavjudlik" tamoyiliga amal qilish zarur, chunki har bir muayyan ko'rinishda u yoki bu omillar hisoblanadi. Shunday qilib, kapital tarkibi uni o'tkazish maqsadiga bog'liq bo'ladi. Xususan, emissiya bo'yicha qaror qabul qilishda o'zining va qarzga olingan mablag'larning nisbatini aniqlash zarur, to'lov layoqatini aniqlashda esa balansning ayrim moddalarini tahlil qilish kifoya.

Ko’pincha birinchi navbatda hissadorlik kapitali uning jamiyatni rivojlantirish uchun ahamiyati nuqtai nazaridan ko’rib chiqiladi. Bunda beriladigan ayrim ta’riflarning mohiyati shundaki, asos qilib jamiyat o’z kreditorlari oldida javob beradigan mablag’lar minimal hajmi olinadi. Bu hissadorlik kapitali haqida birmuncha soddalashtirilgan tasavvurdir. U kapitalni takomillashtirish bo’yicha ishlar uchun amalda hech qanday mahsuldor g’oyalar bermaydi. Belgilangan sanaga tayyorlangan korxona balansini o’rganish asosida kapitalni diqqat bilan tahlil qilish ko’proq mahsuldor hisoblanadi.

Ko’plab ishlarda balans belgilangan vaqt muddatida tuzilgan jamiyatning aktivlari va passivlari ro’yxati sifatida ifodalanadi. Biroq ushbu moliyaviy vosita chuqurroq iqtisodiy mazmunga ega.

Ko’pincha birinchi o’ringa korxona egalik qiladigan aktivlar ro’yxati qo’yiladi. Shubhasizki, bu juda muhim ma’lumotlar, tarkibiy qismlar bo’lib, qo’yilgan maqsadga erishish uchun ular bilan manipulyastiya qilish mumkin. Bunda kapitalning birinchi yuzi namoyon bo’ladi. Bu erda u moddiy ko’rinishda namoyon bo’ladi, bu esa uning son tavsifini, ba’zida esa sifat tavsifini ham olish imkonini beradi. Ko’plab moliyachilar moddiy kapitalning alohida tarkibiy qismlarini mutlaq likvidli hisoblanadigan, ya’ni qo’shimcha o’zgartirishni talab qilmaydigan pul mablag’lariga aylantirish potenstial tezligini tahlil qiladi.

Moddiy aktivlarni o’zgartirish tezligi muayyan vaziyat va vaqtga bog’liq bo’ladi. Shu sababli bu holatda kapital tashqi vaziyatga, tashqi omillarga jiddiy bog’lanib qoladi. Miqdoriy ko’rinishda o’zgartirish faoliyati hisob-kitob qilinishi va kunlarda taqdim etilishi mumkin. Shunday qilib, kapitalning alohida tarkibiy qismlari hissadorlik jamiyati rivojlanish samaradorligiga turlicha ta’sir ko’rsatadi.

Balansning faol qismi tahlilchi uchun noaniqliklar yig’indisini ifodalaydi. Ulardan biri asosiy vositalarning holati hisoblanadi. Hisob tizimida ularning qiymatini ko’rsatishning o’zi etarli emas. Eskirganlik darajasi haqida qisqacha ma’lumotnoma ham foydalanilayotgan asosiy vositalar sifati haqida axborot beravermaydi. Ushbu iqtisodiy shart-sharoitlarda va ushbu korxonada asbob-uskunalardan foydalanish samaradorligini hisobga olgan holda yanada chuqur

tahlil qilish zarur[10].

Balans passivini ko'rib chiqamiz. Bu erda kapital moliyaviy qiyofada namoyon bo'lib, o'zining ikkinchi yuzini ko'rsatadi. Korxona mablag'larining manbalarini ikkita katta guruhga – o'zining mablag'lari va qarzga olingan mablag'larga taqsimlash mumkin. Kapital ham o'zining va qarzga olingan turlarga bo'linadi.

O'z kapitali quyidagi qismlardan iborat:

- hissadorlik kapitali;
- qo'shimcha kapital;
- zaxira kapitali;
- korxonaning to'plangan foydasi.

Hissadorlik kapitali bu – jamiyatning asosi, uning tamal toshidir. Biroq turli vaqtda u turlicha rol o'ynaydi. Qonunchilikda uning hajmi bevosita yoki bilvosita tartibga solinadi. Bir holatda u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanuvchi korxona uchun nizom (hissadorlik) kapitalining eng kam hajmi belgilanadi. Boshqa holatda tartibga solish boshqa voqeliklar, masalan, zaxira fondi bilan aloqa orqali amalga oshiriladi.

Hissadorlik kapitali hajmi, garchi uning turlicha shakllanishiga yo'l qo'yilsada, pul qiymatida ifodalanadi. Biroq har qanday hissador o'z ulushuni kiritish usulidan qat'i nazar ma'lum miqdorda aktsiyalar oladi. Aktsiyalar, pul nominali orqali ifodalansada, shunga qaramay likvidli vositalar hisoblanmaydi. Ularni pulga aylantirish uchun ma'lum vaqt kerak. Shunday qilib, hissadorlik kapitali alohida elementlar – aktsiyalardan iborat bo'ladi. Buning afzalligi shundaki, aktsiyalar egasini osonlik bilan almashtirish mumkin bo'ladi.

Jamiyatni tashkil qilishda har bir ta'sischi o'zi kiritgan ulushga proporstional sonda va jamiyatni tugatish chora-tadbirlari o'tkazishda ularga da'vo qiladigan aktsiyalar oladi. Shu sababli aytish mumkinki, hissadorlik kapitali jamiyatning hissadorlari oldidagi qarzlarini ifodalaydi. U turli xarakterga ega bo'ladi.

«Hissadorlik jamiyatlari to'g'risida»gi Qonunda hissadorlik kapitalini

[10] Поршнева А.Г. и др. Управление организацией.- М.: ИНФРА-М, 2008. –с.312.

strukturalashni o’tkazishga ham yo’l qo’yiladi. Uning 25 foizgacha bo’lgan qismini imtiyozli aktsiyalar tashkil etishi mumkin. ularning ulushi kichikligiga qaramay, ular jamiyat boshqaruvini tashkil qilishda qo’shimcha vosita sifatida foydalanilishi mumkin.

Hissadorlik kapitali mavjudligining o’zi ko’plab vazifalarni hal qilishga imkon beradi. Garchi uning hajmi jamiyat butun kapitalining bir qisminigina tashkil etsada, shunga qaramay, aynan ma’lum miqdorda aktsiyalar sotib olish barcha asosiy masalalar bo’yicha ovoz berishda, hissadorlar o’rtasida foydani taqsimlashda o’zgarishlarni anglatadi. Bunda sezilarli miqdorni tashkil qilishi mumkin bo’lgan kapitalning qolgan qismi hajmi e’tiborga olinmaydi.

Balansda hissadorlik kapitali nominal qiymati bo’yicha hisobga olinadi, bozorda esa umuman boshqacha baho mavjud. Shu sababli bozor kapitalizastiyasi tushunchasi paydo bo’lgan[11]. U jamiyatning hissadorlik kapitali bozor qiymati bo’yicha qaysi hajmni tashkil qilishini ko’rsatadi. Bunda mavjud farqlar jamiyat manfaatlarida foydalanilishi mumkin. Masalan, firmaning nufuzini, uning turli agentliklar va ayniqsa, kreditorlar oldida reytingini sezilarli oshirish mumkin. Bundan tashqari, bozor kapitalizastiyasini tartibga soluvchi jarayonlar ularning yordamida amalga oshiriladigan usullarni ishlab chiqish mumkin. Korxonani rivojlantirishdan maqsad bozor kapitalizastiyasi hajmini maksimal qilish hisoblanadi degan tamoyilga asoslanadigan nazariyalar mavjud. Bu holatda hissadorlarda real dividend daromadidan tashqari boshqa, aktsiyalar kurs qiymatining o’sishi hisobiga shakllanadigan potenstial daromad paydo bo’ladi.

Hissadorlik kapitali emission tabiatga ega. U jamiyatning qimmatli qog’ozlar – aktsiyalar chiqarishi va sotishi natijasida vujudga keladi. To’lov pul vositasida ham, boshqa vositalar bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli aktivlarni shakllantirish to’lov usuliga bog’liq bo’ladi. Jamiyatni ta’sis etish bosqichida joylashtiriladigan aktsiyalar uchun to’lov usulini to’g’ri tanlash juda muhim ahamiyatga ega. Qoidaga ko’ra, keyingi barcha emissiyalar pul hisob-kitobida sotib olinadi.

[11] Балабанов И.Т. и др. Финансовый менеджмент.-М.: Финансы и статистика, 2008.- с. 219

Kapitalning qolgan tarkibiy qismlarini ajratib olgach, ularning bozor bahosini aniqlash ham zarur. Bu holatda real strukturalangan bozor bahosi olinadi.

Mahalliy amaliyotda chiqarishga ruxsat etilgan aktsiyalar sonini anglatadigan e'lon qilingan kapital tushunchasi paydo bo'ldi. Bu miqdor doirasida hissadorlar umumiy yig'ilishining maxsus ruxsatisiz qo'shimcha emissiya amalga oshirilishi mumkin. Shuni e'tiborga olish kerakki, nizom kapitali qayta baholash hisobiga oshiriladigan qismni taqsimlash ro'yxatga olib bo'lingan hissadorlar o'rtasida o'tkazilishi lozim, chunki ko'rib chiqilayotgan holatda emissiya hisobiga aktivlarning o'sishi emas, mablag'larning oddiygina nizom kapitali va qo'shimcha kapital o'tasida qayta taqsimlanishi ro'y beradi.

Qo'shimcha kapital aktsiyalarni joylashtirishdan emissiya daromadi va asosiy vositalarni qayta baholashda olingan zaxiralarni ifodalaydi. Hozirgi paytda bu tarkibiy qism korxona o'z mablag'larining real manbalarini doim ham aks ettirmaydi. Masalan, qayta baholash real bozor ko'rsatkichlari bilan muvofiqlashtirilmagan koeffistientlardan foydalangan holda ham amalga oshirilishi mumkin.

Emissiya daromadi olish muammosi nizom kapitalining oshirilishi qayta baholash natijalari bo'yicha ro'y bermagan hollarda paydo bo'ladi. Biroq bu erda jamiyatning imkoniyatlari ancha cheklangan, chunki vositachilarni jalb qilish zarurati va bozorning real kon'yunkturasi daromad hajmini kamaytiradi.

Zaxira kapitali belgilangan vaziyatlarda foydalanish uchun jamiyat foydasidan shakllanadi. Ba'zida bu fonddan imtiyozli aktsiyalar bo'yicha dividend to'lashga yo'l qo'yiladi. Zaxira hajmi va uni shakllantirish tartibi me'yoriy hujjatlar bilan belgilanadi.

To'plangan foyda ham jamiyatning o'z mablag'lari manbasi hisoblanadi. U ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun ham, nizom kapitalini oshirish uchun ham foydalanilishi mumkin. Foydani jamg'arish (to'plash) zarurati undan foydalanish rentabelligi, hissadorlar oladigan foyda hajmi, shu turdagi kompaniyalar uchun belgilangan me'yoriy va soliq cheklovlari bilan belgilanadi. Bundan tashqari, olinadigan foyda hajmiga qabul qilingan buxgalteriya hisobi yuritish usuli ham

jiddiy ta’sir ko’rsatadi. Foyda hajmi moddiy zaxiralarni hisobga olish, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarga amortizastiya hisoblash, foydani tan olish usuli va boshqalarga bog’liq bo’ladi. Buning natijasida korxona har xil miqdordagi foydani fondga o’tkazishi, shuningdek, undan o’zining rivojlanishi uchun foydalanishi mumkin.

Hozirgi paytda foyda korxonani rivojlantirishning deyarli yagona manbasi hisoblanadi. Aynan shu sababli har xil turdagi aktsiyalar bo’yicha to’landigan dividendlar hajmi kamaytiriladi. Korxonalar o’z mablag’larining aynan shu qismidan foydalanishga intilishi ko’p hollarda oqlangan bo’lib chiqadi, chunki kreditlar bilan bog’liq muammolar mavjud. Bundan tashqari, ayrim rahbarlar tashqi manbalardan mustaqillik darajasi yuqori bo’lishini ta’minlashni rejalashtirgan holda faqat o’z mablag’lariga tayanib ish ko’rishni afzal deb biladi. Shu sababli foyda olishda uni taqsimlash jarayoni ro’y beradi. Moliyalashtirish zarur bo’lgan investistion loyihalar ajratib ko’rsatiladi. Faqat shundan keyingina foydadan foydalanishning boshqa variantlari ko’rib chiqiladi.

Qarzga olingan mablag’larni ham quyidagilarga taqsimlash mumkin: qisqa muddatli majburiyatlar; uzoq muddatli majburiyatlar; kreditorlik qarzlari.

Bu qarzlarning oxirgi turi alohida pozistiya qilib ajratilishi bejiz emas. Gap shundaki, kreditorlik qarzlarini to’laqonli qarz kapitali sifatida hisobga olish doim ham o’zini oqlamaydi va ayrim hollarda korxonani rivojlantirish manbalarini tahlil qilishda chalkashtirib qo’yishga sabab bo’ladi. Shu sababli ko’pincha qarz kapitali haqida gapirganda dastlabki ikki turdagi majburiyatlar ko’zda tutiladi, xolos. Kreditorlik qarzlariga nisbatan bu vaqtinchalik jalb qilingan mablag’lar deb aytiladi. Ba’zida korxonaning farovonligi uchun debitorlik qarzlari kreditorlik qarzlaridan ortiq bo’lishini ta’minlash degan fikr mavjud bo’ladi. Biroq bu haqiqatga to’g’ri kelmaydi, chunki har xil turdagi majburiyatlarni bajarish o’rtasida to’g’ridan-to’g’ri aloqa yo’q.

Uzoq muddatli qarz kapitali korxonalar uchun u favqulodda muhim rivojlanish manbasi hisoblanadi. Inflyastiya sur’atining yuqoriligi va boshqa ayrim sabablar tufayli ko’plab korxonalar o’z passivida uzoq muddatli qarzlarga umuman

ega emas. Qoidaga ko’ra, qisqa muddatli qarz mablag’laridan foydalanish korxonaga ancha qimmatga tushadi. Buning ustiga, odatda qisqa muddatli kredit shartnomalari kreditorning shartlarida tuziladi.

Obligastiya zaemi jalb etilgan kapitalning turlaridan biri hisoblanadi. Bu mablag’lar korxonaning o’z mablag’lari qatoriga kirmaydi. Shu bilan bir paytda emissiya prospektida obligastiyalarni har xil turdagi aktsiyalarga konvertastiyalash imkoniyati ko’zda tutilishi mumkin. Bu holatda kapitalning qarzga olingan turidan o’z kapitali turiga o’tishi kuzatiladi. O’z mablag’lari va qarzga olingan mablag’lar o’rtasidagi nisbatning o’garishi shunday qilib amalga oshiriladi. Obligastiyalar hammasi bir vaqtda yoki ular egasining hohishiga qarab konvertastiyalanishi mumkin.

Qarz kapitalining ulushi hissadorlarga jamiyatning obligastiyalari bilan dividend to’lash hisobiga ham o’sishi mumkin. O’zining va qarzga olingan mablag’lar o’rtasida «quyilish»ning boshqa variantlari ham mavjud. Misol tariqasida garov shartnomasini keltirish mumkin. Bu shartnoma tuzilgandan so’ng garovga pul beruvchi garovga qo’yuvchi kishiga qarz mablag’lari beradi. O’z navbatida, garov tariqasida jamiyatning aktsiyalaridan foydalanish mumkin. Aktsiyalarni berish nizom kapitalining o’zgarishiga olib kelmaydi, biroq bunda qarzga olingan mablag’lar miqdori ortadi. Demak, hissadorlik kapitali moliyaviy resurslarni jalb qilishda kafolat bo’lib xizmat qilishi mumkin.

O’zining mablag’lari va qarzga olingan mablag’lar o’rtasidagi nisbat bu – korxona ishining eng muhim moliyaviy ko’rsatkichlaridan biri. Bu kelib chiqishi turlicha bo’lgan kapitallar o’tasidagi nisbatdir. Ko’rsatkichning muhimligi shundaki, korxona o’z faoliyatida yoki faqat o’zining mablag’laridan, yoki ham o’zining ham qarzga olingan mablag’lardan foydalanishda o’lchash mumkin bo’lgan natijalarga erishishi mumkin. Biroq faoliyatning asosi sifatida aralash kapitaldan foydalanishda o’z resurslaridan foydalanish samarasi ortadi.

Aktiv yoki passivdan alohida tahlilga asoslangan kapital umumiy tarkibiy qismlaridan tashqari korxonaning mobil imkoniyatlarini aniqlash uchun foydalaniladigan yordamchi ko’rsatkich ham olinishi mumkin. Xususan, agar

manbasi o’zining va uzoq muddatli qarz kapitali hisoblangan o’z mablag’larini ko’rib chiqadigan bo’lsak, sof ishlayotgan kapitalni olamiz. U aylanma aktivlar va qisqa muddatli qarzlar o’rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Sof aylanma kapital manfiy bo’lishi ham mumkin. Xalqaro amaliyot mavjud bo’lib, unga muvofiq qisqa muddatli qarzlarga nisbatan ikki marta ko’p aylanma kapitalga ega bo’lish zarur hisoblanadi. Bu holatda joriy faoliyat muammolari ham, to’lovlarni o’z vaqtida amalga oshirish muammolari hal etiladi.

Agar sof ishchan kapital hajmi etarli bo’lmasa, undan foydalanish samaradorligini aylanuvchanlikni oshirish yo’li bilan oshirish mumkin. Aylanma kapitalni boshqarish jarayoni shundan iborat bo’ladi. Biroq bu erda ham bugungi kun iqtisodiyotining voqeligini hisobga olish lozim. Bu qatorga har xil turdagi aktivlarning likvidlik darajasi, debitorlik qarzlarini qaytarish o’rtacha muddati va boshqalar kiradi.

Moliyaviy hisobotlarni o’rganish asosida korxona rivojlanishining turli modellarini tuzish mumkin. Masalan, qisqa muddatli resurslarga ehtiyoj qisqa muddatli kapital bilan qoplanadi degan taxmin eng ko’p foydalaniladi. Xuddi shu narsani uzoq muddatli kapital haqida ham qayd etish mumkin. Korxona aylanma mablag’larining qat’iy belgilab qo’yilgan minimumi va ularning o’zgaruvchan qismi tushunchasidan ko’p foydalaniladi. Birinchi tarkibiy qism sifatida permanent kapital – o’zining va uzoq muddatli qarz kapital namoyon bo’ladi, shu sababli ko’plab moliyaviy ko’rsatkichlar ushbu summa asosida tuziladi. Aylanma vositalarning o’zgaruvchan qismi uchun manba sifatida qisqa muddatli kreditlar ko’rsatiladi.

Bunday taqsimotni amalga oshirish qiyin, chunki jamiyat amalga oshiradigan turli loyihalar kompleksli ravishda – ham qisqa muddatli, ham uzoq muddatli mablag’lar hisobiga moliyalashtiriladi. Biroq hech bo’lmaganda taxminiy matematik modellar tuzish yordamida ancha aniq hisob-kitoblar qilish mumkin.

Ularning samaradorligini aniqlash uchun aktsiyadorlik jamiyati kapitali ayrim tarkibiy qismlari rentabelligi hisob-kitobini amalga oshirish qiziqish uyg’otadi, biroq ko’pchilik hollarda buni amalga oshirib bo’lmaydi, chunki manbalar

o’rtasida aniq chegara o’tkazish qiyin.

Hissadorlik jamiyatining imtiyozli kapitali alohida holatga ega. Moliyaviy hisobotlarda u korxonaning o’z mablag’lari sifatida namoyon bo’ladi. Biroq, uning qat’iy belgilab qo’yilgan majburiy dividend to’lovlari to’lashi lozimligini hisobga olib, uni mohiyatiga ko’ra o’ziga xos qarz mablag’lari qatoriga kiritish mumkin. «Hissadorlik jamiyatlari to’g’risida»gi Qonunda imtiyozli aktsiyalar bo’yicha dividend to’lovlarini to’lamaslik holatlariga yo’l qo’yiladi. Bu holatda ushbu turdagi kapitalning ikkiyoqlama roli yo’qoladi. Buning ustiga, agar imtiyozli aktsiyalar egalari uchun biron-bir qo’shimcha huquqlar ko’zda tutilmasa, bu turdagi aktsiyalarga egalik qilishda qo’lga kiritiladigan imtiyozlar tushunchasining o’zi noaniq bo’lib qoladi.

Dividend to’lovlari bo’yicha jamiyatning qat’iy belgilangan majburiyatlari bilan imtiyozli kapital mavjudligi klassik holatida korxona faoliyatini tahlil qilish uchun asosiy hisob-kitoblardan tashqari rentabellik koeffistientlarining aniqlashtirilgan hisob-kitobini ham amalga oshirish zarur. Bunda o’z mablag’lari sifatida butun hissadorlik kapitali emas, balki uning oddiy aktsiyalarga mos keladigan qismi tanlab olinadi. Xuddi shuni o’z mablag’lari va qarzga olingan mablag’larga nisbatan ham amalga oshirsa bo’ladi.

Agar jamiyat imtiyozli aktsiyalarning egalariga dividend to’lovlari bo’yicha cheklanmagan majburiyatga ega bo’lsa, bu turdagi butun kapital qisman o’z mablag’lariga, qisman qarzga olingan mablag’larga kiritilishi mumkin. Imtiyozli aktsiyalarning o’ziga xos turi – kumulyativ aktsiyalar. Bu erda dividend to’lovlari bo’yicha, biroq hisobot davridan keyin butun sana orqali majburiyat mavjud. Bunday kapital uzoq muddatli qarzlar qatoriga kiritilishi mumkin. Boshqa tomonidan, kapitalning bu turini ham har biri har xil passiv bo’limlariga kiradigan ikki qismga ajratish mumkin. Bu operatsiyalarning barchasi etarli darajada sun’iy bo’lib, shu sababli faqat ichki tahlilda ma’lum bir qarorlar qabul qilish uchun foydalanilishi mumkin. Shu tariqa ishchi xarakterga ega bo’lgan va hissadorlik jamiyatlari kapitalini tahliliy tadqiq etish uchun xizmat qiladigan turli ko’rsatkichlar ishlab chiqilishi mumkin.

Kapital tarkibini tahlil qilishda jamiyat balansida qaysi qimmatli qog’ozlar borligiga e’tibor qaratish zarur. O’z aktsiyalarini sotib olish yo’li bilan kapitalni haddan ortiq «shishirish» rivojlanish uchun foydalanish mumkin bo’lgan katta aktivlar bor degan tasavvur paydo bo’lishiga olib keladi. Shu sababli ayrim mamlakatlarda turli usullar bilan o’z aktsiyalarini sotib olishga ma’lum bir cheklovlar belgilanadi.

Kapital struktura doimo turli yo’nalishdagi mutaxassislar tomonidan o’tkaziladigan tadqiqotlarning predmeti bo’lib kelgan. Tahlilchilar, kreditorlar, korxonalar reytingini aniqlash bo’yicha mutaxassislar bunga turlicha yondashadi. Zaruriy kapital tarkibini aniqlashdan jamiyatning o’zi eng ko’p manfaatdor hisoblanadi, chunki uning rivojlanishi ko’p jihatdan aynan shu bilan izohlanadi. Shunga qaramay, ko’pincha kerakli kapital tarkibini shakllantirish muammosiga etarlicha jiddiy yondashilmayapti. Ko’p hollarda xo’jalik faoliyati jarayonida tabiiy ravishda shakllanadigan struktura asos qilib olinmoqda.

Jamiyat kapitali u yoki bu qismining hajmi foydasiga xizmat qiladigan turli dalillarni taklif etish mumkin. Shu nuqtai nazaridan kapitalning boshqa barcha tarkibiy qismlarini ikki toifaga ajratish mumkin. Birinchi toifaga o’z hajmini optimallashga imkon beradigan aktivlar, ikkinchi toifaga esa – haqiqatda mavjud bo’lgan minimal yoki maksimal o’zgarish oralig’ida tanlanadigan mablag’lar kiritiladi. Masalan, pul mablag’larini boshqa turli qimmatli qog’ozlarga kiritish variantlarini ko’rib chiqqan holda optimallash mumkin. Shu bilan bir paytda, debitorlik qarzlarini tahlil qilib, uni qaytarishda katta qiyinchiliklar mavjud bo’lgan hollarda uning minimal bo’lishiga harakat qilish lozim. Buning teskarisi, ayniqsa, inflyastiya darajasi ancha katta bo’lgan hollarda, kreditorlik qarzlari uchun to’g’ri keladi.

Aktiv va passivning turli tarkibiy qismlari haqida aytilganlar bir xil ma’noga ega emas. Nima bo’lganda ham, u yoki bu xulosa chiqarishdan oldin iqtisodiyotdagi muayyan vaziyatni hisobga olish lozim. Shu bilan birga siz kapital tarkibiy qismining intilishi zarur bo’lgan optimal hajmini doimo aniqlay olasiz.

Bitta aktiv hajmini optimallash boshqa turdagi aktivga nisbatan salbiy

natijalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli bir turdagi kapital tarkibiy qismining boshqalarga ta’sirini baholash zarurati vujudga keladi. Umumiy holatda bunday ta’sir kovariastion matrista bilan aniqlanadi. U biron-bir vaqt oralig’ida olingan ma’lumotlar asosida hisob-kitob qilinadi. Barcha ko’rsatkichlar pul qiymatida olinadi. Taqqoslanadigan ma’lumotlar olish uchun ularni bozor sharoitlariga keltirish, inflyastiya ta’siridan «tozalash» maqsadida kapitalning ayrim tarkibiy qismlariga tuzatishlar kiritish lozim.

Jamiyat kapitalining tarkibiy qismlari o’rtasidagi bog’liqlik ayrim tarkibiy qismlarning o’zgarish yo’nalishini boshqa tarkibiy qismlarning ma’lum bo’lgan o’zgarishiga qarab baholash imkonini beradi. Model tuzishning birinchi bosqichida o’zaro bir ma’noli korrelyastiyaga ega bo’lgan tarkibiy qismlarni ajratish zarur. Masalan, yuklab jo’natilgan tovarlar hajmi debitorlik qarzlariga bog’liq bo’lishi lozim, pul mablag’lari ham joriy aktivlarning har xil turlariga bog’liq bo’ladi.

Muayyan korxona uchun kapitalning tarkibiy qismlari o’rtasida korrelyastion o’zaro aloqalar tajriba yo’li bilan ham aniqlanishi mumkin. gap shundaki, u yoki bu aloqa doim ham yaqqol bo’lavermaydi. Shu sababdan kapital tarkibini tadqiq etishning quyidagi tartibini taklif qilish mumkin:

- matematik modelda ishtirok etadigan alohida tarkibiy qismlarni ajratish;
- asosiy o’zaro bog’liqliklarni sifat darajasida aniqlash;
- kapitalning turli tarkibiy qismlari o’rtasida korrelyastiya aloqalarining matematik ta’riflash;
- korrelyastiya funktsiyalarining xarakterini aniqlash va ularni ma’lum belgilar bo’yicha tasniflash;
- hissadorlik jamiyati kapitalining tarkibi va o’zaro aloqalarini hisobga oladigan matematik model tuzish.

Professor V.S. Karelinning fikricha, “Matematik model sifatida ko’plik regressiyadan foydalanish mumkin. Tadqiqotlar uchun omillar tahlili (omilli tahlil) eng istiqbolli ko’rinadi. Bu holatda omillar sifatida kapitalning alohida tarkibiy qismlari qimatlari tanlanadi, hozirgi paytda eng katta qiziqish bildirilayotgan

tarkibiy qism esa tadqiq etiladi”[12].

Shuni ta’kidlash joizki, joriy kapitalning tarkibiy qismlari o’tasidagi aloqa maksimal darajada amalga oshiriladi. Shuningdek, bunday aloqa balansning mos keluvchi aktiv va passiv qismlari o’rtasida ham kuzatiladi. Kapitalning uzoq muddatli tarkibiy qismlariga keladigan bo’lsak, ularning dinamikasi nisbatan pastroq bo’ladi. Masalan, yuqorida aytib o’tilganidek, oddiy va imtiyozli kapital o’rtasidagi nisbat vaqt bo’yicha determinastiyalangan tarzda o’zgarib turadigan, qat’iy belgilab qo’yilgan. Determinastiyalanganlik darajasi u yoki bu tarkibiy qismning vaqt bo’yicha o’zgarish jarayonini tavsiflaydigan tenglamalar turini sifatli belgilab beradi.

Kapital tarkibini turli shakldagi diagrammalar ko’rinishida ifodalash qulay. Bunda kapitalning ayrim bloklarini ham ularning tarkibi, o’xshash ma’noga ega bo’lgan parallel tarkibiy qismlar o’rtasidagi nisbat bo’yicha tahlil qilish mumkin. Jamiyat kapitalini shuningdek, har bir tarkibiy qism mutlaq emas, nisbiy birliklarda ifodalangan, vertikal taqdim etilgan balans ham tavsiflaydi.

Muayyan korxona uchun jamiyat kapitalining matematik modelini tuzish mumkin. Biroq bunday modelni boshqa xo’jalik sub’ektlariga ixtiyoriy ravishda umumlashtirib bo’lmaydi. Bir xil ishlab chiqarish tarkibi, boshqaruv, buxgalteriya hisobi yuritish mavjud bo’lgan ayrim tarmoqlar uchun korxonalar modellarini tahlil qilish maqsadga muvofiq. Modellarni tuzishda ko’plab omillarni ifodalash zarur. Asosiy qiyinchilik shundaki, bu yo’lda ekspertlar uslubi kabi sub’ektiv uslubiyatlardan foydalanish talab qilinadi. Shu sababli uslubiyatlarni ishlab chiqishda ekspertning bilimlari foydalaniladigan qismning minimal bo’lishiga harakat qilish kerak.

Shunday qilib, hissadorlik jamiyatlari kapitalining tarkibini tavsiflaydigan ko’plab ko’rsatkichlarni taklif etish mumkin. Bu ko’rsatkichlardan hosila ko’rsatkichlar shakllanadi. Demak, kapital tarkibi sifatinining bir xil ma’noli mezonlarini shakllantirish qiyin. Korxonalarni ranglarga ajratish uchun qilinadigan reytingga o’xshash kabi umumiy ko’rsatkichni shakllantirish adolatdan bo’lmasdi.

[12] Карелин В.С. Финансы корпораций.-М.: «Дашков и К», 2005.- с. 106

Bir xil strukturaga ega bo’lmagan turli jamiyatlar o’z faoliyatidan turlicha moliyaviy natijalar olishi mumkin. Shu sababli strkutura ko’rsatkichlarini to’g’ri shakllantirish korxonalar samarali faoliyat ko’rsatishining zarur, lekin etarli bo’lmagan sharti hisoblanadi.

Kapitalning sifat tavsifi muhim ahamiyatga ega. U ko’rib chiqilayotgan toifaning o’zi ko’plab variantlari bo’lishi mumkinligini ko’zda tutishi bilan belgilanadi. Biroq istalgan nazariyada shuningdek, baholashdan tashqari, tanlab olingan belgi bo’yicha reyting shakllantirishga imkon beradigan miqdoriy tavsiflarni ham kiritish zarur. Kapitalning ikkiyoqlama tabiatga ega ekanligini hisobga olib, jamiyat balansi ko’rsatkichlaridan boshlang’ich nuqta sifatida takror foydalanish mumkin.

Passiv tarkibi «moliyaviy vosita samarasi»ni maksimal holatga keltirgan tarzda uni optimallash haqida fikrga olib keladi. Shu bilan bir paytda balansning «aktiv» qismini ko’rib chiqish boshqa ko’rsatkich – ishlab chiqarish vositasi (рычag) hajmini baholashga imkon beradi. Ikkala ko’rsatkich ham kapitalni undan foydalanish samaradorligi nuqtai nazaridan tavsiflaydi. Kapitalning asosiy tavsiflari orasida struktura, dinamik va narx tavsifnomalarini ajratib ko’rsatish mumkin. Boshqa ko’rsatkichlar bilan bog’liq yana bir ko’rsatkich mavjud – bu har xil turdagi risklar. Qoidaga ko’ra, ular sifat tavsifiga ega bo’ladi.

Kapital tarkibi quyidagilar o’rtasidagi nisbat bilan tavsiflanishi mumkin:

- o’zining mablag’lari va qarzga olingan mablag’lar, shuningdek, mablag’lar manbalarining ayrim tarkibiy qismlari o’tasida «nozikroq» nisbatlar;
- mahsulot birligini ishlab chiqarishga shartli doimiy va o’zgaruvchan xarajatlar.

Asosiy qiyinchilik shundaki, hisobot hujjatlarida korxona o’zining shartli doimiy xarajatlari hajmi haqida ma’lumot bermaydi. Choraklik hisobotlarning yangicha shakli, ehtimol, bu masalani hal etishi mumkin.

Ishlab chiqarish vositasi va moliyaviy vosita aralash tabiatga ega. Bir tomonidan, ular korxonada mavjud ishlab chiqarish vositalari tarkibi va uning manbalariga bog’liq, boshqa tomondan esa – korxona faoliyati samaradorligining

o’zgarish dinamikasini tavsiflaydi.

Ishlab chiqarish vositasining ahamiyati oshirilgan yalpi tushumning oshirilgan ishlab chiqarish hajmiga nisbati sifatida aniqlanadi. Berilgan boshlang’ich nuqtada hosila olamiz. Ushbu ko’rsatkichni tahlil qilish uchun ikkita aytib o’tilgan ko’rsatkichning o’zaro bog’liqligi grafigini tuzish maqsadga muvofiq. Ko’rinib turibdiki, olingan bog’liqlik – chiziqli emas, shu sababli ko’rsatkichning qiymati tanlab olingan hisob-kitob nuqtasidan aniqlanadi. Ishlab chiqarish vositasi (L_p) o’zgarishlardan so’ng quyidagi ko’rinishda ifodalanishi mumkin:

$$L_p=Q/(p-v) \qquad (1)$$

bu erda Q — shartli doimiy xarajatlar hajmi,

r — mahsulot birligi narxi,

v — chiqarilayotgan mahsulot birligining o’zgaruvchan xarajatlar qiymati.

Ko’rinib turibdiki, yalpi foydaning o’sishi chiqarilayotgan mahsulot hajmining o’sish qiymatidan ancha katta bo’lishi lozim. Turli korxonalarni ishlab chiqarish vositasi hajmi bo’yicha taqqoslashni ularda mahsulot chiqarish hajmi bir xil bo’lgan hollardagina amalga oshirish mumkin.

Moliyaviy vosita L_f sof foyda o’sishining yalpi foyda o’sishiga nisbati sifatida hisob-kitob qilinadi. Bu erda ham chiziqsiz bog’liqlik yaqqol ko’zga tashlanib turadi va hisob-kitoblar o’ziga xosligini belgilab beradi. Moliyaviy vosita ajmini quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

$$L_f=CP/(CP-I) \qquad (2)$$

bu erda SR — sof foyda hajmi,

I—kreditlar bo’yicha to’lanadigan foizlar hajmi.

Korxona qarzga olingan mablag’larni qanchalik ko’p jalb etsa, moliyaviy vosita qiymati shunchalik katta bo’ladi. Korxonalarni ularning moliyaviy vositasi hajmi bo’yicha taqqoslash uchun ularning bir xil yalpi daromad hajmiga ega bo’lishi zarur.

Moliyaviy vosita mavjudligida foydaning foizdagi o’sishi yalpi daromadning

mos keluvchi o’sishiga to’g’ri kelmaydi. Shu bois ba’zida yangi ko’rsatkich – o’z mablag’larining rentabelligi kiritiladi. U sof foyda hajmining o’z mablag’lari hajmiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ko’rinib turibdiki, foyda mavjudligida qarzga oilngan kapitaldan foydalanish ushbu ko’rsatkichni oshiradi.

Iqtisodiy vositalarni aniqlash mahsulot chiqarishning o’sishi va sof foydani bir-biri bilan bog’laydigan uchinchi ko’rsatkichni kiritish haqidagi fikrning tug’ilishiga olib keladi.

Yalpi daromad /Mahsulot chiqarish hajmi x Sof foyda /Yalpi daromad =

= Sof foyda /Mahsulot chiqarish hajmi.

Mazkur koeffistient korxonaning yakuniy faoliyat natijasini mahsulot chiqarish hajmi bilan bog’laydi. Shu bilan bir paytda u yoki bu natija vujudga kelishining sabablarini aniq ajratish yo’qoladi.

Shunday qilib, struktura koeffistientlari hissadorlik jamiyati kapitalini tavsiflaydigan statik tasvirni ifodalaydi. Shu bilan bir paytda ishlab chiqarish vositasi va moliyaviy vosita kapitalning «dinamik» xususiyatlari, u yoki bu omillar harakatiga javobi haqida axborot beradi. Ba’zida moliyaviy vosita harakati o’z mablag’larining rentabelligi orqali ko’rib chiqiladi. Bu holatda biri faqat o’z mablag’laridan foydalanadigan, ikkinchisi esa ham o’z mablag’lari, ham qarzga olingan mablag’lar hisobiga rivojlanadigan korxonalarning o’z mablag’lari rentabelligi o’rtasidagi farqni ifodalaydigan «moliyaviy vosita samarasi» ko’rsatkichi kiritiladi. Bunda samaraning o’zi ikki multiplikativ omilga ajratiladi: differenstial va moliyaviy vosita «elka»si. Differenstial bu – korxona ishining retabelligi va qarzga olingan mablag’lar o’rtacha hisob-kitob foiz stavkasi o’rtasidagi 1 koeffistientga (soliq stavkasi) ko’paytirilgan farqdir. Shu bilan bir paytda vosita «elka»si bu – qarzga olingan mablag’larning o’z mablag’lariga nisbatidir.

Keltirilgan dinamik tavsiflar bo’yicha risk hajmining miqdoriy tavsifini kiritish mumkin. Ko’rinib turibdiki, ishlab chiqarish (moliyaviy) vositasi qiymati qanchalik katta bo’lsa, ishlab chiqarish (moliyaviy) xarakteriga ega yo’qotishlar

bilan bog'liq risk shunchalik katta bo'ladi. Olinadigan koeffistientlar hajmsiz ekanligi sababli ularni tahlil qilish qiyinchilik tug'dirmaydi. Masalan, bitta tarmoqqa mansub korxonalar uchun ushbu koeffistientlarni hisob-kitob qilish maqsadga muvofiq. Bu holatda koeffistient hajmi bo'yicha kapitalni quyidagilarga strukturalash imkoniyati paydo bo'ladi:

- past riskli;
- o'rtacha riskli;
- yuqori riskli.

Bunda ishlab chiqarish yoki moliyaviy tarkibiy qism albatta kelishib olinishi lozim. Shuni e'tiborda tutish kerakki, risklar potenstial xarakterga ega bo'ladi va quyidagi hollarda paydo bo'ladi:

- korxona chiqarilayotgan mahsulot hajmini turli usullar bilan ko'paytirishga harakat qilsa;
- iqtisodiy vaziyat beqaror bo'lib, korxonaning bozordagi ahvoliga salbiy ta'sir ko'rsata oladigan omillar harakat qiladigan bo'lsa.

Moliyaviy vositani ko'rib chiqishda shuningdek, uning korxona qimmatli qog'ozlari bozor tavsifi bilan aloqani ko'rib chiqmaslik noto'g'ri bo'lardi. Bu hech bo'lmasa, kapitalning fundammental va texnik tahlili ma'lumotlarining tahliliy bog'liqligini olishga imkon berishi nuqtai nazaridan qiziqish uyg'otadi. Shunisi qiziqarliki, kapital tavsifini aniqlash uchun fond bozori tahlilining kuchli vositasi sifatida ma'lum bo'lgan SARM nazariyasidan foydalanish mumkin. U haqida o'tkaziladigan baholashlarni yaxshiroq tushunish uchun zarur bo'lgan asosiy ma'lumotlar 3-ilovada keltirilgan.

Korxonaning qimmatli qog'ozlari xususiyatini tavsiflaydigan eng muhim tavsiflardan biri β (beta) koeffistienti hisoblanadi. Ma'lum bo'lishicha, ushbu koeffistient korxonaning moliyaviy vositasi bilan, demak, kapital tarkibi bilan bevosita bog'liq ekan. Masalan, aniqlanishicha, aktsiyalar uchun talab qilinadigan zaruriy foyda me'yori quyidagi ko'rinishda ifodalanishi mumkin:

$$R_j = i + [(R_m - i)/\sigma_\mu^2](r_{ju,m}\sigma_\mu)[1 + D(1 - T_c)/S] \qquad (3)$$

bu erda i — risksiz foiz stavkasi;

R_m — bozor portfelidan kutilayotgan daromadlar;

σ_μ — bo'lishi mumkin bo'lgan bozor foydasini taqsimlashdan o'rtacha kvadratik og'ish;

σ_{ju} — qarzga olingan mablag'lar yo'kligida j qimmatli qog'ozlar uchun bo'lishi mumkin bo'lgan foyda qiymatini taqsimlashdan o'rtacha kvadratik og'ish;

$r_{ju,m}$ — qarzga olingan mablag'lar yo'qligida j qimmatli qog'ozlar paketidan olinadigan foyda va bozor portfeli o'rtasida korrelyastiya koeffistienti;

D/S— qarz miqdorining o'z kapitaliga nisbati;

T_s — foyda solig'i.

Qoidaga ko'ra, mazkur formulani taftish usuliga qarab boshqa ko'rinishda taqdim etish mumkin. Birinchi variant SARM usuliga bilan eng yaxshi muvofiqlikni aniqlash uchun foydalaniladi va shu sababli ifoda regressiya tenglamasiga maksimal darajada yaqinlashtirilgan bo'ladi.

$$R_j = i + (R_m - i)\beta_{ju}[1 + D(1 - T_c)/S] \qquad (4)$$

bu erda β_{ju} — qarzga olingan mablag'lar yo'qligida aktsiyalar bo'yicha foydaning o'sishi va bozor portfeli foydasining o'sishi o'tasidagi aloqani tavsiflaydigan keltirilgan regressiya koeffistienti.

Ushbu ifodani uchta tarkibiy qismning yig'indichi ko'rinishida taqdim etish mumkin. Birinchi tarkibiy qism – i – risksiz foiz stavkasi, ikkinchi tarkibiy qism – $(R_m - i)\beta_{ju}$ – operastion riskni kompensastiyalash daromad stavkasi, $(R_m — i)\beta_{ju}[D(1 — T_c)/S]$ esa moliya riski uchun qo'shimcha mukofotni tavsiflaydi. Ko'pincha ekvivalent β odatiy qiymatiga kelinadi:

$$\beta_j = \beta_{ju}[1 + D/S(1 - T_c)] \qquad (5)$$

bu erda β_j,β_{ju} — mos ravishda vosita mavjudligida va yo'qligida beta

koeffistientlari.

Ko’rinib turibdiki, moliyaviy vositaga ega bo’lgan firmada beta koeffistienti narigi firmadan yuqori bo’ladi. Demak, bizning holatda qimmatli qog’ozlar bo’yicha daromadni faqat firma kapitalining tarkibini o’gartirgan holdagina oshirish imkoni bo’ladi. Bunday koeffistientlarni aniqlashda ma’lum bir qiyinchiliklar mavjud, chunki buning uchun ko’p axborot talab qilinadi. Shu bilan bir paytda foyda olish, to’plash va taqsimlash bo’yicha harakatlarga bog’liq kapital ko’rsatkichlarining o’garish xarakterini kuzatishga imkon beradigan nazariy tahlil o’tkazish qulay bo’ladi.

Ko’rinib turibdiki, korxona foydasining bitta aktsiyaga o’sishi agar bironta noandoza vaziyat vujudga keladigan bo’lmasa, daromadlar hajmini bitta aktsiyaga oshiradi. Biroq ishlab chiqarish vositasi ham, moliyaviy vosita ham daromadlar hajmini bitta aktsiyaga oshiradi. Demak, firmaning ishlab chiqarish va moliyaviy ko’rsatkichlari hamda uning qimmatli qog’ozlari bozor tavsifnomasi o’rtasida bevosita aloqa mavjud. Afsuski, ko’pchilik hollarda bo’lgani kabi, bu aloqani faqat statistik usullar yordamida aniqlash mumkin bo’lib, ular hozirgi kuzatuvlar bo’yicha kelajakdagi o’garishlar tendenstiyasini etarli darajada aniq belgilaydigan regression modellar tuzishga imkon beradi.

Kapitalning bayon qilingan tavsiflaridan tashqari uning narxi kabi tushuncha ham muhim ahamiyat kasb etadi. Alohida tarkibiy qismlarni tavsiflaydigan bir nechta narxlarni keltirish mumkin. Amaliyotda umumiy narx kamdan-kam aniqlanadi. Odatda faqat qarzga olingan mablag’larning narxi bilan, shunda ham taxminiy ko’rinishda kifoyalanadi. Biroq qarz mablag’lari bo’yicha xarajatlarni baholash amaliyoti mavjud tajribani boshqa masalalarga o’tkazish imkonini beradi. Jamiyat kapitalini turli shaxslarning biron-bir maqsadni amalga oshirish (asosan, foyda olish) uchun foydalaniladigan qo’yilmalari sifatida ko’rib chiqish lozim. Shunda hissadorlik kapitalini uzoq muddatli moliyaviy yoki moddiy qo’yilmalar sifatida taqdim etish mumkin. Taxmin qilinadiki, bu qo’yilmalar muddati kelishib olinmagan bo’ladi.

Kapitalning sifat va son tavsifi tahliliga yakun yasar ekanmiz, aytish

mumkinki, korxona faoliyati samaradorligi nuqtai nazaridan quyidagilar eng katta qiziqish uyg'otadi:

- o'z kapitalining rentabelligi;
- butun kapitalning rentabelligi;
- qarzga olingan mablag'larning o'z mablag'lariga nisbati (moliyaviy vosita «elka»si);
- ishlab chiqarish (operastion) vositasi hajmi;
- moliyaviy vosita hajmi;
- ichki o'sish sur'atlari;
- moliyaviy va ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq risk.

10.2. Moliyaviy boshqarishda kapitallar tarkibini boshqarish va qiymatini baholashning ahamiyati

Kapital o'z mohiyatiga ko'ra bir xil emas va turlicha tavsiflarga ega ekanligi sababli uning tarkibini baholashda u yoki bu ko'rsatkichdan foydalanish zarurati vujudga keladi, bu sifatda odatda qiymat tushunchasidan foydalaniladi. Buning sababi ushbu ko'rsatkichning bevosita xarajatlar bilan, demak, ularni hisobga olish shakllari bilan bog'liqligi hisoblanadi. Shunday bo'lib tuyulishi mumkinki, kapital narx ushbu sharoitlar uchun qat'iy belgilab qo'yilgan o'zgarmas ko'rsatkich, lekin aslida bunday emas. Jamiyat kapitalining barcha tarkibiy qismlari qiymatini (narxi) ko'rib chiqish va osonlik bilan shuni ko'rish mumkinki, bir holatda narx shakllanishiga ta'sir etuvchi siyosiy va boshqa sub'ektiv omillar mavjud bo'ladi, boshqa holatda esa qabul qilingan buxgalteriya hisobi yuritish uslubiyati o'z aksini topadi. Shu sababli jamiyat kapitalining narxiga ta'sir etish uchun ayrim imkoniyatlar mavjud hisoblanadi. Biroq normal rivojlanayotgan iqtisodiyotda bunday ta'sir darajasi etarli darajada cheklangan ekanligini ta'kidlab o'tish joiz.

Ko'rinib turibdiki, umumiy holatda barcha tarkibiy qismlar uchun uning narxi bir xil bo'lgan kapital tarkibini shakllantirib bo'lmaydi. Nimaga unda kapitalning ayrimlari jamiyat uchun qimmatga, boshqalari esa arzonga tushadigan turlicha

tarkibiy qismlari mavjudligiga ko’nikish kerak?- degan adolatli savol tug’iladi. Bu erda joriy faoliyat jarayonida ular bilan hisoblashish lozim bo’lgan huquqiy va iqtisodiy cheklovlar mavjudligini ta’kidlab o’tish joiz.

Korxona moliyalashtirish usulini o’zi tanlaydi. Bunda qabul qilingan qaror ko’p jihatdan bir qaraganda, iqtisodiy zarurat bilan bog’liq bo’lmagan omillarga bog’liq bo’ladi. Ularning orasida – turli xil reytinglar, firmaning raqobatli maqomi kabi ko’rsatkichlar va h.k. Shunday qilib, kapital tarkibiga sof tashqi omillar ta’sir ko’rsata boshlaydi. Korxona tahlilchi firmalarning byulletenlarida, sharhlarida qanday aks etishiga, o’z faoliyatining yakunlari va joriy ishlari haqida axborotni qanday taqdim etishiga bog’liq bo’lib boradi. Hamkorlar va kreditorlar moliyaviy hujjatlardan tashqari alohida e’tibor qaratadigan bir nechta asosiy omillarni ajratib ko’rsatish mumkin:

- buxgalteriya hisobi yuritish usuli;
- firma axborotlarining ochiqlik darajasi;
- audit o’tkazishga turli xil mahalliy va xorijiy tashkilot va mutaxassislarni jalb etish;
- fond ko’rsatkichlari va b.

Shunday qilib, kapital qiymati ob’ektiv va sub’ektiv tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Bunda sub’ektiv tarkibiy qismlar reyting ko’rsatkichlariga qarab jiddiy o’zgarib turishi mumkin. Turli korxonalar qarz kapitali bo’yicha turlicha xarajatlarga ega bo’lishi mumkin. Hissadorlik kapitaliga keladigan bo’lsak, uning narxi ham korxona o’zini qay tarzda moliyalashtirishi mumkinligiga qarab turlicha bo’lishi mumkin.

Kapitalning yakuniy qiymati alohida tarkibiy qismlar bo’yicha xarajatlarni o’lchash yo’li bilan shakllantiriladi. Aytilganlarni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$C = k_1 C_1 + k_2 C_2 + ... + k_n C_n \qquad \textbf{(6)}$$

bu erda S_i —kapitalning har bitta tarkibiy qismi narxi,

k_i — alohida tarkibiy qismning vazni.

Kapitalning o’rtacha tortilga qiymatini hisob-kitob qilish bilan bog’liq ayrim qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin. Muammo tarkibiy qismlarni qaysi ko’rinishda hisobga olish kerakligidan iborat. Hisobga olishning ikki xil usuli mavjud: bozor qiymati bo’yicha va balans qiymati bo’yicha. Ikkala usulning ham afzalliklari, ham kamchiliklari mavjud. Shubhasizki, bozor qiymati haqiqatda mavjud qiymatga yaqinroq hisoblanadi. Shu bilan bir paytda bozor doimiy harakatda bo’ladi va bu baholash jarayonining o’zini qiyinlashtirib qo’yadi.

Balans bahosi hisob-kitoblarni ancha osonlik bilan amalga oshirishga imkon beradi, biroq bunda korxonada o’tkaziladigan qayta baholashlarning kamdan-kamligi, moddiy va ma’naviy eskirish darajasini aniqlash va boshqa omillar bilan bog’liq unchalik ham to’g’ri bo’magan ma’lumotlar berishi mumkin.

Korxona uchun kapital tarkibidagi biron-bir loyihani amalga oshirish uchun haqiqatda foydalaniladigan mablag’lar katta ahamiyatga ega. Shu sababli ko’pincha ishlayotgan kapitalning aslida dastlab hisoblab chiqilgan miqdordan qam ham, ko’p ham bo’lib chiqishi mumkin bo’lgan real qiymatini hisob-kitob qilish zarur.

Turli korxonalarni kapital qiymatining hajmi bo’yicha taqqoslash vazifasi alohida bir ahamiyatga ega. Bu erda korxonalar bo’yicha ularning asosida ko’rsatkichlar taqqoslanuvchanligi belgilanadigan boshlang’ich shart-sharoitlarni shakllantirish zarur.

Ko’p sonli korxonalar bo’yicha ma’lumotlarga ega bo’lib, o’rtacha tarmoq ko’rsatkichlarini hisob-kitob qilish mumkin, biroq ular umumiy holatda iqtisodiyotning haqiqiy ahvolini aks ettirishi qiyin. Ehtimol, kapitalni arzonlashtirish yoki aksincha, qimmatlashtirish jarayonini rag’batlantirish mumkin. Amalda shunday bo’ladi ham. Ko’rsatiladigan ta’sir ham tabiiy, ham sun’iy bo’lishi mumkin.

Kapital narxini aniqlashning muhimligi shundaki, u orqali boshqa yana bir ko’rsatkich – biznes narxini hisob-kitob qilish mumkin. Biznes deganda biron-bir ma’lum usul bilan aniqlangan ishlab chiqarish vositalari qiymatining o’zigina

emas, kapital qiymatiga kiradigan bozor omillarini hisobga olgan holda «ish»ning real bahosi tushuniladi. Biznes narxi turli xil reyting jadvallari tuzish, turli loyihalarni amalga oshirish uchun korxonaning jalb etuvchanlik darajasini aniqlash uchun korxonalarni taqqoslash imkonini beradi. Shu bilan birga ushbu ko'rsatkich korxonaning asl bahosini belgilash va uni kerakli tomonga o'zgartirish usullarini aniqlashtirishga imkon beradi.

Kapitalning alohida tarkibiy qismlari narxining tahlili jamiyat oldida vujudga keladigan u yoki bu muaammoni hal qilish uchun moliyalashtirish usullari haqida qaror qabul qilish tamoyilini ishlab chiqish imkonini beradi. Qarzga olingan mablag'lar narxini aniqlashda shuni e'tiborga olish kerakki, u firma erishishga intiladigan maqsadlar bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Hissadorlik kapitali qiymati. Ma'lumki, hissadorlik kapitali ikkita tarkibiy qismdan – oddiy va imtiyozli aktsiyalardan iborat. Kapitalni bunday taqsimlash to'g'ri bo'lib, bu tarkibiy qismlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlarning har xilligi bilan ham bog'liq. Mamlakatimizda kapitaldan foydalanish amaliyotining rivojlanish xarakterini hisobga olib, undagi ham ijobiy, ham salbiy jihatlarni qayd etgan holda mavjud tajribalarni hisobga olib, nazariy ishlanmalar olib borish lozim.

Ma'lumki, har xil turdagi imtiyozli kapital hissadorlik kapitaliga mansub hisoblanadi. Biroq imtiyozli aktsiyalarga qarzga olingan kapitaldan kam farq qiladigan xususiyatlar mansub hisoblanadi. Ular qatoriga imtiyozli dividend to'lovlari, jamiyatni tugatish davrida kreditorlar huquqiga o'xshash maxsus huquqlar kiradi. Imtiyozli aktsiyalarni o'ziga xos obligastiyalar sifatida ko'rib chiqishda aktsiya uning egasiga uchta imkoniyat (ulardan faqat bittasi – daromad olish real hisoblanadi) berishini hisobga olib, jamiyat mablag'larining barcha manbalari tarkibini qayta ko'rib chiqish zarur. Shu bilan bir paytda jamiyat ularni kafolatlamaydi. Demak, ayrim holatlarda oddiy va imtiyozli kapitalni taqsimlamaslik ham mumkin.

Hissadorlik kapitaliga xizmat ko'rsatish xarajatlarini tahlil qilishda ilgari mavjud bo'lgan kapital va emissiya natijasida hisobot davrida olingan kapitalga taqsimlash zarur. Dastlabki holatda faqat dividendlar va ular bilan bog'liq

xarajatlarni, keyingi holatda esa – emissiyani chiqarish va joylashtirish bilan bog'liq xarajatlarni hisobga olish lozim.

Oddiy hissadorlik kapitali qiymatini hisob-kitob qilishda odatda Gordonning klassik formulasidan foydalaniladi[13]:

$$P=D/(k-g) \qquad (7)$$

bu erda R — aktsiyaning bozor narxi,

k — daromadlar bo'yicha joriy bozor foizi,

g — dividend to'lovlarining yillik doimiy o'sishi.

Bu erda k koeffistientini kapital qiymatini tavsiflaydigan ko'rsatkich, ya'ni korxona mavjud bo'lgan butun davr davomida jalb qilingan mablag'lardan foydalanish uchun to'lanadigan foiz sifatida ifodalash mumkin:

$$k=D/P + g. \qquad (8)$$

Bu erda - g ko'rsatkich noma'lum bo'lib qolaveradi, chunki hozirgi paytda biron-bir korxona yaqin kelajakda doimiy o'sishni kafolatlashi amrimahol, shu sababli «bir vaqtdalik», to'lovlarning o'ziga xosligini hisobga olib, soddalashtirilgan ifodani, ya'ni V/R nisbatini taklif etish mumkin. Gordon formulasining kamchiligi shundaki, unga muvofiq aktsiyalar narxi dividendlarning o'sishida chiziqli ravishda o'sadi. Biroq bu doim ham shunday emas, chunki taqsimlanmagan foydaning kamayishi korxona istiqbolda qarzga mablag'lar olishga majbur bo'lishidan darak beradi.

Aktsiya narxini aniqlash uchun asos sifatida boshqa formulani ham tanlash mumkin. Gap shundaki, hissadorlik jamiyati rivojlanishining turli bosqichlarida uning daromadlari turlicha bo'ladi. Xususan, jadal rivojlanish davrida daromadlar favqulodda tez o'sishi mumkin. Shunda supernormal o'sishli dividendlar paydo bo'ladi. Keyinchalik korxona normal rivojlanish bosqichiga o'tada va o'sish normallashadi. Supernormal o'sishli dividendlar zamonaviy hissadorlik jamiyatlari uchun xos emas deb hisoblaymiz, shu sababli ularga asosiy e'tiborni qaratmaymiz.

[13] Брейли Р., Майерс С. «Принципы корпоративных финансов», М.: «Олимп бизнес», 2008 г.- с. 427

Agar g hajmini hisobga olish zarurati vujudga keladigan bo'lsa, eng yaxshisi ko'rib chiqish amalga oshiriladigan vaqt oralig'ini o'sish ko'rsatkichini o'zgarmaydigan deb hisoblash mumkin bo'lgan kichik vaqt oraliqlariga taqsimlash maqsadga muvofiq.

Imtiyozli aktsiyalarning egalari asosan korxona xodimlari hisoblanishini e'tiborga olib, xulosa chiqarish mumkinki, bu holatdan maqsad mehnat jamoasini qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. «Hissadorlik jamiyatlari to'g'risida»gi Qonun hissadorlik jamiyatini boshqarish imkoniyati nuqtai nazaridan imtiyozli aktsiyalar jalb etuvchanligini sezilarli oshiradi. Shu sababli bu turdagi aktsiyalarning katta paketlari tashqi yirik investorlarning mulkiga o'tib ketadi.

Hissadorlik kapitali narxini hisob-kitob qilishning keltirilgan usuli faqat daromad olish bilan bog'liq bir tomonnigina hisobga oladi. Muhim siyosiy qarorlar qabul qilishga ta'sir ko'rsatish imkoniyati bu erda e'tiborga olinmaydi, chunki bu kapitalga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlarning o'zgarishiga olib kelmaydi.

Hissadorlik kapitalining arzonligi ko'plab korxonalar rahbarlarini aynan uni oshirish yo'li bilan jamiyatning rivojlanishini moliyalashtirish maqsadga muvofiq degan fikrga olib keladi. Biroq bu umuman noto'g'ri. Turli hissadorlik jamiyatlari tomonidan qimmatli qog'ozlarni yangi chiqarish va joylashtirish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, emissiyaning muvaffaqiyatli bo'lib chiqishi uchun juda ko'p kuch va jiddiy mablag'lar sarflash kerak. Bunda olinadigan samara doim ham kutilganday bo'lib chiqavermaydi.

«Hissadorlik jamiyatlari to'g'isida»gi Qonunda kumulyativ imtiyozli aktsiyalar kabi qimmatli qog'ozlar turlarining paydo bo'lishiga yo'l qo'yadi[14]. Ular shunisi bilan xarakterliki, ular bo'yicha dividendlar belgilangan muddat davomida jamg'ariladi va shundan keyingina to'lanadi. Shu sababli bu erda narxni hisob-kitob qilish uchun dividendlar hajmi o'rniga oddiy imtiyozli aktsiyalardagi kabi keltirilgan davrga, faqat bozor foiz stavkasi orqali barcha to'lovlar hajmidan foydalanish kerak.

[14] O'zbekiston respublikasining "Hissadorlik jamiyatlari va hissadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni.-T: O'zR 21.12.2007 y. O'R -135-son qonuniga muvofiq o'zgartirishlar kiritilgan holati.

Bir qarashda dividend to’lovlaridan tashqari kapitalga xizmat ko’rsatish bilan bog’liq boshqa hech kanday to’lovlar yo’qday ko’rinadi. Biroq zarur hollarda hisob-kitoblarni birmuncha murakkablashtirish mumkin. Masalan, harajatlar tarkibiga emissiya prospektini tayyorlash va ro’yxatdan o’tkazish, reklama qilish va joylashtirish bo’yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Agar emissiya uchun soliq to’lash zarur bo’lsa, bu ham kapitalga xizmat ko’rsatishga kiradi. Ehtimol, ba’zida asosiy fondlarni qayta baholash natijalari bo’yicha nizom kapitalini oshirish bo’yicha o’ziga xos holatlarni ko’rib chiqishga to’g’ri kelar. Bunday vaziyatda nizom kapitalining o’zgarishi mulk solig’ining o’sishi bilan birga kuzatiladi, bu esa bilvosita mavjud xarajatlarga kiritilishi mumkin.

Professor S.V. Zagorodnikovning fikricha, rivojlangan fond bozorlarida hissadorlik kapitali narxining o’zgarishi korxona farovonligining sezgir bir ko’rsatkichi hisoblanadi. Bunda qoidaga ko’ra, oddiy Gordon formulasiga qaraganda murakkabroq bog’liqlikda bo’lsada, aktsiyalarning bozor narxida o’zgarishlar ro’y beradi[15].

Investor uchun aktsiyalarga egalik qilish bilan bog’liq risk darajasi muhim ko’rsatkich hisoblanadi. Ko’rinib turibdiki, imtiyozli kapital oddiy kapitalga nisbatan kamroq risk bilan tavsiflanadi. Uni uzoq muddatli moliyaviy qo’yilmalarning turlaridan biri sifatida ko’rib chiqish mumkin. Ehtimol, shu sababdan imtiyozli aktsiyalar likvidligi oddiy aktsiyalarga nisbatan birmuncha pastdir. Bu masala bo’yicha ayrim ma’lumotlar 2-jadvalda keltirilgan. Bu erda real raqamlar arizadagi raqamlardan biroz farq qiladi, biroq mavjud tendenstiyani etarli darajada haqqoniy aks ettiradi.

Imtiyozli kapital uchun xos bo’gan yana bir jihat uning spekulyativ jalb etuvchanligining pastligi hisoblanadi. Biroq hisobot yili natijalari bo’yicha dividendlar to’lanmaganda bunday jalb etuvchanlik jiddiy ortadi. Shu tariqa aktsiya o’zining sifatlari bo’yicha amalda oddiy aktsiyalar bilan tenglashadi.

Kapitalning risk kabi tavsifidan foydalanadigan bo’lsak, doimo uning qanday topilishini aniqlashtirib olish zarur. Hissadorlik jamiyatlari uchun imtiyozli kapital

[15] Загородников С.В. Финансы и кредит. – М.:«Омега-Л», 2008г.- с 137

mavjudligi bilan bog'liq risk obligastiyalar uchun riskdan biroz pastroq. Hissadorlarning o'ziga keladigan bo'lsak, bu erda ahvol umuman boshqacha. Ular uchun imtiyozli aktsiyalarga egalik qilish riski obligastiyalarga nisbatan yuqoriroq.

Oddiy aktsiyalar bo'yicha to'lanadigan dividendlarni ta'riflashda ko'pincha ikki xil tarzda – to'langan dividendlar miqdorining sof foyda hajmiga nisbati sifatida yoki to'langan dividendlar hajmining balans foydasi hajmiga nisbati sifatida aniqlash mumkin bo'lgan foydani taqsimlash me'yori kabi ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Birinchi holatda me'yor noldan birgacha o'zgarishi mumkin. Ikkinchi holat uchun belgilanganki, ushbu ko'rsatkich uchun chegara korxonaning o'z mablag'lari rentabelligi qiymati hisoblanadi.

Jamiyatning qarz majburiyatlari narxi. Qarzga olingan mablag'lar narxini aniqlashning muhimligi shu bilan belgilanadiki, aynan u korxonaning qimmatli qog'ozlari bozor ko'rsatkichlari bilan hech bo'lmaganda nazariy jihatdan bog'liq.

Olingan kreditdan foydalanayotgan korxona bankka yoki boshqa kredit muassasasiga foizlar to'lashga majbur. Aynan shu sababli kapitalning mazkur tarkibiy qismi o'zining ma'lum bir narxiga egaligi haqida gapirish mumkin. Biroq bu narxni faqat to'lanadigan foizlar hajmidan kelib chiqqan holda hisob-kitob qilib bo'lmaydi. Bu erda quyidagilarni bilish zarur:

- korxonaga kredit ajratgan sub'ektni;
- kredit vositalarining maqsadli vazifalarini;
- kreditdan real foydalanishni;
- moliya sohasida davlat siyosatini;
- kredit olingan valyuta turini.

Shartnomaga muvofiq korxona kredit tashkilotiga foizlar to'lashi lozim. Uning uchun to'lov muddatlari hajmi va o'z vaqtidaligi muhim. Biroq korxonaning o'zida to'lov uchun mablag'larni olish mumkin bo'lgan turli «manbalar» mavjud. Shunga qarab kapitalning qarzga olingan qismi narxi ham o'zgaradi. Real foizlar faqat korxona foydasidan to'lanishi yoki qisman chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga kiritilishi mumkin.

Kapitalning qarzga olingan qismi narxini shakllantirish zamonaviy qonunchilikning ko'plab xususiyatlariga, soliq organlari faoliyatiga va korxonaning o'ziga bog'liq. Hozirgi paytda kredit bo'yicha foizlarni mahsulot tannarxiga kiritish masalasini tartibga soladigan bir nechta me'yoriy hujjatlar amal qilmoqda. Foizlarning qaysi qismi tannarxga kiritilishiga jamiyatning foyda hajmi bog'liq bo'ladi. Demak, kreditga xizmat ko'rsatish jarayoni taqsimlanmagan foyda hajmiga ham, hissadorlik kapitaliga xizmat ko'rsatish hisoblangan dividend to'lovlariga ham ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatning qarz majburiyatlari qatoriga u tomonidan chiqarilgan obligastiyalarni ham kiritish lozim. Jamiyatning obligastiya chiqaruviga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlarini quyidagi turlarga taqsimlash mumkin:

- emissiya tayyorlash bo'yicha xarajatlar;
- emissiyani joylashtirish bo'yicha xarajatlar;
- foiz to'lovlari;
- to'lov va qaytarib berish jarayonlari o'tkazish xarajatlari.

Obligastiyalar narxini faqat foiz to'lovlaridan kelib chiqib aniqlash uchun klassik formulani taklif etish mumkin. Agar obligastiyalar belgilangan vaqt muddatida to'lanadigan bo'lsa, bunda ularning egalariga to'lanadigan obligastiyalar nominalini ham hisobga olish zarur

Obligastiyalar bo'yicha foizlar soliqqa tortiladi, shuning uchun ularning narxi stavkaga qarab o'zgarib turadi. Obligastiyalarni joylashtirishda shuni hisobga olish kerakki, bu turdagi qimmatli qog'ozlar nominaldan qimmatga ham sotilishi mumkin. Ba'zida hisob-kitob uchun quyidagi formula qo'llanadi:

$$C = [C_{nom} p + (C_{nom} - C_s)/t](1 - N)/0{,}5(C_{nom} + C_s) \qquad (9)$$

bu erda C_{nom} — obligastiya chiqaruvi nominal narxi,

r — daromadlar bo'yicha foiz stavkasi,

C_s — sotuv narxi,

t— zayom muddati,

N— foyda solig'i stavkasi.

Agar obligastiyalar bo'yicha daromadlarning bir qismi xarajatlar tarkibiga kiritiladigan bo'lsa, ko'rinib turibdiki, bu turrdagi qarz majburiyatlari narxi kapital qiymatining o'zgarishiga yanayam ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

Ba'zida sotuv narxi quyidagi ko'rinishda aniqlanadi

$$C_s = C_{nom} / (1 - f) \qquad (10)$$

bu erda *f*— obligastiya chiqarish va joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan, nominal qiymatdan foizda ifodalangan xarajatlar.

Yuqorida keltirilgan xarajatlardan tashqari, agar obligastiyalar qog'oz shaklida chiqarilgan bo'lsa qarz majburiyatlari blanklarini xarid qilish bilan bog'liq yoki qog'ozsiz shaklda chiqarilgan bo'lsa, reestr yuritish bilan bog'liq boshqa xarajatlar turlari ham mavjud.

Ayrim hollarda korxona ular bo'yicha kupon natural ko'rsatkichlarda ifodalangan obligastiyalar chiqaradi. Maslan, «Komineft» AJ buning uchun o'z mahsuloti – neftdan foydalangan. Ko'rinib turibdiki, to'lov vaqtiga kelib naft narxi o'garishi mumkin. Demak, xarajatlar ham o'zgaradi. Shu sababli obligastiyalar bo'yicha kupon o'lchanadigan tovar narxining o'zgarishini ma'lum bir zaxira bilan bashorat qilish maqsadga muvofiq.

Davlatning maqsadli kreditlari haqida bir og'iz gapirib o'tishni istardik. Ular aylanma vositalarni to'ldirish uchun ajratiladi. Ularning qat'iy ravishda ajratilgan maqsadlarga foydalanilishi zarur. Agar kredit vaqtida to'lanadigan bo'lsa, foizlar mahsulot tannarxiga kiritiladi.

Taqsimlanmagan foyda kelajakda qaror qabul qilingan paytdagidan ko’ra ko’proq daromad olish maqsadida korxonani rivojlantirishga qo’yilmalar kiritish uchun foydalaniladi. Demak, dividend to’lamaslik va foydani investistiyalash amalda daromad olishni kechiktirish hisoblanadi. Moliyaviy inqiroz sharoitlarida bu qadam ma’lum darajadagi risklar bilan bog’liq.

Foydaning bir qismini ishlab chiqarishga investistiyalash uchun bu qadamning kelajakda qanday iqtisodiy samara berishini baholash zarur. Agar investistiyalardan olinadigan daromad hajmini keltirish darhol to’lanishi lozim bo’lgan dividendlardan katta bo’lishini hisobga olib, ko’p hollarda mos keluvchi loyiha ishlab chiqish haqida qaror qabul qilish zarur. Bundan tashqari, hissador oladigan pullarni qanday tasarruf qilishi mumkinligini baholash zarur. Agar mablag’larni korxonaga investistiyalashdan ko’ra ko’proq daromad keltiradigan muqobil variantlar bo’lsa, pullar to’lanishi kerak.

Ko’pincha direktorlar kengashi dividendlar hajmini kamaytirish yoki to’lamaslik haqida qaror qabul qiladi, chunki belgilangan miqdorda mablag’lar oqimisiz ishlab chiqarishni zarur darajada qo’llab-quvvatlash ham ancha qiyin bo’ladi. Yig’ilish dividendlar hajmini oshirish tomon o’zgartirish imkoniyatiga ega emasligi tufayli shunday bo’lib chiqadiki, hissador daromadning ma’lum bir qismini ololmay qoladi.

Biroq agar hissador ushbu korxona xodimi hisoblansa, taqsimlanmagan foydani investistiyalash bilvosita uning daromadlarini oshirishga yoki belgilangan darajada saqlashga olib keladi. Foydani qayta investistiyalashda ro’y berishi mumkin bo’lgan barcha oqibatlarni hisobga olib, xulosa chiqarish mumkinki, umumiy holatda taqsimlanmagan foyda narxini aniqlash juda qiyin. Oddiy hissadorlik kapitali narxini tahlil qilishda foydalanilganga o’xshash dividend yondashuvidan foydalanishni taklif etish mumkin.

Investistiyalar samaradorligini aniqlash uchun foyda sohasida korxonaning kelajakdagi ko’rsatkichlarini bashorat qilgan holda loyiha tahlilini amalga oshirish zarur. Shundan keyin hissadorlarga real to’lanishi mumkin bo’lgan dividendlar hajmini baholash talab qilinadi. Bu dividendlar hajmi — D bo’lsin. Real bozor

ma’lumotlariga muvofiq diskontlash koeffistientini tanlashda joriy vaqtga keltirilgan to’lov qiymatini olamiz — A/(1 + *k)*. Bu qiymatni korxona hisobot davri yakunida to’lashi mumkin bo’lgan dividendlar hajmi bilan taqqoslab, investistiyalarni amalga oshirish natijasida paydo bo’ladigan o’sishni qo’lga kiritamiz. Ehtimol, risk uchun to’lov va inflyastiya ta’sirini hisobga olmaydigan bo’lsak, ushbu tahlil to’liq bo’lmaydi. Aytish mumkinki, taqsimlanmagan foyda narxi (S) quyidagicha hisob-kitob qilinadi:

$$C = D_p / \Pr[1 + (k + k_l)] \qquad (11)$$

bu erda *Rr* — taqsimlanmagan foyda,

k— bozor foiz stavkasi

k_l — inflyastiya ta’sirini hisobga oladigan tuzatish koeffistienti.

Taqsimlanmagan foyda narxi juda past bo’lishi mumkin, chunki to’lov muddatini kechiktirish hisob-kitob qilinmagan yo’qotishlar ehtimolini oshiradi. Boshqacha qilib aytganda, foydani investistiyalashni asoslab berishda bo’lajak dividendlarni risk uchun mukofotni hisobga olgan holda hisob-kitob qilish zarur. Faqat shu holdagina hisob-kitoblar to’g’ri amalga oshiriladi.

Agar hissadorlar pul dividendlari oladigan va ularga ma’lum bir daromadli qimmatli qog’ozlar sotib oladigan bo’lsa, bunda shuni e’tiborga olish kerakki, ikki xil yo’qotishlar turiga uchrash muqarrar:

- soliq ajratmalari;
- brokerlik xizmatlari xarajatlari.

Agar foydani qayta investistiyalash haqida qaror qabul qilingan bo’lsa, soliqlar va boshqa yordamchi xarajatlarda tejab qolinadi. Shu sababli taqsimlanmagan foydaning real qiymati (bahosi) oddiy dividend to’lovlari bilan bog’liq holatlardan ancha kam bo’lishi mumkin. Ko’pincha bunday holatlarda kapitalning mazkur tarkibiy qismi narxi (S) quyidagi tarzda aniqlanishi lozim:

$$C = C_d(1-N)(1-K) \quad (12)$$

bu erda C_d — hissadorlik kapitali narxi,

N— soliqqa tortish stavkasi,

K— broker xizmatlari bo'yicha komission to'lovlar.

Shuni e'tiborga olish kerakki, taqsimlanmagan foyda qoidaga ko'ra, amortizastiya ajratmalari bilan birgalikda investistiyalanadi, shu sababli kiritilgan mablag'lar real summasi kattaroq bo'ladi.

Ba'zida taqsimlanmagan foyda hajmini aniqlash uchun taqsimlash me'yori bilan bog'liq ko'rsatkich foydalaniladi. Bu ichki o'sish sur'atlari. Bu ko'rsatkich foydaning bir qismini ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltirish hisobiga balans aktivining o'sishi tavsiflaydi. Ichki o'sish sur'atlari foydani taqsimlash me'yori qay tarzda aniqlanganiga qarab ikki xil ifodaga ega bo'ladi. Agar hisob-kitob sof foydadan kelib chiqadigan bo'lsa, *VTR*= 1 — *HP*, balans foydasidan bo'lsa, *VTR = RSS(— HP)*, bu erda *VTR*— ichki foyda me'yori; *HP*— taqsimlash me'yori; *RSS*— o'z mablag'lari rentabelligi.

Foydaning bir qismini ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltirish shunga olib keladiki, o'z mablag'lari hajmining o'sishi hisobiga balans aktivi va mos ravishda passivining hajmi ortadi. Bunda qarzga olingan mablag'lar va o'z mablag'lari nisbati o'zgaradi va korxonaga qo'shimcha kredit olish imkonini beradi. Shunday qilib, taqsimlanmagan foydaning mavjudligi qo'shimcha qarz mablag'larini jalb etishga imkon beradi.

Ko'plab kredit resurslari bilan ishlashda ko'p miqdorda moliyaviy resurslar olish va qaytarish muqarrar, shu sababli kapitalning mazkur tarkibiy qismini baholashda kuzatuv vaqtidan qat'i nazar barqaror ma'lumotlar olish uchun mos keluvchi o'rtachalashtirishni o'tkazish zarur.

Foydalanilayotgan kreditlar tarkibi ancha murakkab bo'lishi mumkin. Demak, o'zgarishlarni doimiy ravishda kuzatib borish va tahlil jarayonida hisobga olish zarur. Korxonada shunday vaziyat yuzaga kelishi mumkinki, bunda tahlil qilinayotgan davr boshida va oxirida kreditlar tarkibi bir xil bo'ladi, biroq u ikki

nazorat muddati o’rtasida o’zgarib turadi.

Kredit ikki xil tavsifga ega – kreditlardan foydalanish muddati davomiyligi va davr mobaynida kredit o’tgan aylanmalar soni. Bunday ko’rsatkichlar tahlili odatda banklar tomonidan amalga oshiriladi. Biroq korxonalarning o’zi ham bu haqida bironta axborotga ega bo’lishi kerak, chunki ular qarz kapitali narxini aniqlashlari lozim bo’ladi.

Kreditdan foydalanish muddati davomiyligi (t) quyidagi formula bo’yicha aniqlanadi

$$t = КД / O_n \qquad (13)$$

bu erda K— kredit qoldig’i hajmi,

O_p — qaytarish bo’yicha kredit aylanmasi,

D— davr mobaynida kalendar kunlari soni.

Kreditning aylanmalar soni

$$n = O_n / K \qquad (14)$$

Shunga o’xshash ko’rsatkichlarni kreditlar berish bo’yicha ham chiqarish mumkin. Bu holatda kredit berish bo’yicha aylanuvchanlik tavsifini olamiz. Ko’rinib turibdiki, qarz kapitalini aniqlashning ikkita o’xshash tizimlari o’zaro birmuncha farq qiladi.

To’lash muddati turli xil bo’lgan barcha kredit zaxiralari tahlilini o’tkazish uchun mavjud vositalar aylanmalari va tarkibining o’zgarishini tavsiflaydigan indekslar tizimini kiritish mumkin. Moliya resurslarining har bir tarkibiy qismi har xil narxga ega bo’ladi va demak, xarajatlar ham turlicha bo’ladi. har bir turdagi kredit amal qilishining o’rtacha muddati, uning narxi, qarz mablag’lari umumiy hajmidagi ulushi aniqlanadi. Agar biron-bir vaqt ko’rsatkichini bazaviy deb oladigan bo’lsak, har bir turdagi kreditdan foydalanish o’rtacha muddatining o’sishi kabi ko’rsatkichni ham hisoblab chiqish mumkin.

Tayanch iboralar: kapital, sifat, emissiya, mablag', aktiv, passiv, potenstial, balans, samara, zaxira kapitali, qo'shimcha kapital, hissadorlik kapitali, foyda, dividend, inflyastiya, obligastiya, zaem, retabellik.

Nazorat savollari:

1.Hissadorlik jamiyatlarida kapitallar tarkibini boshqarishning maqsadi va vazifalari.

2.Hissadorlik kapitali nima?

3.«Hissadorlik jamiyatlari to'g'risida»gi qonunning mazmuni.

4.Moliyaviy vosita xajmi qanday tarzda aniqlaniladi.

5.Moliyaviy boshqarishda kapitallar tarkibini boshqarish va qiymatini baholashning ahamiyati.

6. Hissadorlik kapitalining qiymati.

7. Gordonning klassik formulasi.

8. Imtiyozli kapital uchun xos bo'lgan jihatlar.

9. Investistiyalar samaradorligini aniqlash usullari.

10. Kreditdan foydalanish muddati davomiyligi qanday aniqlanadi?

XI-Bob. Korporativ nizolar

11.1. Korporativ nizo tushunchasi, nizolar sabablari va qatnashchilari

Har qanday nizoning mohiyatini tomonlar o'rtasida kelishuvning yo'qligi sifatida ta'riflash mumkin. Korporativ munosabatlar sub'ektlari o'rtasida manfaatlar muvozanatining yo'qligi korporativ nizolarga sabab bo'lishi mumkin.

Korporativ nizolar deganda jamiyat aktsiyadorlari o'ratasida, jamiyat aktsiyadorlari va menejerlari o'rtasida, investorlar (potenstial aktsiyadorlar) va jamiyat o'rtasida vujudga keladigan, quyidagi oqibatlardan biriga olib keladigan kelishmovchiliklar va tortishuvlar tushuniladi:

- amaldagi qonunchilik me'yorlari, jamiyat nizomi yoki ichki hujjatlari, aktsiyadorlar yoki ularning guruhlari huquqlarining buzilishi;
- jamiyat va uning boshqaruv organlariga qabul qilingan qarorlar bo'yicha da'volar;
- amaldagi boshqaruv organlari vakolatlarini muddatidan oldin to'xtatish;
- aktsiyadorlar tarkibida jiddiy o'zgarishlar.

Korporatsiyalar faoliyatining o'ziga xosliklari tufayli nizolar vujudga kelishi uchun quyidagi sabablarni ko'rsatish mumkin.

Aktsiyadorlik mulkida ishtirok etish uchun keng imkoniyatlar kapitallarning murakkab tarzda chigallashib ketishi va mos ravishda, manfaatdor tomonlar doirasining doimiy bo'lmasligini nazarda tutadi.

Mulkni boshqaruvdan ajratish (qaror qabul qilish va riskni qabul qilish funktsiyalarining taqsimlanishi) va nazorat funktsiyasining riskni qabul qilmaydigan va boshqaruvda ishtirok etmaydigan shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan alohida bir funktsiyaga ajratilishi korporatsiya faoliyati natijalaridan manfaatdor turli shaxslar o'tasida manfaatlar mojarosining yuzaga kelishini belgilab berdi.

Korporatsiya menejmenti, aktsiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslar o'rtasida belgilanadigan munosabatlar tizimiga turli iqtisodiy sub'ektlar guruhlari tomonidan ijozat beriladi:

1. Davlat va korporatsiya o’tasidagi munosabatlarga davlat tomonidan ijozat beriladi va u davlat-hukumat xarakteriga ega bo’ladi.

2. Menejment va aktsiyadorlar o’rtasidagi aloqalarning muayyan jihatlari korporatsiya boshqaruv organlari tomonidan amaldagi qonunchilik doirasida qabul qilingan qo’shimcha bitim va kelishuvlar bilan tartibga solinishi mumkin.

3. Menejment va boshqa manfaatdor shaxslar o’rtasidagi munosabatlar turli yo’nalishdagi xarakterga ega bo’lib, manfaatdor shaxslarning korporatsiya uchun ichki yoki tashqi muhitga mansubligiga bog’liq bo’ladi. Ular qonun hujjatlari va jamiyatning ichki reglamenti bilan tartibga solinadi.

Zamonaviy iqtisodiyotda korporativ munosabatlar sub’ektlari o’rtasida vujudga kelayotgan jiddiy qarama-qarshiliklar va ixtiloflar mamlakatda ishlab chiqarishning rivojlanishiga investistiyalar oqimining kirib kelishiga to’sqinlik qilmoqda.

Barcha nizolar xilma-xilligini quyidagi to’rt turga ajratish mumkin:

1. Yirik (majoritar) va mayda (minoritar) aktsiyadorlar munosabatlari nizosi.

2. Ichki aktsiyadorlar (insayder) va tashqi aktsiyadorlar (autsayder) nizosi.

3. Menejment (aktsiyalarsiz yoki aktsiyalar kichik paketiga ega) va aktsiyadorlar nizosi.

4. Chetdan «nodo’stona qo’shib olish tashabbuskorlari» tarafdorlari va aktsiyadorlar nizosi.

Ko’rib chiqilgan korporativ nizolar turlari ichida quyidagi xillarni ajratib ko’rsatish mumkin:

1. Qonunchilik me’yorlarining buzilishi korporativ huquq me’yorlari va jarayonlarini tasodifan buzish bilan bog’liq bo’lib, aktsiyadorlar tomonidan ularning manfaatlariga tajovuz sifatida qabul qilinadi.

2. Qo’shib olish – aktsiyadorlar guruhining (chetdan investorning) korxona ustidan nazorat o’rnatish jarayonida yuzaga keladigan nizolar.

3. Dividendlar bo’yicha nizolar – yirik va mayda aktsiyadorlar o’tasida korxona foydasidan foydalanish borasida yuzaga keladigan nizolar.

4. Menejerlar bilan nizolar – aktsiyadorlik jamiyatining menejerlari va aktsiyadorlar o’rtasida kompaniyani boshqarish samaradorligi va menejerlar harakatlari vijdonanligi bo’yicha yuzaga keladigan nizolar.

5. Raqobat – aktsiyadorlik jamiyatining moliyaviy holati va raqobatbardoshligiga putur etkazishga yo’naltirilgan nizolar.

6. Korporativ shantaj - minoritar aktsiyadorlar ishtirokidagi, aktsiyadorlik jamiyati yoki uning yirik aktsiyadorlarini minoritariylardan ularga tegishli aktsiyalar paketini bozor qiymatidan qimmat narxja sotib olish yoki nizoni to’xtatish uchun voz kechish muzdi to’lashga undashga yo’naltirilgan nizolar.

Shuningdek, korporatsiya tomonidan aktsiyadorlar huquqlarining buzilishiga olib keladigan asosiy harakatlar aniqlandi:

1. Aktsiyadorlar cheklangan doirasida joylashtiriladigan aktsiyalar qo’shimcha emissiyasi (ko’pincha bozor narxidan past yoki ushbu kompaniya uchun etarli darajada iste’mol qiymatiga ega bo’lmagan aktivlar bilan to’lash kuzatiladi).

2. Kompaniyaning startegik aktivlarini aktsiyadorlar nazorati ostida bo’lmagan firmalarga o’tkazish yo’li bilan ajratib qo’yish (ko’pincha qayta tashkil qilingan muassasalar yordamida).

3. Affilyastiyalangan shaxslar guruhi tomonidan nazorat paketini qo’lga kiritish maqsadida aktsiyalar paketini «maydalash».

4. Aktsiyadorlarga qaytarib sotib olishda imtiyozli huquqlar bermagan holda nizom kapitalidan ancha katta bo’lgan miqdordagi summada qo’shimcha emissiya chiqarish.

5. Aktsiyadorlar bilan muvofiqlashtirish bo’yicha zarur jarayonlarni o’tkazmagan holda aktsiyalar yirik paketlarini sotib yuborish.

6. Mayda aktsiyadorlarni chiqarib yuborishga yo’naltirilgan aktsiyalarni konsolidastiyalash jarayonini amalga oshirish.

Sanab o’tilgan harakatlar aktsiyadorlashtirishning u vositasida aktsiyalarni xarid qilishda pul mablag’lari ishlab chiqarishni rivojlantirishga to’g’ridan-to’g’ri

investistiyalar shaklini oladigan mexanizm sifatidagi asosiy mazmuniga putur etkazadi.

Barcha nizolar xilma-xilligini tahlil qilib xulosa chiqarish mumkinki, korporativ boshqaruv muammolari asosan mulk egalaridan bittasi uning mulkiy huquqlaridan emas, balki boshqaruv funktsiyalaridan kelib chiqadigan ustunliklarni qo'lga kiritishi bilan bog'liq.

11. 2. Hamkorlikda bo'lmagan qo'shilishlardan himoya qilish usullari

Qonunchilikda «qo'shib olish» tushunchasiga yuridik ta'rif berilmagan. Biroq xo'jalik yuritish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, nodo'stona qo'shib olish holatlari mulkchilikning o'zgarish jarayonlari to'xtamayotgan sharoitlarda O'zbekistonda keng tarqalgan. Jahon amaliyotida bunday harakatlar «yutib olish» nomini olgan.

«Hamkorlikda bo'lmagan qo'shilish» (aktsiyalarni agressiv ravishda sotib olish) deganda investorning aktsiyadorlik jamiyatining aktsiyalar nazorat paketini aktsiyadolardan menejerlarning roziligisiz xarid qilish bo'yicha harakatlari tushuniladi. Agressiv ravishda xarid qilish aktsiyadorlar tarkibida jiddiy o'zgarishlarga, DK shaxsiy tarkibi va kompaniyaning etakchi menejerlarini almashtirishga, kompaniyaning moliya siyosatini o'zgartirishga, aktsiyadorlik jamiyati faoliyatining asosiy yo'nalishlari va aktsiyadorlarga nisbatan siyosatning o'zgarishiga olib keladi.

Amaliyotda nodo'stona qo'shib olish tashabbuskori sifatida doim ham tashqi investor ishtirok etmaydi, bu qo'shib olinayotgan aktsiyadorlik jamiyatining minoritar aktsiyadori ham bo'lishi mumkin.

Aktsiyadorlik jamiyati menejmenti va aktsiyadorlariga bilvosita ta'sir usullari qatoriga quyidagilar kiritiladi:

- korxonaga nisbatan amaldagi menejerlar tarkibi vakolatlarini to’xtatish, aktsiyadorlik jamiyati boshqaruv organining ishini to’xtatib turish, aktsiyalarning qadrsizlanishi bilan tahdid soladigan bankrot jarayoni qo’zg’atish.

Siz yirik ta’minotchi-kompaniya bilan hamkorlik haqida kelishib olasiz. Ayrim shartlarni, xususan, to’lov muddatini keyinga surish masalasini siz og’zaki kelishib olasiz (haqiqatda ko’proq shunday bo’ladi). Ma’lum vaqt o’tgandan so’ng kelishib olingan shart «esdan chiqariladi» va siz bankrot jarayoniga tortilgan bo’lib chiqasiz.

- korxona faoliyati uchun uning ta’minotchilari, kreditorlariga ta’sir ko’rsatish vositasida sun’iy iqtisodiy qiyinchiliklar yaratish; qarzlarni sotib olish;
- huquq-tartibot, soliq va bojxona organlari, ya’ni «ma’muriy resurs» tomonidan aktsiyadorlik jamiyati faoliyatining ko’p sonli tekshiruvlarini tashkillashtirish;
- aktsiyadorlarga ta’sir ko’rsatish maqsadida jamiyat haqida salbiy axborot chop etish;
- jamiyat va uning rahbarlariga nisbatan turli da’volar qo’zg’atish;
- aktsiyadorlarga ularga tegishli aktsiyalarni sotish taklifi bilan Toshkent murojaat qilish (bunday murojaat usullari har xil).

Kompaniyani hamkorlikda bo’lmagan qo’shilishdan himoya qilish usullari quyidagicha:

1) korxona aktsiyalarining yakuniy xaridori kim (buyurtmachi kim) ekanligi va u qanday maqsadda korxona ustidan nazorat o’rnatish istagida ekanligini aniqlash;

2) aktsiyalarni javob tariqasida sotib olish – eng tarqalgan himoya usuli. Aktsiyalar sotib olishni emitentning o’zi (o’z aktsiyalarini o’z balansiga yoki sho’’ba tashkilot balansiga xarid qilish yo’li bilan), emitentning aktsiyadorlari yoki do’stona munosabatdagi tashqi investor («oq ristar») tashkillashtirishi mumkin;

3) reestr egasini almashtirish (reestr egasi kompaniya aktsiyadorlari ro’yxatiga to’liq foydalanish huquqiga ega va u axborotni noqonuniy tarqatishi mumkin);

4) agressor sun’iy ravishda kompaniyani qarzdor qilib qo’ymasligi uchun barcha to’lanmagan qarzlarni sotib olish.

Agressor sizning qarzlaringizni sotib olmoqda. Qarz to’lanishidan bir necha kun oldin bosqinchi-kreditor o’z schetlarini yopadi, manzilini o’zgartiradi, uch oydan keyin esa sudga qarzdorni bankrot jeb e’lon qilish da’vosi bilan murojaat qiladi;

5) qo’yidagi maqsadda zudlik bilan qayta tashkil qilish:

YoAJ yoki MChJga aylantirish;

-aktsiyalarning hammasini sotib olish va minoritariylardan xalos bo’lish.

Usullardan biri masalan, aktsiyalarning yuztasini bittaga konsolidastiyalash haqidagi yig’ilishda qaror qilinishi mumkin. Bu holatda kichikroq sonli aktsiyalar egalari kasrli aktsiyalarga (chorak aktsiya, uchdan ikki qismli aktsiya va h.k.) aylanadi, kasrli aktsiyalar esa aktsiyadorlik jamiyatini to’liq sotib olishga xalaqit berishi mumkin. qayta tashkil qilish har biri alohida qiziqish uyg’otmaydigan bir nechta kompaniyalarga ajratish shaklida amalga oshirilishi mumkin. shuningdek, kompaniyaning qimmatli aktivlarini yangi yuridik shaxsga yoki sho’’ba kompaniyaga berish va uni keyinchalik alohida ajratish mumkin;

6) yopiq yozishmalar yo’li bilan emissiya (qo’shimcha qimmatli qog’ozlar chiqarishni joylashtirish). Jarayon juda katta (vaqt bo’yicha – bir chorak atrofida), lekin eng samarali usul hisoblanadi. qimmatli qog’ozlarni joylashtirish haqida qaror aktsiyadorlar umumiy yig’ilishida qabul qilinishi, bunday qaror uchun yig’ilishda qatnashayotgan aktsiyalarning kamida 75%i ovoz berishi lozim;

7) qo’shib olish ob’ektining jalb etuvchanligini pasaytirish (aktivlarning bir qismini sotib yuborish, ayrim ob’ektlarni ijaraga berish, aktivlarga garovga qo’yish, muammoli aktivlar va passivlar sotib olish);

8) nizom bilan himoyalanish – eng oldini olish chorasi hisoblanadi (masalan, aktsiyadorlik jamiyatlari to’g’risidagi qonunda aytilishicha: jamiyat nizomida bitta aktsiyadorga tegishli bo’lgan aktsiyalar soniga va ularning umumiy nominal qiymatiga cheklov belgilanishi mumkin. Aktsiyador jamiyatning ovoz berish huquqiga ega bo’lgan aktsiyalarining 1% igacha ega bo’lishi mumkin):

■ nizomda ularni tuzish yirik bitimlar uchun belgilangan jarayon bo’yicha amalga oshirilishi lozim bo’lgan bitimlar ro’yxatini kengaytirish;

■ aktsiyadorlik jamiyatining oliy tabaqa menejerlari bilan shartnomalarga jamiyat tomonidan shartnomani muddatidan oldin bekor qilishda katta miqdorda tovon pul to’lash majburiyatini kiritish;

■ qo’shib olish va birlashish masalalarini hal qilish uchun zarur ovozlar foizining yuqori bo’lishi sharti. Ayrim g’arb kompaniyalari zarur ovozlar sonini 95%gacha belgilaydilar;

9) davlatning jamiyatni boshqarishda ishtirok etish maxsus huquqini joriy qilish («oltin aktsiya»), bu agressorlarning qiziqishini keskin pasaytiradi.

Mulkni qaytadan bo’lish – ishbilarmonlik voqeligiga xos bo’lgan jihat hisoblanadi. Bironta aktsiyadorlik jamiyati «qaytadan bo’lish»dan kaflatli himoyalanishi mumkin emas, shuning uchun hech bo’lmaganda nodo’stona qo’shib olishdan himoya qilishning klassik usullarini bilib olish talab qilinadi.

11.3. Korporativ nizolarni tartibga solish

Turli aktsiyadorlar guruhlari o’rtasidagi nizolar moha ko’ra iqtisodiy nizolar hisoblanadi, chunki bu avvalo jamiyat chiqargan aktsiyalarni o’zlashtirish va sotib yuborish bo’yicha yuzaga keladigan nizolardir. Korporativ nizolarni hal qilish usuli bo’yicha u, shubhasiz, huquqiy nizolar sirasiga kiradi. Buni shu bilan asoslash mumkinki, nizo qatnashchilari murosaga kela olmagan va bitim tuzish yo’li bilan yoki yig’ilish qarorida o’z xohishini bildirmagan bo’lsa, nizoni hal qilish sud tomonidan fuqarolik va hatto jinoiy ishlarni ko’rib chiqish vositasida ro’y beradi.

Hozirgi paytda mavjud bo’lgan empirik va huquqiy ma’lumotlar shakllanayotgan aktsiyadorlar huquqini himoya qilish tizimida barqaror va asosiy ziddiyatlarni aniqlashga imkon bermoqda.

Qarama-qarshilikning mohiyati shundaki, mavjud aktsiyadorlar huquqini himoya qilish tizimida ikkita qarama-qarshi yondashuv mavjud.

Birinchi yondashuv. Aktsiyadorlik kapitalining bir qo'lda to'planishi (konstentratsiya) - aktsiyadorlarni himoya qilish huquqiy vositalari minimal va minoritar aktsiyadorlarni himoya qilish huquqiy vositalari maksimal bo'lishini ko'zda tutadi, o'ziga xos o'zaro neytrallash vaziyatini yaratadi: asta-sekinlik bilan mayda aktsiyadorlarni chiqarib yuborish korporativ sektor nuqtai nazaridan minoritariylarni himoya qilish keng vositalari ahamiyatini pasaytiradi, mayda aktsiyadorlarni himoyalash vositalarining o'zi esa korporativ shantaj vositalariga aylanadi.

Ikkinchi yondashuv. Aktsiyadorlarni himoya qilish huquqiy vositalarining yoyiq tizimini yaratish, o'z navbatida, bir qo'lda to'planish (konstentratsiya) jarayonining davom etishini to'xtatib turadi (iqtisodiy jarayonlarga teskari ta'sir omili sifatida). Bunda esdan chiqarmaslik kerakki, konstentratsiyani davom ettirish yo'li bilan o'z manfaatlarini himoya qilish bu – yirik aktsiyadorlarning alohida huquqlari, ular himoya qilishning huquqiy vositalari yo'qligiga emas, balki buyurtma asosida qo'llanishga javob beradi, chunki minoritar aktsiyadorlar na konsolidastiya sharoitlariga, na mustaqil sud imkoniyatlariga ega emas.

Bunday vaziyatda korporativ munosabatlarning barcha qatnashchilari manfaatlari muvozanatini qo'llab-quvvatlash uchun aniq huquqiy maydon shakllantirish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Davlat nuqtai nazaridan fundamental vazifa bu – korporativ boshqaruvni mulk huquqini (investorlar huquqlari, aktsiyadorlar huquqlari) himoya qilish va kafolatlash nuqtai nazaridan ko'rib chiqishdir.

Lekin shunga qaramay, O'zbekistonda korporativ boshqaruvning rivojlanishida ayrim umid uyg'otuvchi tendenstiyalar kuzatilmoqda.

1. Korporativ boshqaruv sohasida umumiy siyosatni amalga oshirish bo'yicha davlat organi – Davlat Mulk Qo'mitasi mavjud.

2. Qator korxonalar o’z korporativ boshqaruv kodekslarini ishlab chiqdi va qabul qildi, shuningdek, direktorlar Kengashiga tashqi aktsiyadorlar vakillarini kiritdi.

3. Kompaniyalar dividend siyosatining yaxshilanishi korporativ munosabatlar etukligidan dalolat beradi. Ko’pchilik kompaniyalar foydani qayta taqsimlashga diqqat bilan e’tibor qarata boshladi.

4. Menejerlarning mulk egalari nazorati ostida bo’lishi bilan bog’liq vaziyatlarda ham ijobiy o’zgarishlar kuzatilmoqda. Yaxshi ishlamayotgan rahbarlarni ishdan bo’shatish xavfi korporativ boshqaruvda faoliyat ko’rsatayotgan mexanizmlardan biriga aylanmoqda.

5. Kompaniyalar haqida korporativ boshqaruv bilan bog’liq risklar nuqtai nazaridan axborotga talab o’smoqda.

Tayanch iboralar: korporativ nizolar, aktsiyadorlik mulki, risk, korporativ menejment, majoritar aktsiyador, minoritar aktsiyador, insayder, autsayder, nodo’stona qo’shilish, reestr, agressor, korporativ munosabatlar.

Nazorat savollari:

1.Korporativ nizo tushunchasi.

2.Korporativ nizolar sabablari va qatnashchilari.

3.Korporativ nizolarning vujudga kelish sabablari.

4.Menejment va aktsiyadorlar nizosi.

5.Korporativ nizo turlari.

6.Korporatsiya tomonidan aktsiyadorlar huquqlarining buzilishiga olib keladigan asosiy sabalar.

7. Hamkorlikda bo’lmagan qo’shilishlardan himoya qilish usullari.

8. Korporativ nizolarni tartibga solish usullari.

9.Aktsiyadorlar huquqini himoya qilish tizimidagi qarama-qarshi yondashuvlar.

XII-Bob. Korhonalarni restrukturizastiyalash

12.1. Korxonalarni restrukturizastiyalashning mohiyati

Respublikamizda bu borada 2002 yildan beri olib borilayotgan amaliy ishlarda, hamda xorijiy tajribalardan kelib chiqqan holda restrukturizastiyalash jarayonlari mohiyatini ko'rib chiqaylik. 2002 - yildan boshlab respublikamizda 2500 dan ortiq iqtisodiy nochor va past rentabelli yirik sanoat korxonalarida moliyaviy sog'lomlashtirish va restrukturizastiya ishlari olib borilgan. Ushbu amaliyotdan foydalangan holda moliyaviy sog'lomlashtirish va restrukturizastiyalash jarayonini inqirozga qarshi boshqaruv uslubi sifatida ko'rib chiqishimiz mumkin.

Korxonani restrukturizastiyalash – bu tabiiy jarayon bo'lib, korxonaning yangi sharoitga moslashishga va moliyaviy-iqtisodiy sog'lomlashtirishga yo'naltirilgan chora tadbirlar majmuasidir. Bu jarayon korxona menejerlari, mulk egalari yoki kreditorlar tomonidan, korxonani yangilash va sog'lomlashtirish maqsadida, korxonaning kelajakda o'rnini belgilovchi maqsadlaridan kelib chiqib olib boriladi.

Keyingi vaqtlarda "isloh qilish" va "restrukturizastiya qilish" tushunchalari keng ishlatilib, bu tushunchalar tez-tez bir-biriga qo'shilib, bir tomonlama tushuntirilmoqda. Ko'pgina rasmiy hujjatlarda korxonani restrukturizastiya qilishga yo'naltirilgan korxona faoliyati tamoyillarining o'zgarishi isloh qilish kabi tushuniladi, lekin korxonaning namunaviy isloh etish dasturida restrukturizastiya qilish yo'li orqali isloh qilishdan ko'zlangan maqsadga erishiladi deyilgan. Rasmiy izohlarga tayanib ko'pgina mualliflar restrukturizastiya qilish korxonani isloh qilish vositasi hisoblanadi yoki "isloh qilish" va "restrukturizastiya qilish" tushunchalarini yonma - yon qo'yib, isloh qilishni korxonani qayta tashkil qilish strategiyasiga kiritishadi va restrukturizastiya qilish esa korxona tuzulmasini va ular tomonidan yaratiladigan mahsulotni o'zgarishini ifodalaydi deb xulosa chiqarishadi. Albatta, monografiya muallifining fikriga qo'shilmaslik qiyin, lekin katta ishonch bilan aytish mumkinki, restrukturizastiya – bu korxonaning moliyaviy - xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirish

vositalaridan biri bo’lib, umumiy isloh qilish dasturining bir qismi hisobalanadi.

Odinstov M.V., Ejkin A.V korxonani isloh qilish tushunchasining zamonaviy nazariyasi va amaliyoti restrukturizastiya qilish, mulkchilik shakli o’zgarishi (aktsionerlar tarkibini o’zgarishi, qo’shma korxona, moliya - sanoat guruhlari, xoldinglar tashkil qilish) ishlab chiqarish va mahsulot etkazib berishdagi turli o’zgarishlarni o’zida mujasammlashtirgan ko’pgina xo’jalik faoliyati yo’nalishlari va uni qayta tashkil qilishni qamrab oladi deb yozishgan. Ushbu holatda isloh qilish tushunchasi to’liq va keng hisoblanadi, lekin mazkur maqola muallifining fikricha, restrukturizastiya qilish va mulkchilik shakli o’zgarishini ajratish maqsadga muvofiq emas, chunki restrukturizastiya o’tkazish odatda aktsiyadorlar tarkibida o’zgarishlar, aktsiyadorlik kapitalini xususiy kapitalga o’zgarishi yoki aksincha aralash mulkchilik shaklidagi tuzilma yaratilishi bilan birgalikda amalga oshiriladi. Shuning uchun, mulkchilik shakli o’zgarishi bu korxonani isloh qilishning mustaqil jarayoni bo’lmay, balki restrukturizastiya qilish natijasi hisoblanadi.

Restrukturizastiya qilish korxona faoliyati, boshqaruvi, moliya tuzilmasini tubdan o’zgartirishga yo’naltirilgan jarayonni o’zida aks ettiradi. Bunda ishlab chiqarishning barcha omillarini samarali ishlashini ta’minlaydigan korxonani tuzilmaviy qayta tashkil qilish biznes - birlik kompleksini, ya’ni kompleksning alohida boshqariladigan bo’limini tashkil qilishga mo’ljallangan. Shunday qilib, hamma qayta tashkil etish ham restrukturizastiya bo’lavermas ekan, korxona faoliyatini tubdan o’zgartiradigan holatlarni restrukturizastiya qilishga kiritishimiz mumkin.

Restrukturizastiya tadbirlariga ajratib chiqarish, bo’linish, qo’shib yuborish, sho’’ba korxonalarini tashkil etish, mas’ul markazlar, boshqaruv sistemasini qayta tashkil qilish, nazorat olib borish, mulkchilik shaklini o’zgartirish kiradi. Restrukturizastiya qilish keraksiz va zarar keltirayotgan faoliyat turlarini tugatish hisobiga xarajatlarni kamaytirish va boshqaruv, umuman barcha xodimlar sifatini oshirishga yo’naltirilgan, ammo bu hisob tizimi va faoliyatni samarali baholashning aniq mezonlarini joriy etishni talab qiladi. Restrukturizastiya qilish

keng qamrovli va o’zaro bog’liq tadbirlar yig’indisini, tashkiliy tuzilmasini qayta tashkil etishdan tortib, zamonaviy boshqaruv elementlari qo’shilgan biznes jarayonlarni o’zida mujassamlashtiradi.

Umuman shuni ta’kidlash kerakki, restrukturizastiya korxonaning o’zining maqsadi emas, balki ko’pgina korxonalar uchun moliyaviy tanglik holatidan chiqib ketishning yo’li hisoblanadi. Korxonada og’ir moliyaviy tanglik holati, bankrotlik alomatlarining yuzaga kelish xavfi yoki korxona mulki va obro’sidan ayrilishi, asosiy ishlab chiqarishning past rentabelligi, investistiya jalb etish imkoniyatining yo’qligi restrukturizastiya qilishni talab etadi. Yuqorida aytib o’tilgan holatlarning mavjudligi bir qator sabab bilan izohlanadi.

Korxonani tang holatga olib kelgan ichki sabablar:

- boshqaruvning samarasizligi;
- kapitalizastiyaning etishmasligi;
- qarzning ko’pligi;
- mahsulot yangi turlarining etishmasligi;
-malakali mutaxassislarni saqlab qolishga rag’batlantirishning pastligi;
- rejalashtirishdagi kamchiliklar;
- boshqaruv axborot tizimidagi kamchiliklar;
- asosiy bozorga kira olmaslik;
- o’z vaqtida qilinadigan ichki hisobotning yo’qligi va boshqalar.

Korxonalarning yomonlashishiga quyidagilar tashqi sabab bo’lishi mumkin:

-makroiqtisodiy va siyosiy risklar;
-tarmoqlar sharoiti;
-qonunchilikni takomillashtirilmasligi;
-yuqori malakali mutaxassislarning etishmasligi;
-yuqori raqobatchilik muhitining ayniqsa, chet el ishlab chiqaruvchilarining mavjudligi;
- ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar bozorining qisqarishi;
- tabiiy ofatlar va boshqalar.

Aytib o’tilgan kamchiliklarni bartaraf etish uchun korxonaning moliyaviy -

xo’jalik faoliyatini yaxshilashga qaratilgan ichki va tashqi tadbirlar majmuasi ishlab chiqiladi. Umuman, yaxshilash deganda biznesning qiymatini maksimallashtirishga ko’maklashuvchi tadbirlar majmuasi tushunilib, ichki yaxshilashga mahsulotni ishlab chiqarish va uni etkazib berish jarayoni boshqarilishini takomillashtirish, asosiy va aylanma mablag’larga qo’yilmalar qilish, tashqi yaxshilashga korxonaning moliyaviy barqarorligi va investistion jozibadorligini oshirish kiradi.

Har qanday yaxshilash operastion, investistion yoki moliyaviy strategiya doirasida olib boriladi. Ichki yaxshilash operastion strategiya doirasida olib borilib, xarajatlar samaradorligini oshirish, ishlab chiqariladigan tovarlar turini ko’paytirish, narxlarni shakllantirish, reklama qilish, mahsulotlarni etkazib berish va ularga keyingi ko’rsatiladigan xizmatlar tizimini takomillashtirish kabi jarayonlar amalga oshiriladi. Tashqi yaxshilash investistion strategiya doirasida joriy etilib, kreditorlik qarzlarni boshqarish, kapital qo’yilmalarni rejalashtirish, aktivlarni sotish va moliyaviy strategiya doirasida esa korxonaning moliyaviy manbalari tarkibini va ular bilan bog’liq risklarni boshqarish hamda divident siyosatini takomillashtirish vositasida amalga oshiriladi.

Biznesni maksimal qiymatga erishish imkonini beruvchi strategiya amalda joriy etiladi.

Shunday qilib, restrukturizastiya bu korxona faoliyatini tubdan o’zgartiradigan, ichki va tashqi yaxshilash orqali korxonaning o’z mablag’lari qiymatini oshirishdir.

Restrukturizstiya dasturini muvaffaqqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi maqsadlarga erishish lozim:

- qarzdor bo’lmagan yangi xo’jalik sub’ektini tashkil etish;

-raqobatbardoshlik sharti sifatida korxona o’z mablag’ qiymatini oshirgan bo’lishi lozim;

- korxonaning to’lov qobiliyati, likvidligi, ish faolligi, moliyaviy barqarorli va rentabelligini oshirish orqali moliyaviy holati yaxshilangan bo’lishi kerak;

- uzoq muddatli qarz majburiyatlari yoki bevosita investistiya shaklidagi

uzoq muddatli kapital qo’yilmalar jalb etilgan bo’lishi lozim;

- xo’jalik sub’ektlari bilan kelishmovchiliklarni hal etish.

Yuqorida keltirilgan maqsadlarga erishish uchun bir qator vazifalarni ham aniqlab olish lozim bo’ladi, jumladan:

- qarz yuklatilmagan mustaqil yuridik shaxs tashkil qilish maqsadida mulkiy aktivlarning bir qismini ajratish;

- korxonaning og’ir moliyaviy ahvoli sababli, moliyalash (kreditlash)ning eng maqbul yo’lini amalga oshirishni ta’minlash;

- korxona mulkini saqlashga ketadigan va boshqa xarajatlarni qisqartirish;

- soliq idoralari, elektr energiya bilan ta’minlovchi tashkilotlar va shunga o’xshash boshqa kreditorlik qarzlarini kamaytirish;

- korxonaning to’lov qobiliyatini oshirish;

- investistion jozibadorlikni oshirish sharoitlarini yaratish;

- korxona tarkibidagi umumiy ulushiga qarab har bir xo’jalik yurituvchi sub’ektga teng miqdorda aktsiyalar paketini taqsimlash.

Amaliyot shuni ko’rsatadiki, restrukturizastiya islohotlar jarayonida muhim o’rin egallab, ayrim hollarda korxonani islohot qilishning yagona yo’li bo’lib hisoblanadi. I. Mazura va V Shapirolarning hisob kitoblariga qaraganda Rossiya korxonalari restrukturizastiyasiga qo’yilgan har bir rubl 5 - 6 rubl daromad berishi mumkin ekan. Taqqoslash uchun ular olimlarning xorij amaliyotini o’rganish davomida olingan xulosalarini keltiradilar, ya’ni iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarini restrukturizastiya qilish bir xodimga to’g’ri keladigan samaradorligi darajasini 15 - 20%ga oshishiga va loyihani amalga oshirishning investistion davrini 13 - 15%ga qisqartirar ekan. Shuning uchun, restrukturizastiyani mulchilik tarkibini eng maqbul darajada shakllantirish va keyinchalik ishlab chiqarishni investistion rivojlantirish korxonanani isloh qilishning asosiy davri sifatida qarash kerak.

Shuni ham e’tiborga olish kerakki, korxonada yangi tuzilmani yaratishning moliyaviy - iqtisodiy asosnomasi, ishlab chiqarish va investistion dastur potenstial investorlar mavjud bo’lganda, ko’chmas mulk va boshqa turdagi mulklarga

bo’lgan huquqlar o’rnatilgan tartibda rasmiylashtirilgan, jamiyatning asosiy aktsionerlari tomonidan qayta tashkil etishning tanlangan yo’li qo’llab - quvvatlangandagina, korxonani restrukturizastiya qilish ijobiy natija berishi mumkin. Korxona faoliyati samaradorligining muhim ko’rsatkichi bo’lib, o’z kapitali qiymatining o’sishi qaraladi. Umuman qiymat korxona faoliyati natijasining eng zo’r o’lchovidir, boshqa birorta ham ko’rsatkich qiymat kabi to’liq va keng qamrovli emas. Ushbu ko’rsatkich foyda va kapital rentabelligidan farqli ravishda kelajakda biznesning rivojlanishini baholashga yo’naltirilgan. Lekin, oxirgi ko’rsatkichning qisqa muddatli bo’lishiga qaramay, o’z mablag’lari (investistiya qilingan)ning rentabelligi har doim uning bahosidan oshishiga ishonamiz. Kapital rentabelligi va kompaniya foydasini o’zining rivojlanishiga yo’naltirgan qismi erkin pul oqimini shakllantirishga xizmat qiladi va uning miqdori esa korxona qiymatiga ta’sir etadi.

Muvaffaqiyatli restrukturizastiyaning ikki sharti mavjud:

-o’z mablag’lari qiymatining o’sib borishi;

- o’z mablag’lari rentabelligi darajasi uning qiymatidan oshishi.

Shunday qilib, restrukturizastiya qilishning asoslangan variantini tanlash uchun mulkdor avvalambor, qo’yilma qilinayotgan ob’ektning haqiqiy qiymatiga nisbatan biznesning investistion qiymatini oshirishga e’tibor qaratishi maqsadga muvofiqdir.

Restrukturizastiya qilish strategiyasida eng kam kapital qo’yilma qilish va tashqi moliya manbalariga bog’liq variantlardan tortib, ishlab chiqarish, qaytadan to’liq jihozlashni ko’zda tutuvchi investistion loyihagacha bo’lgan barcha ko’rsatkichlar hisobga olingan bo’lishi kerak. Mamlakatimizda restrukturizastiya qilish jarayoni ko’proq tanglik holatlarida boshlanadi, shu sababli ko’pgina korxonalar oldida turgan birinchi vazifa kreditorlarning talablarini qondirishlari kerakligini esdan chiqarmaslik kerak. Bu vazifani hal etish biznes qiymatini maksimallashtirish tamoyili bilan mos tushmaydi, shuning uchun bu strategiya ko’proq kapital qo’yilma qilish va tashqi moliyaviy manbalarni jalb etishda yuqori risk qilish bilan bog’liq. Bunday holatlarda korxona faqat ichki yaxshilash bilan

cheklanadi, agar tashqi yaxshilash o'tkazilmoqchi bo'lsa, o'z mablag'lari qiymati nol yoki nolga yaqin bo'lgan holda unga riskning eng kam darajasi bilan amalga oshiriladi. Shunga o'xshash restrukturizastiya qilish strategiyasidan ko'pincha tashqi boshqaruv bo'lganda foydalaniladi, bunda asosiy maqsad faqatgina kreditorlarning talablarini qondirishdan iborat.

Lekin, mamlakatimizdagi biznesni rivojlantirish, uning investistion jozibadorligini oshirish uchun nafaqat kreditorlar, balki korxona mulkdorlarini ham manfaatlarining qondirilishi kafolatlanishi lozim. Biznes egalari birinchilardan bo'lib, korxonada tanglik holati boshlanayotganini sezadilar va korxona kapitaliga investistiya qilingan mablag'larini yo'qotish xavfi tug'iladi. Investistiya samaradorligini bilishning eng keng tarqalgan yo'llaridan biri, risk darajasi o'xshash bo'lgan boshqa biznesga qilingan qo'yilmalar bilan solishtirishdir. Shunday qilib, o'z biznesidan zararni ko'rayotganligini bilish uchun, kompaniya o'z mablag'larini joriy qiymati bilan shu mablag'larni risk darajasi o'xshash bo'lgan boshqa biznesga qo'yilmalar qilinganda, ularni shakllangan joriy qiymati bilan taqqoslash maqsadga muvofiq. Agar o'z kapitalining joriy qiymati boshqa qilishi mumkin bo'lgan qo'yilma qiymatidan past bo'lsa, mulkdor haqiqatdan ham zarar ko'rayotgan, yoki teskari o'z kapitalining joriy qiymati boshqa qilishi mumkin bo'lgan qo'yilma qiymatidan yuqori bo'lsa, ushbu biznes egasi foyda ko'rayapti degan xulosaga kelish mumkin.

Umuman har qanday aktsiya sotib olayotgan investorning daromadi ikkita tashkil etuvchiga bo'linadi: aktsiya kurs qiymatining o'sishidan olinadigan va dividenddan ko'riladigan daromad. Shuning uchun korxonaga qilingan kapital qo'yilmaning samadorligini baholash uchun aktsioner (mulkdor)ning ikkita daromad tashkil etuvchisi bilan boshqa turdagi biznesga qilishi mumkin bo'lgan qo'yilma taqqoslanishi lozim.

Umuman restrukturizastiya qilish murakkab masala bo'lib, korxonaning o'z kuchi bilan bunga erishib bo'lmasligi sababli, ko'pincha bir guruh tashqi maslahatchilar yordamida korxonaning barcha sa'yi - harakatlarini raqobatchilaridan ustun bo'lgan sohaga e'tiborni qaratgan holda amalga oshiriladi.

Bunda restrukturizastiya qilish konstepstiyasi yuqori kasbiy malaka va moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni qattiq nazorat qilishni talab etishini esdan chiqarmaslik zarur.

Restrukturizastiya qilish jarayonini boshlamasdan oldin qanday natija olinishi, kompaniya faoliyatida qanday tub o'zgarishlar yuz berishi haqida aniq reja va to'liq tasavvur bo'lishi lozim, bunda vaqtinchalik tanglik holatlarini hal etish uchun qilingan ishlar kompaniyaning uzoq muddatga mo'ljallangan faoliyat strategiyasini barbod qilmasdan, balki uni qo'llab – quvvatlash uchun xizmat qilishi kerak.

Reja ishlab chiqilayotganda restrukturizastiyaga tayyorlanish va uni o'tkazish bosqichlari ketma – ketligi o'rnatilgan bo'lishi lozim, bunda har bir bosqich nazorat qilishning samarali mexanizmi (ishlash rejasi, olingan natijalar haqidagi hisobot, rahbarlarning majburiyatlari va manfaatlari) yordamida amalga oshiriladi.

O'zbekiston korxonalarida restrukturizastiya qilish davri va bosqichlari haqida hech qanday adabiyotlarda aytib o'tilmagan. Lekin, restrukturizastiya qilish jarayonini o'tkazish uchun bitta asosiy maqsad mavjud bo'lib, u quyidagilardan iborat:

Birinchi bosqich. Korxonaning moliyaviy holatidagi muammolarni aniqlash uchun son va sifat ko'rsatkichlari asosida to'liq tekshirish. Bunga quyidagilar kiradi**:**

- Pullik majburiyatlar va majburiy to'lovlar bo'yicha ularni to'lash muddati kelgan kundan boshlab uch oydan ortiq muddati o'tgan qarz qonun hujjatlari yoki shartnomalarga muvofiq majburiy to'lovlarni to'lash bo'yicha majburiyatlar va kreditorlarning pullik majburiyatlar bo'yicha talablarini amalga oshirish vaqtidan boshlab belgilanadi (masalan, byudjetga soliqlarni hisobot davridan keyingi ma'lum sanagacha har oy yoki har chorakda to'lash muddatlari).

Muddati uch oydan ortiq o'tgan kreditorlik qarz haqidagi ma'lumotlar Moliya vazirligining 2002 yil 27 dekabrda 140 - son buyrug'i bilan tasdiqlangan va Adliya vazirligi tomonidan 2003 yil 24 yanvar 1209 - son bilan ro'yxatga

olingan “Buxgalteriya balansi” 1 - son hisobot shakli 602 satrdan yoki “Debitorlik va kreditorlik qarzlari to’g’risida ma’lumot” 2 - a moliyaviy hisobot shakli 4 – ustun 4 – satrdan olinadi.

- To’lovga qobillik koeffistienti nafaqat debitorlar bilan o’z vaqtida hisob - kitob qilish va tayyor mahsulotni qulay sharoitda sotish sharti bilan, balki boshqa joriy aylanma aktivlar elementlari sharoitida baholanuvchi korxonaning to’lovga qobilligini ko’rsatadi. Koeffistientning kamayishi korxona to’lov imkoniyatlarining pasayishi haqida xabar beradi.

Koeffistient qo’yidagi formula bo’yicha hisoblanadi:

$$\mathbf{Tqk} = \frac{\mathbf{A2}}{\mathbf{P2}} \qquad \mathbf{(15)}$$

Bunda:

Tqk - to’lovga qobillik koeffistienti;

A2 - Joriy (aylanma) aktivlar (ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulot, pul mablag’lari, debitorlik qarzlari va boshqalar) balans aktivining II bo’limi;

P2 - majburiyatlar, balans passivining II bo’limi;

Umm - uzoq muddatli majburiyatlar, balans passivining II bo’limi;

Agar to’lovga qobillik koeffistienti hisobot davri so’ngida 1,25 dan past qiymatga ega bo’lsa, korxona to’lov qobiliyatiga ega emas deb hisoblanadi.

- O’z aylanma mablag’lari bilan ta’minlanganlik koeffistienti moliyaviy mustahkamlik, korxona egalari va kreditorlar manfaatlarining nisbati uchun zarur bo’lgan korxonaning o’z aylanma mablag’larining mavjudligidan dalolat beradi.

Koeffistientni quyidagi formula bo’yicha hisoblash mumkin:

$$\text{O'amtk} = \frac{(P1 + Umm2) - A1}{A2} \qquad (16)$$

Bunda:

O’amtk - o’z aylanma mablag’lari bilan ta’minlanganlik koeffistienti;

A1 - uzoq muddatli aktivlar (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital

qo’yilmalar va boshqalar) balans aktivining I bo’limi;

P1 - o’z mablag’larining manbalari (ustav kapitali, rezerv kapitali, qo’shimcha kapital, taqsimlanmagan foyda va boshqalar) balans passivi I bo’limi;

A2 - Joriy (aylanma) aktivlar (ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulot, pul mablag’lari, debitorlik qarzlari va boshqalar) balans aktivining II bo’limi;

Umm 2 - uzoq muddatli qarzlar va kreditlarning uzoq muddatli aktivlar sotib olishga yo’naltirilgan qismi.

Ushbu kasr surati korxonaning qanday o’z mablag’lari summasi oborotga yo’naltirilgani, maxraji - barcha oborot mablag’lar summasini ko’rsatadi. Ushbu koeffistientning eng kam qiymati - 0,2.

Agar o’z aylanma mablag’lari bilan ta’minlanganlik koeffistienti hisobot davri oxirida 0,2 dan kam qiymatga ega bo’lsa, u holda korxona ushbu ko’rsatkich bo’yicha nochor hisoblanadi.

- O’z va qisqa muddatli qarz mablag’larining nisbat koeffistienti (joriy moliyaviy mustaqillik) qarz mablag’larini o’z manbalari orqali qaytarish bilan ta’minlanganlik darajasini belgilaydi.

Koeffistient quyidagi formula bilan aniqlanashi mumkin:

$$O'nk = \frac{P1}{TP2 - Umm} \qquad (17)$$

Agar o’zining va qarz mablag’larining nisbat koeffistienti hisobot davri so’ngida 1 dan past qiymatga ega bo’lsa, bu hol korxonada moliyaviy xavf mavjudligidan guvohlik beradi.

Koeffistientning pasayishi korxona moliyaviy xavfining oshganligidan guvohlik beradi.

Foydalilik darajasi ko’rsatkichlari:

- yalpi daromadni kamayishi, xarajatlar samarali boshqarilmayotganligi yoki narxlarni ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarning o’sishi bilan mos tushmasligidan dalolat beradi. Boshqaruvchi xarajatlarni yomon nazorat qiladi. (Yalpi daromad = sotuv hajmi – sotilgan mahsulot hajmi);

- yalpi daromad kamayishi, sotish va ma’muriy xarajatlar yoki foiz

ko’rinishidagi xarajatlarning ko’pligi natijasida sof foyda kamayadi.

- sotish hajmining kamayishi – bir necha sabablarga ko’ra, shu jumladan talab qisqarishi, mahsulot sifati va etkazib berish bilan bog’liq muammolar natijasida sodir bo’lishi mumkin. Ushbu sabablardan birortasi yuzaga kelgan va u bartaraf etilmagan bo’lsa, korxonani moliyaviy inqirozga olib kelishi mumkin.

Korxonaning sifatli tekshirilganligini bildiruvchi ko’rsatkich bo’lib, uning ish samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar kiradi. Bularga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish bilan bog’liq muammolar;

- ishlab chiqarish va moliyaviy axborotlar bilan bog’liq ma’lumotlarning etishmasligi;

- tovarlar va xizmatlar sifatidan iste’molchilarning noroziligi;

- yuqori malakali xodimlarning qo’nimsizligi;

- boshqaruvchilar tashabbus ko’rsatish o’rniga faqatgina har xil vaziyatlar yuz bergandan so’nggina javob berishga harakat qilishadi.

Ko’rib chiqilgan omillardan hech qaysisi moliyaviy muvaffaqiyatsizlikdan darak bermaydi. Boshqa omillar bilan o’zaro munosabatini ma’lum davr mobaynida o’rganilsa, kelgusida moliyaviy muammolarni keltirib chiqarishini bilib olish mumkin.

Muammolar boshlanishining ilk bosqichlari quyidagilardan iborat:

- alohida hollarda ishlab chiqarish va ta’minlashda samarasizlik holatlarining uchrashishi;

- etkazib berishning sekinlashishi, sifatining yomonlashishi;

- sotish hajmining o’sish sur’ati kamaygan yoki barqarorlashgan hollarda, tovar - moddiy zahiralarining turib qolishi va ko’payishi;

- foydaning kamayish ehtimoli;

- debitorlik qarzlari aylanish davrining o’sishi;

- balans bo’yicha pul mablag’lari hajmining kamayishi.

Muammolar paydo bo’lishining davriy bosqichi:

- ishlab chiqarish muammolarining haqiqatga aylanishi;

- boshqaruvchi tovar - moddiy zahiralarni kamaytirish hisobiga pul

mablag’larini tejashga harakat qiladi, buning natijasida materiallar etishmasligi hollari yuzaga keladi;

- sifat bilan bog’liq muammolar uchrashishi tezlashadi. Yalpi daromad sezilarli darajada kamayadi;

- debitorlik qarzlari bilan bog’liq holat yomonlashadi. Ayrim ta’minlovchilar kreditga sotishni to’xtatib, etkazib berilgan moddiy resurslar uchun to’lovni amalga oshirishni talab etishi;

- qarz bo’yicha to’lovlarning kechiktirilishi;

- pul mablag’lari hajmining pasayishi, oylik maoshlarning o’z vaqtida berilmasligi;

- xodimlarning ishga bo’lgan munosabatining o’zgarishi, ayrimlarining boshqa ish izlashni boshlashlari yoki ishdan bo’shashlari.

Muammolar paydo bo’lishining oxirgi bosqichi:

- bunda kompaniya faoliyatida tartibsizliklar boshlanadi;

- ishlab chiqarish jadvali bajarilmaydi. Birinchi navbatda boshqa korxona xizmatlaridan foydalanishga o’tib ketishi xavfi bor mijozlarga xizmat ko’rsatiladi;

- sifat bilan bog’liq muammolarni hal qilgunga qadar, qaytarib berilgan mahsulotlarning hajmining oshib ketishi. Xom-ashyo etishmasligi tufayli, ishlab chiqarish hajmining kamayishi;

- mijozlarning noroziliklari sababli debitorlik qarzlari yig’ilish davrining oshishi;

- o’z aylanma mablag’lari etishmasligi;

- ta’minlovchilar faqat etkazib bergan xom-ashyo materiallariga to’lovlarni amalga oshirishni talab etishlari;

- xodimlarning ko’pchiligi ishdan bo’shab ketishi;

- kreditorlarning bergan kreditlarining shartlarini o’zgartirish haqida muzokaralar boshlashni xoxlashlari;

- restrukturizastiya qilishga birinchi urinish.

Ikkinchi bosqich. Korxona faoliyati bilan bog’liq omillar, kuchli va kuchsiz tomonlari, biznes – jarayonlar, imkoniyatlar va xavfni, bozor segmenti,

bozor potenstiali (talab va taklif, iste'molchilar va ta'minlovchilar, strategik hamkorlar), ixtisoslik, raqobatchilar, joriy strategiya va o'z faoliyatini saqlab qolish strategiyasi tahlil qilinadi.

Uchinchi bosqich. Restrukturizastiya qilish dasturini ishlab chiqish, u quyidagilarni: biznes – reja, biznes – birlikning yangi funktsiyasiga tavsif, biznes – jarayonlarga tavsif, hisob tizimi, xodimlar rejasi, turli strategiya va modellar o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. Restrukturizastiya qilish dasturi va konstepstiyasini ishlab chiqish bozor segmentiga asosan olib borilib, muhim segmentlar tahlil qilinadi, foydasiz bozor segmentlari va foydali bo'lgan yangi segmentlar aniqlanadi, so'ng tarkibida eng optimal asosiy bo'limlarga ega bo'lgan korxona tuzilmasini tashkil etish uchun biznes – birliklarni strategik guruhlash amalga oshiriladi va oxirida istiqbolli bo'limlarning biznes – rejalari taklif etiladi.

To'rtinchi bosqich. Batafsil yoritilgan rejalar, xodimlarni xabardor qilish, ishlab chiqarish va moliyalashni restrukturizastiya qilish bo'yicha rejalashtirilgan tadbirlarning bajarilishi, muddatlarini nazorat qilishni o'z ichiga olgan restrukturizastiya qilish dasturi amalga oshirish.

Restrukturizastiya qilish jarayonining murakkabligi izlanish ob'ektining konsteptual murakkabligidan kelib chiqadi. Hatto uncha katta bo'lmagan korxonalar uchun ham barcha tafsilotlarni ko'rish qiyin, yirik kompaniyalar uchun esa ishonch bilan aytish mumkinki, rahbariyatdan hech kim barcha tafsilotlarni qamrab oluvchi aniq tasavvurga ega emas. Ehtimol aynan ushbu omil natijasida ko'pincha restrukturizastiya qilish jarayoni muvaffaqiyatli yakunlanmaydi. Taklif etilayotgan restrukturizastiya qilish dasturi biznes mulkdorlari manfaatlarini aks ettirishga yo'naltirilgan, haqiqatda ham u yoki bu korxonaning o'z kapitaliga investistiya qilishga qaror qabul qilganda korxonaning investistion jozibadorligini belgilaydilar va birinchilardan bo'lib investistiya qilingan mablag'larini yo'qotishlari mumkin. Nol qiymat strategiyasi (tashqi boshqaruvning turlaridan biri) va qiymatni maksimallashtirish (mulkdorlar manfaatlarini himoya qilish sharti bilan) korxonaning investistion jozibadorligi oshirish va tang holatdan chiqib ketishning alternativ konstepstiyasi sifatida qaralishi kerak, bunda

boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosiy mezon sifatida risk va restrukturizastiya qilishning moliyaviy imkoniyatlari qaralishi kerak.

12.2. Xorijiy davlatlardagi restrukturizastiyalash jarayonlarini amalga oshirish tajribasining tahlili

Xorijiy davlatlarda olib borilgan restrukturizastiyalash ishlarini tahlil qilib ko'radigan bo'lsak, restrukturizastiyalash jarayoni asosan biznesni yangi mavqelarga olib chiqish, qiymatini oshirish, yangi bozorlarni egallash va yangi texnologiyalarni joriy qilish yo'lida olib borilgan. Shu bilan birgalikda oxirgi yillarda yirik korxonalarda olib borilgan restrukturizastiyalash jarayoni, ularning bozordagi monopol holatlarini kamaytirish maqsadida olib borilgan. Bu bo'limda xorijiy davlatlarda amalga oshirilgan ikki turdagi restrukturizastiyalash jarayonini ko'rsatib o'tmoqchimiz:

- 1998 - yillar oxirida o'z bozorini yo'qotgan va iqtisodiy inqorozga yuz tutgan "UralAZ" OAJ (Rossiya) korxonasining bir necha bosqichlardan iborat ishlab chiqarishdagi olib borilgan restrukturizastiyalash jarayonini ko'rib chiqaylik.

"UralAZ" OAJ kabi yirik shahar tipidagi mashinasozlik korxonasi tashqi boshqaruvni o'rnatishni maqsad qilib korxonaning iqtisodiy holatini tiklash, kreditorlar bilan hisob - kitoblardan keyin ish o'rinlarining katta qismini saqlagan holda avtotexnika bozorida muvaffaqiyatli faoliyatini ta'minlashni talab qildi.

Shuning uchun "UralAZ" OAJ tashqi boshqaruvi rejasiga qo'shimcha qilib tashqi boshqaruv maqsadlariga erishishning ko'p sonli tadbirlari ko'zda tutilgan:

- korxona ishlab chiqarishini tarkibiy o'zgartirish;

- korxonani boshqarishning xozirgi va kelajakdagi boshqarilishini ta'minlaydigan boshqarish strukturasini optimallashtirish va ma'lumot tizimini yaratish;

- xodimlar sonini optimallashtirish va ish xaqini tashkil qilishni takomillashtirish;

- debitorlik qarzlarini tugatish va uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalarni qaytarish;

- qarzdorning bir qism mulkini qarzlar evaziga berish.

1999 - yilda ishlab chiqarishni restrukturizastiyalashning birinchi bosqichi sifatida, "UralAZ" OAJ tashqi boshqaruv rejasida ko'zda tutilgan, korxona ishlab chiqaradigan mahsulotning davlat mudofaasi uchunligining muhim ahamiyatga egaligini va ishlab chiqarishda foydalaniladigan quvvatga qo'yiladigan talablarni hisobga olib, "Ural avtomobil zavodi" Ochiq Aktsiyadorlik Jamiyatini ta'sis qilishga qaror qilindi. Bu jamiyatning ustav kapitali qilib deyarli barcha asosiy stexlar komleksi va ko'pchilik xizmat ko'rsatuvchi bo'linmalarni kiritish ko'zda tutilgan.

1999 - 2008 yillarda **t**ashqi boshqaruv rejasida ko'zda tutilgan, ishlab chiqarishni tarkiban qayta o'zgartirish mobaynida tashkil qilinadigan "sho''ba" jamiyatlari ustav kapitaliga kiritiladigan mulkning qiymati mustaqil baholovchi tomonidan baholandi.

Bunda mustaqil xo'jalik yurituvchi jamiyatlarni ta'sis qilingan davrga qadar mavjud ishlab chiqarish bo'linmalarini foyda markazlariga aylantirish ko'zda tutilgan. Bu qayta tashkil qilishning silliq o'tishini va kadrlarni tanlashning to'g'riligini ta'minlaydi, boshqaruvning barcha richaglarini tashqi boshqaruvda qoldirish sharoitlarida iqtisodiy munosabatlarni ko'rib chiqish imkonini beradi.

2004- 2008 yillada olib borilgan restrukturizastiyalash jarayoni quyidagilarni o'z ichiga oldi:

- "UralAZ" OAJ tashqi boshqaruv rejasiga asosan olib borilgan restrukturizastiyalash ishlari, boshqaruvni restrukturizastiyalashga va kreditorlar bilan hisoblashishga imkoniyat yaratdi;

- korxona shu davr ichida investorlar va korxona tarkibida tashkil qilingan sho''ba korxonalar mablag'lari hisobiga o'z aylanma mablag'larni tiklagan holda iqtisodiy holatini tikladi. 2001 - yildan boshlab "UralAZ" OAJ tarkibida alohida - alohida bozorlarga ega bo'lgan va alohida bozor segmentlariga qaratilgan 2 ta sho''ba korxonalar tashqi faoliyat yuritmoqda.

1998 - 2007 yillarda kompyuter dasturlari bo'yicha dunyo bozorida etakchi o'rinlarni egallagan va dunyo kompyuter dasturlari bozori o'z ta'sirini o'tkazgan "Microsoft" kompaniyasida olib borilgan restrukturizastiyalash ishlarining tahlilini ko'rib chiqaylik. Dunyo bozorida monopol mavqe'ga ega bo'lgan "Microsoft" 1999 - yilning 29 - martida e'lon qilgan restrukturizastiyalash rejasiga ko'ra quyidagi yangi strukturada ish boshlaganini e'lon qildi va quyidagi bo'limlarni tashkil qildi:

- korporotiv texnoligiyalar bo'limi asosan yirik iste'molchilarning talablarini qondirish va Windows 2000 sistemasidagi dasturlarni takomillashtirish borasida ish olib borishi beligilab olingan;

- iste'molchilar uchun Windows sistemasi bo'limi oxirgi iste'molchilargacha Windows 1998 sistemasini etkazish va ushbu sistema dasturlarini qayta ko'rish qilib belgilandi;

- kompyuterlar dasturlarini ishlab chiqarish bo'limi asosan Microsoft Office dasturlarini ishlab chiqarish, hamda iste'molchilarga etkazish bilan shug'ullanish borasida ish olib borishi belgilab olingan;

- 2005 yildan elektron tijorat bo'limi oldiga Internet bilan bog'liq dasturlarini takomillashtirish, rivojlantirish va bu dasturlarni iste'molchilarga etkazish bilan shug'ullanish masalasi qo'yildi.

Tadbirkorlik doimo iqtisodiy nochor qolish yoki foydaning kamayishi xavfi bilan bog'liqdir. Tadbirkorlik faoliyatini yuritishda tavakkalchilik holatlari ko'p bo'lishiga qaramay, tavakkalchilik qarorlaridan uzoqroq yurishga harakat qiladigan boshqaruvchilar kompaniyani turg'unlikka va raqobatbordoshlikning yo'qotilishiga duchor qiladilar. Eng katta foydani aynan yuqori tavakkalchilikka bog'liq amallar keltiradi.

Tavakkalchilik va tahdidlarning asosiy omillari qo'yidagilardan iboratdir:

1. Kutilmagan siyosiy va makroiqtisodiy omillar:

- iqtisodiyotdagi yuksalish va inqirozlar, inflyastiya;

-soliq va boj to'lovlarining oshishi, majburiy ajratmalarning kiritilishi;

- mulkchilik munosabatlaridagi o'zgarishlar, siyosiy sabablarga ko'ra

mulkning va pul mablag'larining begonalashtirilishi;

- valyuta almashish kursining o'zgarishi;

- qonunchilikning o'zgarishi.

2. Bozordagi vaziyat o'zgarishiga bog'liq omillar:

- talabning susayishi va narxlarning tushishi;

- moddiy va energetik resurslarga baho va tariflarning, transport tariflarining oshishi;

- mijozlar didining o'zgarishi, raqobatchilarning kutilmagan harakatlari, bir-birini o'rnini bosuvchi tovarlarning paydo bo'lishi;

- qimmatli qog'ozlar kursining o'zgarishi va boshqalar.

3. Tashqi iqtisodiy omillar:

- ayrim mamlakatlarga tovarlar eksportining man qilinishi yoki cheklashlar kiritilishi;

- ayrim mamlakatlarda tovarlarni eksport qilishga boj to'lovlarining oshishi yoki pasayishi;

- boshqa davlatlardagi siyosiy va iqtisodiy inqirozlar;

- jahon bozorlarida narxlarning o'zgarishi;

- boshqa davlatlardagi aktivlarning yoki daromadning muzlatib qo'yilishi yoki musodara qilinishi;

- chet eldagi uzoq muddatli kontraktlarning o'zgarish ehtimoli.

4. Kompaniya ichki omillari:

- korxona strategiyasi va uning biznes-rejasini tuzadigan, foyda va zararlarning hisobini yuritadigan shaxslar qo'llovchi uslubiyotning takomillashmaganligi va savodlizligi;

- xo'jalik aloqalari bo'yicha hamkorlarning nopokligi va to'lovga noqobilligi;

- noto'g'ri boshqaruvchilik qarorlarining qabul qilinishi;

- ijro etuvchilarning xato tanlanishi, marketing prognozidagi xatolar, ijroiya organi muhim takliflarining aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi yoki kuzatuv kengashi tomonidan rad qilinishi.

Shuningdek, tavakkalchilik omillari sifatida tabiat ofatlari, ish tashlashlar,

o’g’rilik va reket bo’lishi mumkin.

Tavakkalchilik darajasini pasaytirish yoki ularning salbiy oqibatlarini to’liq bartaraf qilish (imkoni bo’lsa) maqsadida tadbirkorlik sub’ektlari, ayniqsa yirik kompaniyalar tavakkalchilikni boshqarishlari zarur.

Tavakkalchilikni boshqarish maqsadi – har qanday yomon vaziyatlarda ham, gap aslo bankrotlikka tushish haqida emas, balki faqat foydaning birmuncha kamayishi haqida ketishiga erishishdir.

Tavakkalchilikni boshqarish o’ziga quyidagilarni oladi:

- tavakalchilik vaziyatlarini tahlil va prognoz qilish, xavf kuchli sohalarni aniqlash;

- tavakkalchilik vaziyatlarida yo’qotishlarni kamaytirish bo’yicha tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- kompaniya bo’limlari ishini muvofiqlashtirish, rag’batlantirish, nazorat qilish va boshqalar, ya’ni boshqaruv funktsiyalarining to’la kompleksini amalga oshirish.

Tavakkalchilik qarorlarini qabul qilishning asosiy tamoyillari:

- kompaniya o’zlik kapitali imkoniyati darajasidan ko’proqqa tavakkal qilmaslik kerak;

- doimo tavakkalchilik oqibatlari haqida o’ylash kerak;

- ijobiy qaror faqat ikkilanish yo’q holatdagina qabul qilinishi lozim;

- oz narsaga erishish uchun ko’proq narsani xavf ostiga qo’yib bo’lmaydi;

- faqat yagona echimi bor deb o’ylash kerak emas, boshqa echimlarning ham bo’lishi ehtimoli bor;

- kapitalni tavakkalchilik bilan ishlatishdan oldin, ushbu tavakkalchilikdan olinishi mumkin bo’lgan maksimal zararni aniqlash, zarar miqdorini ishlatiladigan kapital hajmi bilan solishtirish, barcha o’zlik moliyaviy imkoniyatlarga taqqoslash va ushbu kapitalning yo’qotilishi iqtisodiy nochorlikka olib keladimi yo’qmi aniqlash lozim.

Tavakkalchilikni prognoz qilish va korxonaga uning ta’sirini kamaytirish bo’yicha qaror qabul qilishning muhim vositalari:

- buning uchun zarur bo’lgan ma’lumotlarning mavjudligi;

- limitlash, ya’ni xarajat, sotish, kredit va boshqalarning cheklangan miqdorini o’rnatish. Tovarlarni kreditga sotishda, qarz berishda, joylashtiriladigan kapital qiymatini aniqlashda va boshqalarda qo’llaniladi;

- o’z-o’zini sug’urtalash – kompaniyada, ayniqsa doimo tavakkalchilik qiladiganida, moddiy va moliyaviy sug’urta fondlarini tashkil qilish;

- sug’urtalash – muayan voqealar (tavakkalchilik vaziyatlari) yuz berganda moddiy manfaatlarni himoya qilish.

Tavakkalchilikni boshqarishda, ayniqsa kompaniya uchun qiyin davr kelganda ijroiya organi bilan birgalikda Kuzatuv kengashi (KK) faol ishtirok etishi kerak. Tavakkalchilikni nazorat qilish maqsadida KK ularni kuzatib borishi va zarur hollarda aktsiyadorlarni ular haqida ogoh qilishi kerak. Tavakkalchilikni boshqarish uchun KK tarkibiga aniq tavakkalchilik turlari, ularning kompaniya uchun xavf darajasi va inqiroz vaziyatidan chiqib ketish mexanizmlari haqida tushunchaga ega bo’lgan mutaxassislar a’zo bo’lishi kerak.

Tavakkalchilik ustidan nazorat qilish vazifasi KK raisi yoki moliyaviy hujjatlarni yaxshi tushunadigan KKning a’zosiga topshirilishi kerak.

Inqirozni boshqarishda Kuzatuv kengashining rolini oshirish quyidagilarni nazarda tutadi:

- har chorakda kompaniyada yuz berayotgan, ayniqsa tavakkalchilik bilan bog’liq bo’lgan, muhim voqealar haqida ma’lumotlarning ijroiya organidan olinishi va ko’rib chiqilishi. Bundan tashqari, KKga har oyda moliyaviy mablag’larning harakati haqida qisqacha axborot berib borilishi kerak;

- tavakkalchilikni boshqarish muammolariga e’tiborni oshirish uchun KK a’zolarining motivastiyasini oshirish;

- maxsus o’quv mashg’ulotlari o’tkazish yo’li bilan tavakkalchilik ustidan nazorat ishlarining mohiyatini KK a’zolari tomonidan tushunish darajasini oshirish;

- muvaffaqiyatli kompaniyalarda tavakkalchilikni boshqarishda KKning roli bilan tanishish;

- tavakkalchilikni nazorat qilish texnologiyasini o’zlashtirish (zarur ichki hujjatlarning etarliligi ustidan nazorat, tez uchraydigan tavakkalchilik vaziyatlarida qanday harakat qilish, aktsiyadorlar, kreditorlar va boshqalar bilan qanday munosabatni qurish kerakligini o’rganish).

Tavakkalchilik omillari juda ko’p bo’lganda ayrim korxonalar yaxshi yo’lga qo’yilgan tavakkalchilikni boshqarish tizimiga ega bo’lsa ham murakkab inqiroz vaziyatiga tushib qolishi mumkin.

Korxonani inqiroz vaziyatidan chiqarish vositasi uni restrukturizastiyalash bo’lib, unda ishlab chiqarish va boshqaruv tuzilmalarini hamda kapital tarkibini o’zgartirish kabi korxonaning odatiy ish stikli doirasidan tashqariga chiqadigan tadbirlar nazarda tutiladi.

Korxona raqobatbardosh mahsulot nomenklaturasiga o’tganda va xarajatlar tarkibi foydali faoliyatga erishish (qaytish) imkon bergandagina restrukturizastiya amalga oshgan bo’ladi.

Amalga oshirilish muddatlariga qarab restrukturizastiya quyidagilarga ajratiladi*:*

- qisqa muddatli restrukturizastiya yaqin kelajakda korxonaning omon qolishini ta’minlash maqsadida uning holatini barqarorlashtirishga yo’naltirilgan bo’lib, u diqqatini qarz majburiyatlarini, mulkiy kompleks va ustav fondi, boshqaruvni takomillashtirishga qaratadi;

- uzoq muddatli restrukturizastiya yangi mahsulotlarni chiqarish va yangi bozorlarga chiqish va shu bilan bog’liq ishlab-chiqarish, boshqaruv va hokazolar tuzilmasiga o’zgartirishlar kiritishni nazarda tutadi.

O’tkazilish usullariga ko’ra restrukturizastiyaning quyidagi o’zaro bog’liq yo’nalishlarini ajratish mumkin:

- korxona ko’lamini o’zgartirish, ya’ni kengaytirish (birlashtirish, qo’shilish va boshqalar) va qisqartirish (bo’lish, ajratib chiqarish va boshqalar);

- mulkka va korporativ nazoratga ta’sir o’tkazish (qayta tashkil etish), ustav fondini restrukturizastiyalash (aktsiya yoki ulushlarning emissiyasi, sotilishi, sotib olinishi, konvetastiyasi), kreditorlik qarzdorlikni restrukturizastiyalash (so’ndirish,

hisobdan chiqarish, muddatini surish, sotish va boshqalar);

- korxona faoliyatining ichki tuzilmasini o'zgartirish orqali: tashkiliy tuzilmasini qayta qurish (vakolatlarning qayta taqsimlanishi, boshqaruv xizmatlarining ishi va vazifalarining o'zgartirilishi va hokazo);

- ishlab-chiqarish tuzilmasini qayta tashkil qilish (ishlab-chiqarishni zamonaviylashtirish, moliyaviy javobgarlik markazlarini yaratish, boshqa ichki imkoniyatlarni topish va ishga solish).

Restrukturizastiya korxonaga tashxis qo'yishdan, shu jumladan, ishlab-chiqarish, mahsulot sotilishi, boshqaruv, moliya va korxona faoliyatining boshqa tomonlarining holatini tahlilidan boshlanadi. Marketing tadqiqotlari tashxisning tarkibiy qismiga kiradi. Tashxis korxonaning muhim ichki va tashqi muammolarini, uning kuchli va kuchsiz tomonlarini, kelajakdagi imkoniyatlar va havflarni aniqlash imkoniyatini beradi.

Agar tashxis asosida korxonaning rentabelli faoliyatini tiklab bo'lmasligi, ya'ni yashovchanligi yo'qligi aniqlansa unda korxonani tugatish haqida (egalari, kreditorlar yoki davlat vakolatli idorasi tomonidan) qaror qabul qilinadi. Korxonaning yashovchanlik qobiliyati aniqlanganda, birinchi navbatda o'rta muddatli (2-3 yil) va uzoq muddatli (5 yil va undan uzoqroq) rivojlantirish strategiyasini tanlash lozim.

Strategiya – bozorlarning va huquqiy tizimning holati, ichki va tashqi korxonalar bilan raqobatchilik kabi korxonaning hozirdagi va kelajakda tushib qolishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlarni hisobga olgan holda korxonaning boshqaruvchilik, texnik, moliyaviy va boshqa resurslarini ishlatish haqida qaror qabul qilishdir. Strategiya mahsulot nomenklaturasi va ishlab-chiqarish hajmlari, sotish bozorlari, xom-ashyo va investistiya manbalarini o'z ichiga oluvchi restrukturizastiyaning turli bosqichlarida korxona rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini belgilab berishi lozim.

Strategiyaning muqobil variantlari:

- qisqartirish - ishlab-chiqarishni restrukturizastiyasi hisobiga faoliyatni yaxshilash yoki yo'nalishini o'zgartirish uchun korxona o'zi intiladigan

ko’rsatkichlarni oldin erishganga nisbatan pasaytiradi;

- turg’unlik korxonaning ichki va tashqi faoliyatini qisman qayta qurish davomida bozorda va tarmoqda egallangan pozistiyalarning saqlab qolinishidir. Odatda cheklangan hajmda bir sohalarda o’sish va boshqa (asosiy bo’lmagan) sohalarda qisqartirishdek o’zaro raqobatda bo’lgan strategiyalarni qo’shib olib borish bilan ta’minlanadi;

- cheklangan o’sish - raqobatchilik asosida rivojlanish varianti bo’lib, inflyastiya va boshqa tashqi omillarni hisobga olib to’g’rilangan natijalarga tayanadi. Odatda o’zgarmas ishlab-chiqarish hajmiga ega bo’lgan va murakkab texnologik jarayonlarni qo’llaydigan tarmoqqa mansub bo’lgan, uzoq hayot stikliga ega an’anaviy mahsulot bilan bozorda mustahkam o’rin egallagan va barqaror foydalilik darajasiga erishgan korxonalar tomonidan ishlatiladi;

- o’sish - birinchi navbatda tovarlari tez-tez o’zgarib turadigan va yangilanib turadigan tez rivojlanuvchi tarmoqlarda ishlatiladi. O’sishning yuqori ko’rsatkichlari ichki omillar hisobiga ta’minlangan bo’lishi mumkin. (nomenklaturaning kengayishi, an’anaviy nomenklaturali bozorda faol ish olib borish). Mazkur strategiya yuqori natijalarga erishishga imkon beradi, biroq to’lov qobiliyati yo’qotilishining katta ehtimolligi bilan bog’liqdir. Shuning uchun, korxona maqsadlariga erishilishini, kerak bo’lgan resurslarni baholashni aniq nazoratining o’rnatilishini, zaruriyat bo’lganda esa butun xo’jalik faoliyatini tezkorlik bilan qarab chiqishni talab qiladi.

Tanlangan strategiya asosida quyidagilar ishlab chiqiladi:

1) Yaqin 1-2 yil ichida korxonalarning yashovchanligini ta’minlashga qaratilgan qisqa muddatli chora-tadbirlar dasturi.

2) Korxonani restrukturizastiyalash kompleks dasturi. Dastur uni amalga oshirishning har bir yo’nalishi masalalarini hal qilish kichik dasturlaridan iborat (mulkiy majmuaning restrukturizastiyasi, korxona majburiyatlari bo’yicha qarzdorlikning res trukturizastiyasi, boshqaruvchilik tuzilmasini takomillashtirish va boshqalar).

Har bir kichik dasturda restrukturizastiyalashning aniq yo’nalishi bo’yicha

maqsadlarga erishishga qaratilgan tadbirlar ro’yhati, ularni bajarish muddatlari va olinadigan natijalar, mas’ul shaxslar, har bir tadbirni o’tkazish uchun talab qilinadigan mablag’ miqdori va manbai ko’rsatilgan bo’lishi kerak.

Tanlangan strategiya va restrukturizastiya asosida joriy va istiqbolli biznes-rejalar ishlab chiqiladiki, ularda rejalashtirish muddatlariga mutanosib bo’lgan aniqlik bilan mahsulotni ishlab-chiqarish va sotishning prognoz hajmlari, asosiy fondlarga, xom-ashyo, materiallar va sotib olinadigan butlovchi qismlarga bo’lgan ehtiyoj, kutiladigan moliyaviy natijalar va korxona faoliyatining boshqa asosiy ko’rsatkichlar akslantiriladi.

Restrukturizastiya korxona tomonidan mustaqil ravishda yoki o’zi tarkibiga kirgan tarmoqiy (hududiy) xo’jalik birlashmasi (uyushma, xolding kompaniyasi va boshqalar) yordami bilan amalga oshiriladi.

Ko’p korxonalar restrukturizastiyani amalga oshirishda davlat ko’magiga muhtoj bo’lib, ular quyidagi shaklda bo’lishi mumkin:

- korxonalarni restrukturizastiyalash dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish bo’yicha uslubiy materiallar bilan ta’minlash;

- korxonalarni moliyaviy qo’llash, (byudjet va byudjetdan tashqari fondlarga to’lovlarni hisobdan chiqarish yoki muddatini kechiktirish, foydaning restrukturizastiyaga yo’naltirilgan qismi bo’yicha soliqlarni kamaytirish va boshqalar);

- ijtimoiy ahamiyatdagi ob’ektlarni mahalliy hokimiyat organlari balansiga o’tkazishda ko’maklashish;

- davlat investistiyalarini taqsimlashda va mahsulot etkazib berish bo’yicha davlat buyurtmalarini joylashtirishda restrukturizastiya qilinayotgan korxonalarga ustunlik berish;

- auditning, buxgalterlik hisobining va davlat hisobotining halqaro andozalarini tatbiq etish;

- korxonalar rahbarlari va mutaxassislarini tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil qilish va xokazo.

Restrukturizastiya dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda

korxonalarga yordam berish vazifasi. Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va korxonalarni restrukturizastiya qilish fondiga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi, raqobatchilik va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan. Biroq tajriba shuni ko'rsatadiki, korxonalarni restrukturizastiya qilishga yordam berishda boshqa davlat organlari, ayniqsa Iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligi ham faol qatnashishi kerak.

12.3. O'zbekistonda korxonalarni restrukturizastiyalash jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari va huquqiy asoslari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida, ya'ni raqobat bozorida ba'zi korxona va tashkilotlar boshqaruvni to'g'ri yo'lga qo'ya olmasligi natijasida moliyaviy holati yomonlashadi va inqirozga uchraydi.

Korxona va tashkilotning bankrotlik alomati (iqtisodiy nochor) - O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunining 4 - moddasiga asosan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmaganligi e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan Vazirlar Mahkamasining 2008 yil 8 fevraldagi 2007 yilda respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda islohotlarni yanada chuqurlashtirishning eng muxim ustuvor vazifalariga bag'ishlangan majlisida belgilab berilgan ustuvor yo'nalishlaridan biri "Iqtisodiyotning barqaror va mutanosib o'sishi hamda tarkibiy o'zgarishlar va modernizastiyalashni ta'minlash, uning eng muhim tarmoqlarini texnik va texnologik jihatdan yangilash" hisoblanadi.

Iqtisodiy nochor va zarar ko’rib ishlayotgan korxonalarni tarkibiy o’zgartirish, moliyaviy sog’lomlashtirish buyicha bir qancha Farmonlar va qarorlar qabul qilindi. Ularni qo’yida kurib o’tamiz:

- O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 18-noyabrdagi PF-4053 sonli “Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Farmoni;
- O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 19- noyabrdagi F-4010 –sonli “Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish to’g’risidagi tartibni tasdiqlash to’g’risida”gi sonli Farmoyishi;
- O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 28-noyabrdagi PF-4058 sonli “Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo’llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta’minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to’g’risida”gi Farmoni;
- O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 29-dekabrdagi PQ-1024 sonli “2009 yilga asosiy makroiqtisodiy ko’rsatgichlarni va O’zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti parametlarini prognoz qilish to’g’risida”gi qarori (8 bandi).

Ushbu farmon va qarorlarning asosiy maqsadi iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog’lomlashtirish, modernizastiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag’larini kengroq jalb qilishni yo’lga qo’yishga qaratilgan.

Bankrot korxonalarni tijorat banklariga sotishning (balansiga berishning) 3ta mexanizm bo’yicha amalga oshiriladi. Ushbu mexanizmlarning barchasi Respublika Komissiyasining qarori bilan amalga oshiriladi.

1. Bankrot korxonaning kreditorlik qarzining tarkibini 70 va undan ortiq foizini bank kreditlari tashkil etsa, tijorat banklari balansiga berish;

2. Auktsion savdolari orqali tijorat banklariga sotish (eng ko’p narxni taklif qilgan va tegishli majburiyatni o’z zimmasiga olgan);

3.Tanlov savdolari orqali – tijorat banklariga “0” (nol) qiymatga investistion majburiyat sharti bilan sotish.

Bankrot korxonalari negizida yangi tashkil etilgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar korxonalari

- ❖ qo'shimcha qiymat solig'idan ozod qilindi;
- ❖ uch yil davomida foyda solig'i, yagona soliq to'lovi, mulk solig'i va er soliqlarini to'lashdan ozod qilindi;
- ❖ boshqaruv kompaniyalarga berilganda foyda solig'i va yagona soliq to'lovidan ikki yil davomida ozod qilindi.

Tijorat banklariga berilgan imkoniyatlari qo'yidagilardan iboratdir:

- negizida – ustav jamg'armasi 100%gacha bo'lgan yangi korxona tashkil etish;
- tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditini, shu jumladan Hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;
- uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;
- ularni tugatish bahosida olib, faoliyatini tiklab uni bozor bahosida sotish kabilar.

Tijorat banklarining majburiyatlariga qo'yidagilar kiradi:

1. Tijorat banklari balansiga o'tkazilgan bankrot korxonalarni tiklash, texnik va texnologik modernizastiya qilish va ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, zarur bo'lganda korxonani to'liq restrukturizastiya qilish orqali faoliyat yo'nalishini o'zgartirish, strategik hamkorlar va investorlarni jalb qilishni nazarda tutuvchi biznes-rejalarni ishlab chiqish;

2. Yollangan har bir korxona boshqaruvchisi ishlab chiqarishda kutilgan natijalarga erishishi orqali ishlab chiqarishlarga zamonaviy va yuqori malakali boshqaruvchilarni jalb qilish ishlarini olib borishi;

3. Banklar tasarrufiga berilgan bankrot korxonalari kelgusi faoliyati ustidan Respublika komissiyasida hisobot berishlari yo'lga qo'yilgan.

5-jadval

2008 yilda mulki mavjud bo'lgan bankrot-korxonalarni tugatishda yangi yo'nalishlarning bergan samarasi

№	Hududlar	Jami tugatish jarayonida bo'lgan korxonalar soni	Tugatilgan, kelishuv bitimi tuzilgan yoki to'lov qobiliyati tiklangan korxonalar soni	Sotilgan yoki banklar balansiga berilgan korx-r soni	Tijorat banklariga sotish uchun auktsion savdolariga qo'yilgan korxonalar soni	Yil yakuniga tugatishga qolganlar soni
1	Qoraqalpog'iston R.	42	36	0	2	4
2	Andijon v.	31	16	5	2	8
3	Buxoro v.	10	4	4	0	2
4	Jizzax v.	28	20	0	0	8
5	Qashqadaryo v.	36	22	7	1	6
6	Navoiy v.	9	3	3	1	2
7	Namangan v.	28	14	8	1	5
8	Samarqand v.	12	4	3	1	4
9	Surxondaryo v.	29	19	5	0	5
10	Sirdaryo v.	3	3	0	0	0
11	Toshkent v.	11	2	5	0	4
12	Farg'ona v.	11	2	2	3	4
13	Xorazm v.	63	34	21	0	8
14	Toshkent sh.	25	10	7	1	7
	Jami	**338**	**189**	**70**	**12**	**67***
	2007yil	**308**	**104**	**-**	**-**	**204**

Iqtisodiy nochor korxonalarni hududlar taqsimotida oladigan bo'lsak, asosiy qismini Toshkent shahridagi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo, Namangan, Xorzam, Andijon va Surxondaryo viloyatlaridagi korxona va tashkilotlar tashkil qilmoqda.

6-jadval

Sobiq bankrot korxonalarning ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	2007y.	2008y.
Yangi tashkil etilgan kompaniya (korxona)lar soni*	67	96
Yangi mahsulot turlari	78	103
Jalb qilinayotgan investistiyalar miqdori**	85 mlrd. so'm	350,7 mlrd. so'm
Yaratilgan ish o'rinlari**	6978 kishi	9800 kishi
Jami to'lab berilgan kreditorlik qarzlari miqdori**	69,7 mlrd. so'm	247,3 mlrd. so'm
Shu jumladan, byudjetga**	28 mlrd. so'm	31 mlrd. so'm
Byudjetdan tashqari tashqari**	2 mlrd. so'm	2,4 mlrd. so'm

*tanlab olingan;
** hisobot bo'yicha.

Iqtisodiy nochorlik alomatiga ega bo'lgan korxona va tashkilotlar vazirlik va idoralar taqsimotida esa asosan "O'zkimyosanoat", "O'zbekenergo" va "O'zbekengilsanoat" davlat aktsionerlik kompaniyalariga, "O'zbekneftgaz" milliy xolding kompaniyasiga, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligiga, "O'zbek ipagi" uyushmasi va "O'zkommunxizmat" agentligiga qarashli hamda hokimiyatlarga qarashli, yuqori vazirligi va idorasi bo'lmagan korxonalardan iboratdir;

O'z moliyaviy - xo'jalik faoliyatlarini zarar bilan yakunlagan korxona va tashkilotlarni hududlar taqsimotida oladigan bo'lsak, asosiy qismini Toshkent shahridagi, Namangan, Toshkent va Xorazm viloyatidagi korxonalar tashkil qilmoqda. Vazirlik va idoralar taqsimotida esa asosan "O'zbekengilsanoat" davlat aktsionerlik kompaniyasi, "O'zbekiston havo yo'llapi" milliy avia kompaniyasiga, "O'zkommunxizmat" agentligiga hamda hokimiyatlarga qarashli, yuqori vazirligi va idorasi bo'lmagan korxonalar va tashkilotlardan iboratdir.

Qo’yidagi jadvalda respublikada aniqlangan kam quvvatlarda ishlayotgan yoki faoliyat ko’rsatmayotgan korxonalar buyicha ma’lumot berilgan.

7-jadval

Respublikada aniqlangan kam quvvatlarda ishlayotgan yoki faoliyat ko’rsatmayotgan korxonalar bo’yicha

YIG’MA MA’LUMOT		
№	**Tarmoqlar**	**Jami korxonalar soni**
1	Sanoat korxonalari	124
2	Xizmat ko’rsatuvchi korxonalar	23
3	Qurilish korxonalari	16
4	Bo’sh turgan ob’ektlar	4
Jami		167

Korxona va tashkilotning o’z moliyaviy - xo’jalik faoliyatlarini zarar bilan yakunlashi - korxona va tashkilot tomonidan qilingan xarajatlar miqdori olingan daromadlarda yuqori bo’lishidan iboratdir.

2005 - yilning 14 aprelida Adliya Vazirligida ro’yhatidan o’tkazilgan O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasi “Korxonlarning moliyaviy – iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlil qilish mezonlarini aniqlash tartibi to’g’risida”gi 1469 - son Nizomiga asosan korxonalarning boshqa inqiroziy holatlari aniqlanadi.

Past rentabelli korxona va tashkilotlar – yuqorida berib o’tilgan “Korxonalarning moliyaviy – iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlil qilish mezonlarini aniqlash tartibi to’g’risidagi” Nizomiga asosan xarajatlarning rentabellik koeffistienti 0.05 dan past qiymatga ega bo’lgan korxona va tashkilotlar (monopolist korxonalardan tashqari);

To’lov qobiliyatiga ega bo’lmagan korxona va tashkilotlar - “Korxonalarning moliyaviy – iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlil qilish mezonlarini aniqlash tartibi to’g’risidagi” Nizomiga asosan to’lovga qobillik

koeffistienti hisobot davri so’ngida 1,25 dan past qiymatga ega bo’lsa, korxona to’lov qobiliyatiga ega bo’lmagan korxona va tashkilotlar.

8-jadval

Toshkent viloyatida aniqlangan kam quvvatlarda ishlayotgan yoki faoliyat ko’rsatmayotgan korxonalar bo’yicha ma’lumot

Hudud	Jami	shundan:		
		Sanoat korxonalari	Xizmat ko’rsatuvchi korxonalar	Qurilish korxonalari
Bo’stonliq tumani	3	3		
Angren shahri	2	1	1	
Zangiota tumani	2	1	1	
Ohangaron shahri	2	2		
Parkent tumani	2	1		1
Bekobod tumani	1	1		
Bekobod shahri	1	1		
Olmaliq shahri	1	1		
Chirchiq shahri	1	1		
Jami:	**15**	**12**	**2**	**1**

O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasining 2007- 2008 - yildan boshlab olib borgan tahlillari natijalaridan kelib chiqib, korxona va tashkilotlarning inqirozga tushishining asosiy sabablarini quyidagicha guruhlarga bo’lish mumkin:

- Korxona va tashkilotlarda boshqaruv yoki boshqaruv bosqichlarning to’g’ri yo’lga qo’yilmaganligi korxonalar iqtisodiy nochor bo’lishiga va o’z faoliyatlarini zarar bilan yakunlashiga sabab bo’lmoqda.

Iqtisodiy nochor va o’z faoliyatlarini zarar bilan tugallagan korxonalarning bu holatlarga tushish sabablarini o’rganganimizda, qariyb 80% da bevosita boshqaruvning to’g’ri yo’lga qo’yilmaganligi ko’rildi. Ya’ni, bozor talabini o’rganmasdan (marketingga umuman e’tibor bermasdan) faqat ishlab chiqarishga e’tiborni kuchaytirganlar, buning natijasida ishlab chiqargan mahsulotlarini yoki zararga sotishgan yoki umuman sota olishmagan. Hozirgi kunda juda ko’p

korxonalarda asosiy masalalardan biri korxonalar o’z bozorlarini yo’qotib bormoqda. Chunki, bizning juda ko’p korxonalar rahbariyatining va boshqaruv apparatining tushunchalari eskicha saqlanib qolishidir.

O’zbekistonda restrukturizastiya jarayoni qo’yidagicha amalga oshiriladi.

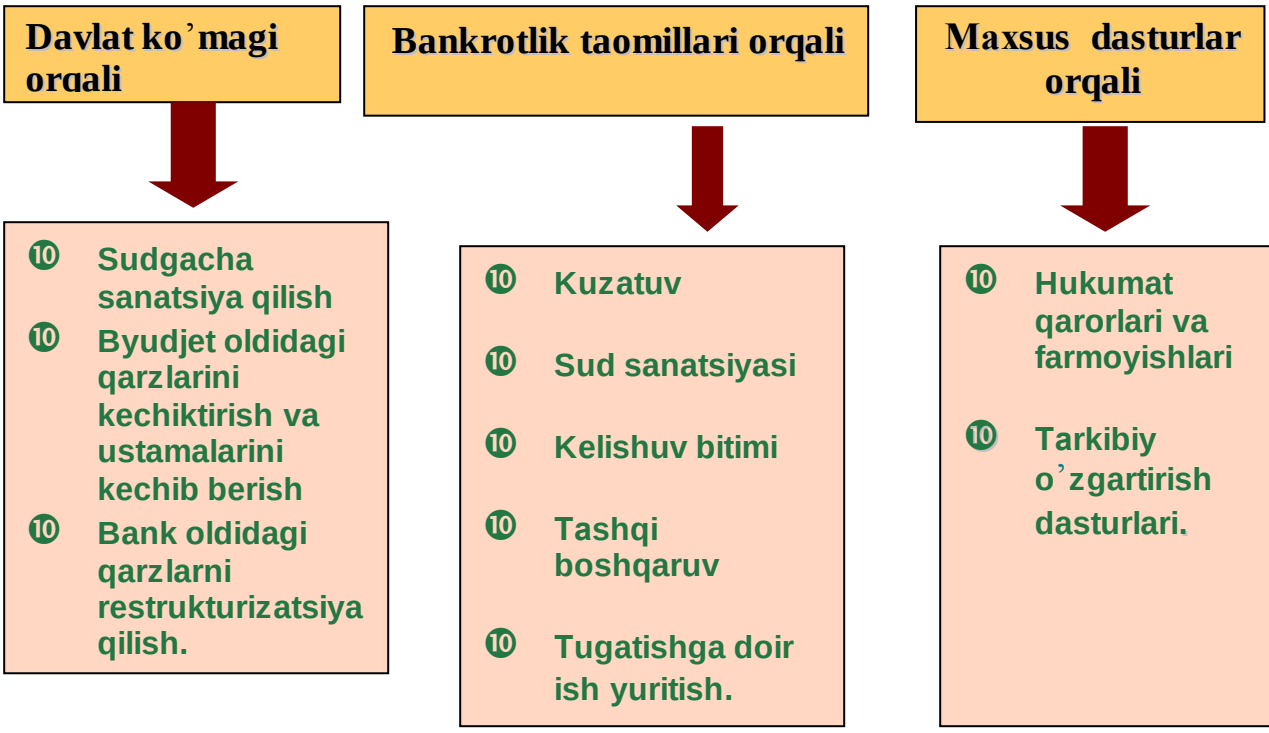

Rasm 17. Restrukturizastiya jarayonlari

Korxona va tashkilotlar faoliyatlariga yuqori tashkilotlarning va hududiy boshqaruvlarning bevosita aralashuvi va xalaqit berishlari. Bu fikrimizni tasdig’i sifatida 2007 - 2008 yillarda bankrotlik holatlariga tushgan korxonalarni tahlil qilganimizdan ko’rinib turibdiki, bu holatlarga tushgan korxonalarning ko’pchilik qismini qurilish tashkilotlari tashkil qilgan. Buning sababi, hokimning topshirig’i (shartnoma tuzilmagan holda) bilan shaharlarni obodonlashtirish, binolar qurish va boshqa xizmatlar qilishdir.

Soliqqa tortish mexanizmlaridagi ayrim nuqsonlar:

- O’zbekiston Respublikasi aholisining sotib olish qobiliyatining pastligi.
- Mahsulot va xizmatlar narxlari va aniq talab darajalari haqida to’g’ri

axborotlarning yo’qligi, axborotlarni yig’ish qiyinligi, ya’ni to’g’ri axborotlarni yig’ish imkoniyatlari juda kamligi. Bu holat ayniqsa hozirgi kunda iqtisodiyotimizga o’zining salbiy ta’sirini ko’rsatmokda.

- Korxonalar ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasining pastligi. Bunga sabablar:

- korxona rahbariyati tomonidan mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bo’yicha aniq strategiyalar ishlab chiqilmaganligi, korxona rahbarlarining bozor iqtisodiyoti mexanizmlari, talablari va korxonaning raqobat bozorida o’z o’rnini ushlab turishiga yoki oshirishga yo’nalgan harakatlarni ishlab chiqishlari uchun bilim darajasining etmasligi;

- korxona marketologlari tomonidan xom - ashyo va ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish bozorlarining o’rganilmaganligi;

- korxonalar ishlab chiqayotgan mahsuloti narxining yuqoriligi va sifatining pastligi natijasida korxonaning raqobat bozoridagi ulishining kamayib borayotganligi. Korxona mahsuloti narxi oshib ketishining sababi korxona o’z mulki va er maydonlaridan norastional foydalayotganligi;

- korxonalarda sotilgan mahsulotga pul tushumining o’z vaqtida amalga oshirilmaganligi sababli korxona keyingi ishlab chiqarishini tarkiblashi uchun mablag’larning etishmasligi;

- korxonalarning davlat tasarrufidan chiqarilmaganligi, yoki xususiylashtirilgan bo’lsada, korxonalar haqiqiy mulkdorlarga berilmaganligi;

- korxona asosiy vositalarining eskirish darajasining yuqoriligi va asosiy fondlardan foydalanish darajasi pastligi natijasida korxona tayyor mahsulotining tannarxi yuqori bo’lishiga olib kelgan va korxona raqobat bozoridan chiqib ketganligi;

- korxonalar tarafidan to’liq tahlil qilinmagan holda uzoq muddatli kreditlar olish orqali korxonalarga kiritilgan investistiyalar;

- korxonalar tomonidan 2004 - 2009 yillarda chet el valyutalarida olingan uzoq muddatli kreditning kurs farqi hisobiga zarar olishlari natijasida yildan - yilga korxona aylanma mablag’larining kamayib borishi;

- Respublikamizda faoliyat olib borayotgan juda ko’p yirik korxonalar sobiq sostialistik tuzum davrida o’z faoliyatini boshlagani, ya’ni yirik korxonalarda eskirish darajasining yuqoriligi, hamda juda yirik maydonlarda joylashganligi sababli ishlab chiqarilgan mahsulotlari tannarxining yuqoriligi natijasida tashqi bozorda raqobat darajasining pastligi.

9-jadval

2008 yilda iqtisodiy nochor korxonalarni tarkibiy o’zgartirish dasturlarining bajarilishi to’g’risida ma’lumot

№	Xududlar	Soglomlash-tirish dasturidagi korxonalar soni			shundan:							
			Rekonstruktsiya ishlari ketayotgan korxonalar	Yangi korxonalar	Ijobiy natijaga erishgan korxo-nalar	I/ch xajmini 1,2 barobar-dan oshirgan korxonalar	Ishchilar soni		Ishlab chikarish xajmi (mlrd.sum)		Kiritilgan investistiya	
							01.01.08 y. xolatiga	01.01.0 y. latiga	01.01.08 y. xolatiga	01.01.09 y. xolatiga	Mlrd. sum	mln. AKSh dollari
1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12	13
1	Korakolpogiston R.	37	4		27	24	1 676	2 087	11,8	16,6	1,7	1,1
2	Andijon	37	8		24	22	2 407	5 678	6,8	33,8	3,5	30,6
3	Buxoro	49	6		35	24	1 521	2 012	7,7	14,2	4,6	5,2
4	Jizzax	27	7		17	17	482	804	1,8	4,6	4,9	15,0
5	Kashkadaryo	31	1		23	23	1 326	1 473	8,5	7,4	2,4	
6	Navoiy	27	3		21	19	2 394	2 420	33,8	32,6	3,4	6,3
7	Namangan	36	4		26	16	1 190	1 365	4,1	6,6	0,9	1,3
8	Samarkand	51	11		34	29	4 159	4 412	21,0	30,1	22,6	1,8
9	Sirdaryo	16	4		11	10	598	943	8,6	32,2	1,0	2,0
10	Surxondaryo	37	2		27	16	3 237	3 365	9,8	12,4	1,5	2,1
11	Toshkent vil.	37	3		29	27	11 753	12 371	105,7	141,9	12,4	27,7
12	Fargona	52	9		36	20	3 906	4 250	14,1	26,5	3,7	12,3
13	Xorazm	61	1		50	24	3 405	3 946	20,3	25,3	7,1	0,7
14	Toshkent sh.	63	12		44	43	8 890	10 815	106,5	149,4	7,2	8,7
Jami		**561**	**75**	**2**	**404**	**314**	**46 944**	**55 941**	**360,4**	**533,5**	**76,9**	**114,7**

Bizning juda ko’p yirik korxonalarda ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan, lekin korxona balansida saqlanib turgan bino va inshootlar, asosiy vositalar, ortiqcha er maydonlari va aholiga xizmat qiluvchi ijtimoiy va muhandislik infratuzilmalar saqlanib kelinishi natijasida korxonalarning o’zgarmas xarajatlari juda katta yukni tashkil qilmoqda. Bu ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va yo’qotish uchun korxonalarni restrukturizastiya qilish kerak.

Sobiq ittifoq tuzumidan meros bo’lib qolgan ba’zi madaniyatlarni tugatilmaganligi. Hozirgi kunda ba’zi korxonalarning ishlab chiqarish hajmlari bir necha o’n marotaba kamayishiga qaramasdan ishchilar soni kamaytirilmagan.

Respublikamiz iqtisodiyoti va korxonalar rivojlanishida ichki investorlar rolining pastligi. Olib borilgan tahlillar, xususiylashtirilgan korxonalar egalari bugungi kunda korxonalarni yangilash maqsadida investistiya kiritish imkoniyatlari pasligini ko’rsatmoqda.

Bu bo’limning yakunida Respublikamizdagi korxona va tashkilotlarning kuchli va zaif tomonlarini ko’rib chiqish o’rinli deb topildi.

10-jadval

Respublikamizdagi korxona va tashkilotlarning kuchli va zaif tomonlari

Korxona va tashkilotlarning kuchli tomonlarini	**Korxona va tashkilotlarning zaif tomonlarini**
- arzon ishchi kuchi va xom-ashyo resurslari; - davlat tarifida tashqaridan kirib kelayotgan ba’zi mahsulotlarga boj to’lovlarining yuqoriligi; - raqobatchilar bozorining to’liq rivojlanmaganligi; - respublikamizda ba’zi soliq turlari stavkalarining pastligi; - respublikamizda va O’rta Osiyoda to’yinmagan yirik bozorning mavjudligi va boshqalar.	- korxona rahbarlarining bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarini bilmasligi va bu sohadagi bilim darajasining pastligi; - mahsulot va xizmatlarning sifat darajalarining pastligi; - korxona va tashkilotlar asosiy vositalarining eskirish darajalari yuqoriligi; - korxonalarda ortiqcha xarajatlarga yo’l qo’yilishi hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan to’liq foydalanmasliklari natijasida ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxining yuqoriligi; - raqobat bozorining to’liq rivojlanmaganligi; - korxonalar iste’molchilar talablaridan kelib chiqib mahsulot turini va sifatini yaxshilashga doir o’zgarishlarini qilish qobiliyatiga ega emasligi; - korxonalar aylanma mablag’larining aylanishi sustligi, sotilayotgan tayyor mahsulotdan pul tushumlarining o’z vaqtida amalga oshirilmasligi; - korxonalar investorlarni o’ziga jalb qilish darajalarining pastligi; - respublikamizda investistion muhitning etarli darajada rivojlanmaganligi, kreditlar foizlarining yuqoriligi; - yirik korxonalarning davlat tasarufida saqlanib turilishi va boshqalar.

O’zbekistonda korxonalarni restrukturizastiyalash jarayonlarining huquqiy asoslari yaratilgan va restrukturizastiyalash jarayoni bir nechta qonun va qarorlar bilan tartibga solinadi.

Bu jarayonlar asosan:

- O’zbekiston Respublikasi “Bankrotlik to’g’risida”gi, “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to’g’risida”gi, “Tabiiy monopoliyalar to’g’risida”gi qonunlari;

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 - yilning 2 - mayidagi PQ - 66 “O’zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo’llab-quvvatlash Davlat Qo’mitasi faoliyatini tashkil qilish to’g’risida” qarorlari;

- 2005 yilning 14 - aprelida Adliya Vazirligida ro’yxatdan o’tkazilgan O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasi “Korxonlarning moliyaviy – iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlil qilish mezonlarini aniqlash tartibi to’g’risida”gi 1469 - son Nizomi tartibga solinadi.

Bu qonun va qarorlar ayrimlariga qisqacha to’xtalib, quyidagilarni izohlash mumkin:

- O’zbekiston Respublikasi “Bankrotlik to’g’risida”gi qonuni 12 bobdan va 192 moddadan iborat bo’lib, korxonalarning iqtisodiy nochorlik alomatlari, sudgacha sanastiya qilish, bankrotlik to’g’risidagi ishlarni xo’jalik sudida ko’rish, korxonaga kuzatuv joriy qilish, sud sanastiyasi, tashqi boshqaruv, tugatishga doir ish yuritish, kelishuv bitimi, qarzdor yuridik shaxslar ayrim toifalari bankrotligining o’ziga xos xususiyatlari, yakka tartibdagi tadbirkorning bankrotligi va bankrotlikning soddalashtirilgan taomillarini huquqiy asoslari belgilab berilgan.

Zarar ko’rib ishlayotgan va iqtisodiy nochor korxonalarning davlatga tegishli ulushlarini erkin sotuvga qo’yish va korxonalar bankrotligi va sanastiyasi masalalari bo’yicha Hukumat komissiyasi, O’zbekiston Respublikasi Davlat Mulki Qo’mitasi, Makroiqtisodiyot Vazirligi, Moliya Vazirligi, Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, uyushmalar, korporatsiyalar, kompaniyalar, xo’jalik birlashmalari va korxonalar bilan birgalikda sog’lomlashtirish

dasturidagi 561 ta zarar ko'rib ishlayotgan va iqtisodiy nochor yirik sanoat korxonalari tarkibini o'zgartirish (restrukturizastiyalash) hamda ularning moliyaviy ahvolini mustahkamlash yuzasidan kompleks chora - tadbirlarni tasdiqlanishi va ularning bajarilishi bo'yicha doimiy monitoring olib borilishi belgilab qo'yilgan.

Shu bilan birgalikda "O'zbekenergo" davlat - aktsiyadorlik kompaniyasi, "O'zkimyosanoat" davlat - aktsiyadorlik kompaniyasi, "O'zkommunxizmat" agentligi, "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi, "O'zagromashservis" uyushmasi, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi Vazirligi, Vazirlar Mahkamasining komplekslari, O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika Vazirligi, Moliya Vazirligi, Davlat mulki Qo'mitasi bilan birgalikda korxonalarning moliyaviy beqarorligi sabablarini chuqur tahlil qilinishi hamda ularni moliyaviy sog'lomlashtirish yuzasidan ta'sirchan chora - tadbirlar ishlab chiqilishi ko'rsatib o'tilgan.

Tarkibiy o'zgartirilayotgan (restrukturizastiyalash jarayoni olib borilayotgan) korxonalar tarkibini o'zgartirish jarayonida ortiqcha mol -mulkni sotishda, bo'shayotgan mablag'lar, soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha qarzlarni qoplashga, ishlab chiqarishni texnika bilan qayta jihozlashga, asbob - uskunalarni demontaj va montaj qilish xarajatlarini qoplashga maqsadli yo'naltirilgan taqdirda, daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod qilinishi belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 18-noyabrdagi **PF-4053 s**onli "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga asosan iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, modernizastiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag'larini kengroq jalb qilishni yo'lga qo'yishga qaratilgan.

Tarkibiy o'zgartiriladigan iqtisodiy nochor, zarar ko'rib ishlovchi va past rentabelli korxonalarning, shuningdek ularga nisbatan bankrotlik tartiboti qo'llanilgan korxonalarning tugallanmagan qurilish ob'ektlari va asosiy fondlarini konservastiya qilish to'g'risidagi qaror tarkibiy o'zgartirish yoki bankrotlik tartiboti amalga oshirish davrida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi.

Korxonalar bankrotligi va sanastiyasi masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasiga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Iqtisodiyot Vazirligining hududiy organlari xulosalarini hisobga olgan holda, Vazirlar Mahkamasiga tarkibiy o'zgartiriladigan iqtisodiy nochor, zarar ko'rib ishlovchi va past rentabelli korxonalarning, shuningdek ularga nisbatan bankrotlik tartiboti qo'llaniladigan korxonalarning tugallanmagan qurilish ob'ektlari va asosiy fondlarini konservastiya qilish to'g'risida takliflar kiritish huquqi berilgan.

Tarkibiy o'zgartiriladigan korxonalarning, shuningdek ularga nisbatan bankrotlik tartiboti qo'llanilgan korxonalarning mol - mulkini baholash va sotish tartibi to'g'risidagi Nizom tasdiqlangan. Shu bilan birgalikda, sanastiya jamg'armasi mablag'laridan yanada samarali foydalanish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasiga korxonalar bankrotligi va sanastiyasi masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasining qaroriga ko'ra jamg'arma mablag'laridan:

- tarkibiy o'zgartirish va sanastiya qilish muddati tugallangandan keyin sarflangan mablag'lar qaytarilgan holda bozor istiqboliga ega bo'lgan zarar ko'rib ishlovchi, past rentabelli va iqtisodiy nochor korxonalarni tarkibiy o'zgartirish va sanastiya qilish rejalarini ishlab chiqishda;

- sanastiya, tashqi boshqaruv yoki tugatiladigan rejimdagi korxonalarning boshqaruvchilari bo'lgan shaxslarni, shuningdek ushbu lavozimlarga zaxirada turgan mutaxassislarni o'qitishda;

- bankrot korxonalarning mol - mulki sotilgandan keyin qaytargan holda bankrot korxonalarga baholash, kadastr va auditorlik tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarga haq to'lash uchun;

- iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasi tomonidan ommaviy axborot vositalarida joylashtiriladigan mulkida davlat ulushi bo'lgan bankrot korxonalarning mol - mulkini sotish to'g'risidagi reklama xizmatlariga va e'lonlarga haq to'lash, ularning mol - mulkini sotish bo'yicha oshkora savdolarni tarkiblash xarajatlarini qoplash, ularda bankrotlik tartiboti joriy etish va ishlab chiqarishni tugatishni yakunlash, bankrot korxonani tugatish bilan bog'liq bo'lgan boshqa ehtiyojlar uchun;

- iqtisodiy nochor korxonalar ishlari organlarini rivojlantirish uchun Jamg'armaga tushuvchi mablag'larning 15 foizi miqdorida, shu jumladan kamida 10 foizi miqdorida - ularning moddiy - texnika bazasini rivojlantirish va zamonaviy ma'lumotlarning axborot bazasini shakllantirish uchun foydalanishga ruxsat berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 - yilning 30 iyunidagi 294 - sonli "Korxonalar bankrotligi va sanastiyasi masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash xaqida"gi qarori asosan korxonalar bankrotligi va sanastiyasi masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasi to'g'risidagi Nizom tasdiqlangan hamda Korxonalar bankrotligi va sanastiyasi masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasining asosiy vazifalari faoliyat yo'nalishlari etib belgilangan:

- korxonalar bankrotligi va sanastiyasi sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish;

- mulkida davlat ulushi bo'lgan korxonalarning, hamda yirik korxonalarning (keyingi o'rinlarda korxonalar deb ataladi) moliyaviy nobarqarorligiga va bankrotligiga olib keladigan omillarni ularning moliyaviy ahvoli monitoringi asosida aniqlash;

- Vazirlar Mahkamasiga korxonalar bankrotligi sohasidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish, bankrotlikning oldini olish maqsadida korxonalarning moliya - xo'jalik faoliyati uchun qulay qonunchilik, makroiqtisodiy va investistiya muhitini shakllantirish bo'yicha takliflar kiritish;

- korxonalar bankrotligini bartaraf etish ishlarini amalga oshirish, ularni tarkibiy o'zgartirish va moliyaviy sog'lomlashtirish bo'yicha kompleks chora - tadbirlarni ko'rib chiqish va kelishish;

- rivojlanish istiqboliga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) va fermer xo'jaliklari bankrotligini suddan oldin sanastiyalash chog'ida ularga nisbatan davlat tomonidan qo'llab - quvvatlash choralarini qo'llanish orqali bartaraf etish chora - tadbirlarini ko'rish.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 - yilning 16 - sentyabridagi 401 - sonli "Foydalanilmayotgan asosiy vositalarni, qurilishi

tugallanmagan ob’ektlarni konservastiya qilish tartibi to’g’risida”gi Nizomni tasdiqlash to’g’risidagi qarorida, foydalanilmayotgan asosiy vositalarni, qurilishi tugallanmagan ob’ektlarni konservastiya qilish tartibi to’g’risidagi Nizom tasdiqlangan.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 - yilning 26 - sentyabridagi 368 - sonli “Davlat mulki ayrim ob’ektlarini investistiya majburiyatlari evaziga bepul berishni jadallashtirish chora - tadbirlari to’g’risida”gi qaroriga asosan past rentabelli, zarar ko’rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor davlat korxonalarini, past likvidli ob’ektlarni investor tomonidan investistiya majburiyatlari qabul qilinishi sharti bilan investorlarga tanlov asosida bepul berish to’g’risidagi va xususiylashtirilgan korxonalarning davlat aktivlari boshlang’ich narxini bosqichma - bosqich pasaytirish tartibi to’g’risidagi Nizomlar tasdiqlangan.

Ushbu qarorda Davlat mulkini xorijiy investorlarga sotish bo’yicha tender savdolari o’tkazuvchi Davlat komissiyasiga:

- investor tomonidan investistiya majburiyatlari qabul qilinishi sharti bilan bepul beriladigan past rentabelli, zarar ko’rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor davlat korxonalari, past likvidli ob’ektlar ro’yxatini tasdiqlash to’g’risida qaror qabul qilish;

- istisno hollarda O’zbekiston Respublikasi Davlat mulki Qo’mitasi xulosasiga ko’ra investorlar tomonidan investistiya majburiyatlarining bajarilishini 12 oydan ortiq bo’lmagan muddatga uzaytirish vakolati berilgan.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 - yilning 26 - sentyabridagi 368 - sonli qarorida quyidagilar belgilab qo’yilgan:

- davlat korxonalari va ob’ektlar faqat tanlov asosida eng yaxshi investistiya loyihalarini va korxonaning kreditorlik qarzini to’lashni o’z ichiga oluvchi majburiyatlarni taklif etgan investorlarga investistiya majburiyatlari qabul qilinishi sharti bilan bepul beriladi, bunda investor tomonidan investistiya majburiyatlarini bajarish uchun qo’shilayotgan pul mablag’lari, moddiy boyliklar va boshqa aktivlarga daromad (foyda) solig’i solinmaydi;

- korxonani (ob’ektni) investistiya majburiyatlari qabul qilinishi sharti bilan bepul olgan investor tomonidan shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda yoki zarur

darajada bajarilmaganda, bepul berish to’g’risidagi shartnoma qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bekor qilinadi, bunda ob’ekt belgilangan tartibda investistiya majburiyatlari qabul qilinishi sharti bilan qaytadan sotuvga qo’yilishi kerak;

- investor tomonidan investistiya majburiyatlari qabul qilinishi sharti bilan investorlarga bepul berilgan past rentabelli, zarar ko’rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor korxonalarning byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga to’lovlar bo’yicha oldingi yillardagi to’lanishiga ishonch bo’lmagan qarzlari, shu jumladan ular bo’yicha ustama foizlar va jarimalar hisobdan chiqariladi;

- mulkdor - yuridik yoki jismoniy shaxs investistiya majburiyatlari qabul qilinishi sharti bilan bepul olingan past rentabelli, zarar ko’rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor davlat korxonasi (uning mol - mulki), past likvidli ob’ekt bo’yicha tegishli ravishda daromad (foyda) solig’iga hamda jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliqqa tortilmaydi.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 - yilning 18 - fevralidagi 77 - sonli “O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasining Nizomi va tuzilmasini tasdiqlash to’g’risida”gi qaroriga asosan O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- ustav fondida davlat ulushi bo’lgan korxonalarning moliyaviy ahvoli monitoringini olib borish, to’lovga qodir bo’lmagan, zarar ko’rib ishlayotgan va iqtisodiy nochor korxonalarni aniqlash;

- bankrotlik sohasida davlat tomonidan tartibga solishni amalga oshirish;

- korxonalarning iqtisodiy nochorligi to’g’risidagi masalalarni hal etishda davlat manfaatlarini ifodalash;

- ijro etuvchi hokimiyat respublika va mahalliy organlari bilan birgalikda korxonalar bankrotligining oldini olishga yo’naltirilgan chora -tadbirlar ko’rilishi tashkil etilishini ta’minlash;

- ustav fondida davlat ulushi bo’lgan zarar ko’rib ishlayotgan, past rentabelli va iqtisodiy nochor korxonalarni hamda qishloq xo’jaligi korxonalarini tarkibiy

o’zgartirish va moliyaviy sog’lomlashtirish chora -tadbirlari ishlab chiqilishi va amalga oshirilishiga ko’maklashish;

- sud boshqaruvchilarini attestastiyadan o’tkazish va ularning yagona reestrini yuritish;

- sud boshqaruvchilari faoliyatini nazorat qilish.

Ushbu qarorga asosan O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasi to’g’risidagi Nizom va Qo’mitaning tashkiliy tuzilmasi, markaziy apparati tuzilmasi va hududiy boshqarmasining namunaviy tuzilmasi tasdiqlangan.

O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasi markaziy apparati xodimlarining cheklangan umumiy soni 32 nafar, shu jumladan boshqaruv xodimlari soni 25 nafar etib belgilangan.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 - yilning 23 - martidagi 138 - sonli “Iqtisodiy nochor korxonalarning sud boshqaruvchilari faoliyatini tarkiblash chora - tadbirlari to’g’risida”gi qarorida sud boshqaruvchilari to’g’risidagi hamda sud boshqaruvchilarini attestastiyadan o’tkazish to’g’risida Nizomlar tasdiqlangan.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 - yilning 5 - maydagi 209 - sonli “Past rentabelli, zarar ko’rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor davlat korxonalarini va ob’ektlarini xususiylashtirishni jadallashtirishga doir qo’shimcha chora - tadbirlari to’g’risida”gi qaroriga asosan 302 ta past rentabelli, zarar ko’rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor davlat korxonalarini va past likvidli davlat ob’ektlarni investistiya majburiyatlari evaziga tanlov asosida bepul berish to’g’risidagi taklifiga rozilik berilgan va bu korxona va ob’ektlarni tanlov savdolariga qo’yilgunga qadar O’zbekiston Respublikasi Davlat mulki Qo’mitasi, Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasining hududiy organlari bilan birgalikda har bir korxona va ob’ekt bo’yicha quyidagilar belgilab qo’yilgan:

- korxonalar va ob’ektlar bo’yicha aniq shart - sharoitlardan kelib chiqqan holda ularning ishlab chiqarish binolari va egallab turgan er maydonlari tarkibini

o’zgartirishning maqbul rejasini ishlab chiqsinlar;

- zarurat bo’lganda ushbu rejalarda katta ishlab chiqarish maydonlariga va yordamchi maydonlarga, bir nechta bino va inshootlarda joylashgan, shuningdek katta maydondagi er uchastkalariga ega bo’lgan yirik korxonalar va ob’ektlarni sotiladigan bir nechta mulkiy kompleks va er uchastkalariga oldindan bo’lishni nazarda tutsinlar;

- korxonalar va ob’ektlarni investistiya majburiyatlari evaziga bepul berishning tender shartlarini kelishish uchun davlat mulkini xorijiy investorlarga sotish bo’yicha tender savdolari o’tkazuvchi Davlat komissiyasiga yuborsinlar.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 - yilning 2 - maydagi PQ-66 “O’zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo’llab - quvvatlash Davlat Qo’mitasi faoliyatini tashkil qilish to’g’risida”gi qarorida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 -yil 30 - apreldagi “O’zbekistan Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo’llab - quvvatlash Davlat Qo’mitasini tarkiblash to’g’risida”gi PF – 3602 - sonli Farmoniga muvofiq hamda iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish, raqobat muhitini rivojlantirish, tadbirkorlikni qo’llab - quvvatlash va iste’molchilar huquqlarini himoya qilish borasidagi ishlarni yanada avj oldirish maqsadida, O’zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo’llab - quvvatlash Davlat Qo’mitasining tashkiliy tuzilmasi, shuningdek uning markaziy apparati tuzilmasi va monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo’llab -quvvatlash hududiy organlarining namunaviy tuzilmasi hamda O’zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo’llab -quvvatlash davlat qo’mitasi to’g’risidagi Nizom tasdiqlangan.

2005 - yilning 14 - aprelida Adliya Vazirligida ro’yxatdan o’tkazilgan O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo’mitasi “Korxonlarning moliyaviy – iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlil qilish mezonlarini aniqlash tartibi to’g’risida”gi 1469 - son Nizomi.

Ushbu Nizom O’zbekiston Respublikasi “Bankrotlik to’g’risida”gi qonuniga asosan ishlab chiqilgan bo’lib, mulkida davlat ulushi mavjud bo’lgan hamda yirik korxonalarning iqtisodiy tavakkallik va nochorlik alomatlarini moliyaviy tashxis

o’tkazish yo’li bilan aniqlash va sudgacha sanastiya qilish yoki bankrotlik taomilini qo’llash bo’yicha takliflar tayyorlash maqsadida moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi tartibi va tahlil qilish ko’rsatkichlarini belgilaydi.

Tayanch iboralar: restrukturizastiya, isloh qilish, makroiqtisodiy va siyosiy risklar, moliyaviy strategiya, potenstial investorlar, tashqi moliya manbalari, joriy aktivlar, yalpi daromad, debitorlik qarzlari,

Nazorat savollari:

1. Korxonani restrukturizastiyalashning mazmuni?
2. Restrukturizastiya qilish korxona faoliyatiga qanday ta’sir ko’rsatadi?
3. Korxonani tang holatga olib keluvchi sabablar.
4. Korxona faoliyati samaradorligining ko’rsatkichlari.
5. Korxonalarni qayta tarkiblashning muvaffaqiyatli shartlari.
6. Korxonaning moliyaviy holatidagi muammolar.
7. O’zbekistonda korxonalarni restrukturizastiyalash jarayonlarining o’ziga xos xususiyatlari.
8. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 18-noyabrdagi PF-4053 sonli “Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Farmoni mazmuni.
9. O’zbekistonda restrukturizastiya jarayoni.
10. Xorijiy davlatlardagi restrukturizastiyalash jarayonlarini tajribasi.
11. Tavakkalchilik qarorlarini qabul qilishning asosiy tamoyillari.

XIII-Bob. Korporativ boshqaruv samaradorligini baholash

13.1.Korporativ boshqaruv modellarini joriy qilishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi

Biz yuqorida bir necha bor takrorlab o’tdikki, tegishli tarzdagi korporativ boshqaruv butun biznes-jarayonlar majmunini optimallashtiradi va natijada kompaniya foydasini oshirishga xizmat qiladi. Biroq quyidagi savol yuzaga keladi: korporativ boshqaruv andozalarini joriy qilishda qanday xarajatlar kuzatiladi va hamma kompaniyalar ham bunday xarajatlarga dosh bera oladimi?

Ko’plab kichik va yirik kompaniyalar uchun korporativ boshqaruv andozalari zaruriy ehtiyoj hisoblanmaydi. Ularning korporativ boshqaruv sohasidagi birlamchi vazifasi amaldagi qonunchilikka rioya qilinishini yaxshilash hisoblanadi. Aytib o’tish kerakki, korporativ xulq-atvor Kodeksida bayon qilingan andozalarni joriy qilish korxonalar tomonidan aktsiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari ishini ta’minlovchi va nazorat qiluvchi qator qo’mitalar tashkil qilishni, xodimlar shtati ro’yxatiga direktorlar Kengashi va uning qo’mitalari faoliyatiga ko’maklashuvchi korporativ kotib lavozimini kiritishni, direktorlar Kengashi tarkibiga mustaqil direktorlar kiritishni va h.k.ni talab qiladi.

Shu sababli hamma korxonalar ham bu andozalarni xuddi yirik kompaniyalar kabi miqyosda joriy qila olmaydi. Kichik kompaniyalar uchun bunday xarajatlar iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas, chunki xizmat ko’rsatish xarajatlari kodeksda joriy qilish talab qilingan boshqaruv organlari faoliyatidan olinadigan daromad miqdoridan solishtirib bo’lmaydigan darajada baland.

Yirik korporatsiyalar andozalarni joriy qilishdan shuning uchun ham ko’proq manfaatdorki, ular birjalarda joylashtiriladigan qimmatli qog’ozlar hisobiga moliyalashtiriladi va tashqi investorlarni jalb qiladi, kompaniyalar esa to’g’ridan-to’g’ri investorlarni qidiradi yoki banklar tomonidan kreditlanadi. Bunday kompaniyalarda korporativ boshqaruv o’ziga xosliklari baribir mavjud, ya’ni kompaniya ta’sischilari tezkor boshqaruvda ishtirok etadi va mulkning bir erda to’planishidan manfaatdor bo’ladi. Bunday vaziyat faqat O’zbekiston uchungina

xos emas. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan kompaniyalarda korporativ boshqaruv amaliyoti va uni joriy qilish darajasi xuddi shunday farqlarni ko'rsatmoqda.

Shunday qilib, aytib o'tish joizki, korporativ boshqaruv andozalarini joriy qilishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi faqat faoliyat miqyosini kengaytirayotgan, nisbatan yirik kompaniyalarda mavjud. Biroq bozor mexanizmining, raqobatning rivojlanishi, yangi investorlarni izlab topish kompaniyani ichki o'sishga, demak, o'zi bilan bir xillar orasida mos ravishda faoliyat yuritishga rag'batlantiruvchi tashqi omillar hisoblanadi.

Lekin shunga qaramay, andozalarni joriy qilish muammolari joriy qilib bo'lingan korporativ boshqaruv andozalariga amal qilish muammolarining ostida qolib ketadi va davlat, davlatlararo va transmilliy maqomga ega bo'lgan yirik korporatsiyalar kundalik amaliyotda joriy qilingan andozalarga rioya qilishda qator qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Korporativ boshqaruv tegishli amaliyotini ishlab chiqish uchun o'ziga xos kurash korporativ boshqaruvning ayrim mezonlari bo'yicha ham, kompaniya faoliyati umumiy samaradorligi bo'yicha ham yirik kompaniyalar reytingini tuzishda o'z aksini topadi.

13.2. Korporativ boshqaruv samaradorligi mezonlari

Ta'kidlash joizki, korporativ boshqaruv mezonlari juda xilma-xil. Biz zarur hollarda kompaniya faoliyatining detalli tahlilini ularga asoslash yoki korporativ boshqaruv samaradorligi bahosini chiqarishda muayyanlashtirilishi mumkin bo'lgan eng umumiy mezonlarni ajratdik, xolos.

Sanab o'tilgan mezonlar samarali korporativ boshqaruvdan qator afzalliklarni hadya etadi:

1. Strategik qarorlar qabul qilishni takomillashtirish.
2. Moliyaviy resurslar jalb qilish.
3. Kompaniyaning davlat organlari bilan aloqalarini yaxshilash.
4. Menejerlarning aktsiyadorlar bilan aloqalarini yaxshilash.

5. Korporativ nizolarning oldini olish.

Korporativ boshqaruvni baholashning mavjud usullari orasida kompaniyalarda korporativ boshqaruv reytinglari va u yoki bu kompaniyada korporativ boshqaruv monitoring tizimi ajratib ko'rsatiladi.

Korporativ boshqaruv tahliliy reytinglari moliyaviy va statistika ma'lumotlari asosida tuzilib, ekspertlar tomonidan tahlil qilinadi.

Dastlabki korporativ boshqaruv sifat reytinglari O'zbekistonda 1999 yilda paydo bo'lgani, bu reytinglar soni bo'yicha biz dunyoda etakchi o'rinlardin birida ekanimizga qaramay, investorlar hali ulardan to'liq qoniqqani yo'q. Qoidaga ko'ra, reytinglar o'ntadan o'ttizta, uzog'i bilan qirqtagacha kompaniyalarni qamrab oladi, bu esa ikkinchi eshelon aktsiyalari bilan ishlaydigan investorlar uchun etarli emas. Birinchi navbatda aynan shu investorlar axborot ko'magiga muhtojlik sezadi. Bundan tashqari, ko'plab reytinglar yoki korporativ boshqaruvning tor jihatlariga yo'naltirilgan bo'ladi, yoki ularga asos sifatida kam qo'llanadigan ideal model olingan bo'ladi.

«RID-Eks-pert RA» korporativ boshqaruv reytingi to'rt guruhdagi ko'rsatkichlar bo'yicha integral baholashni ifodalaydi:

I. Aktsiyadorlar huquqlari (mulkchilik huquqini amalga oshirish, jamiyatni boshqarishda qatnashish, foydadan ulush olish, huquqlarni buzishning risk darajasi, aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha jamiyatning qo'shimcha majburiyatlari mavjudligi).

II.Nazorat va boshqaruv organlari faoliyati (direktorlar Kengashi va ijroiya organlari tarkibi va faoliyati, moliyaviy-xo'jalik faoliyati ustidan nazorat tizimi, nazorat va boshqaruv organlari o'rtasida o'zaro alqalar).

III. Axborotni ochib berish (moliyaviy va nomoliyaviy axborotni ochish darajasi, axborotni ochish umumiy intizomi, axborotning hamma uchun bir xilda ochiqligi).

IV. Boshqa manfaatdor tomonlarning manfaatlariga rioya qilish va korporativ ijtimoiy javobgarlik (ijtimoiy javobgarlik va boshqa manfaatdor

guruhlar manfaatlarini hisobga olish siyosati, mehnat nizolari, xodimlar va mahalliy aholi uchun ijtimoiy loyihalar, ekologiya).

Korporativ boshqaruv sifatiga qarab reyting qatnashchisi bo'lgan kompaniyalar quyidagi reyting sinflaridan biriga kiritilishi mumkin:

• *A sinfi.*

A sinfiga korporativ boshqaruv darajasi yuqori bo'lgan, mamlakat qonunchiligi talablariga rioya qiladigan, shuningdek, o'z amaliyotida sezilarli darajada korporativ xulq-atvor kodeksiga amal qiladigan kompaniyalar kirititiladi. Reyting bahosi berish paytida bu kompaniyalarda aktsiyadorlar huquqlarini buzish, kompaniya ijroiya organlarining insofsiz faoliyat yuritish va sifatsiz axborot taqdim etish riski bo'lmaydi. Aktsiyadorlik jamiyatlari «boshqa manfaatdor shaxslar»ning manfaatlarini hisobga oladi va korporativ ijtimoiy javobgarlik borasida faol siyosat yuritadi. *A sinfi*dagi kompaniyalar korporativ boshqaruv umumiy darajasi konservativ portfelli investorlar mablag'larini jalb qilish uchun etarli hisoblanadi;

• *V sinfi.*

V sinfi tarkibiga korporativ boshqaruv darajasi qoniqarrli bo'lgan, amaldagi qonunchilik talablarini buzmaydigan va korporativ xulq-atvor kodeksi asosiy qoidalarini qisman bajaradigan kompaniyalar kiradi. V sinfidagi kompaniyalar faoliyati aktsiyadorlar huquqlarini buzish, kompaniya ijroiya organlarining insofsiz faoliyat yuritish va sifatsiz axborot taqdim etish bo'yicha ma'lum bir risklar bilan bog'liq. Ushbu reyting sinfiga mansub aktsiyadorlik jamiyatlari o'z amaliyotida «boshqa manfaatdor shaxslar»ning manfaatlarini qisman hisobga oladi. Shu bilan birga, V sinfidagi kompaniyalar korporativ boshqaruv jami risklari qisqa muddatli yo'naltirilgan investorlarning mablag'larini jalb qilish uchun etarli. V sinfidagi kompaniyalar aktivlariga resurslarni investistiyalash esa investorlarga «daromadlilik-risk» optimal nisbatini taqdim etadi;

• *S sinfi.*

S sinfi korporativ boshqaruv darajasi past bo'lgan, o'z faoliyatida u yoki bu darajada amaldagi qonunchilik talablarining buzilishi va korporativ xulq-atvor

kodeksining asosiy qoidalariga amal qilmaslikka yo’l qo’yadigan kompaniyalarni birlashtiradi. S sinfi kompaniyalariga reyting baholari berish davomida aktsiyadorlar huquqlarini buzish, kompaniya ijroiya organlarining insofsiz faoliyat yuritish va sifatsiz axborot taqdim etish yoki umuman axborot bermaslik risklari aniqlandi. Reyting bahosi berish paytda aktsiyadorlik jamiyatlari «boshqa manfaatdor shaxslar»ning manfaatlarini umuman hisobga olmagan va korporativ ijtimoiy javobgarlik borasida siyosat yuritmagan. Korporativ boshqaruv darajasi past kompaniyalarni investistiyalash jami risklari ancha katta;

•*D sinfi.*

D sinfiga kiradigan kompaniyalar faoliyati korporativ boshqaruv darajasining qoniqarsizligi bilan tavsiflanadi. Bu kompaniyalar amaliyotida amaldagi qonunchilikning asosiy talablari buzilishi, «ilg’or amaliyot» me’yorlari va korporativ xulq-atvor kodeksining asosiy qoidalari yo’qligi aniqlandi. *D sinfiga* mansub bo’lgan aktsiyadorlik jamiyatlari aktivlariga investistiyalash riski juda baland. *D sinfi* tarkibiga kiradigan qo’shimcha *SD sinf* korporativ boshqaruv me’yorlarining, jumladan, aktsiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslar huquqlarining qo’pol ravishda buzilishini aks ettiradi.

Korporativ boshqaruv reytingida «RID-Ekspert RA» konsorstiumi aktsiyadorlik jamiyatlari taqdim etgan ma’lumotlardan, shuningdek, quyidagi ommaviy axborotlardan foydalanadi:

■ aktsiyadorlik jamiyatining rasmiy internet-sayti;

■ reyting bahosi berilgan davrdan oldingi oxirgi ikkita chorak uchun choraklik hisobot;

■ kompaniyaning yillik hisoboti;

■ O’zbekistonda FSFR vakolatli agentliklari hisoblangan axborot agentliklarining yangiliklar lentalari;

■ boshqa axborot manbalari, jumladan, kompaniya vakillari taqdimotlarining matni, xabarlar va b.

Korporativ boshqaruv sifati bo’yicha boshqa bir mahalliy reyting CORE-reyting hisoblanadi.

Korporativ boshqaruv sifati reytingi korporativ huquq va boshqaruv mutaxassislari va «Blue Ribbon Panel» xalqaro ekspertlar guruhi bilan birgalikda ishlab chiqilgan original uslubiyat asosida hisoblab chiqiladi. Reyting CORE-reyting shkalasi bo'yicha beriladi: CORE-100 dan (eng yuqori reyting) CORE-0 gacha (bankrot korxonalar, eng past reyting).

Reytingni hisob-kitob qilishda uch guruhdagi boshlang'ich ma'lumotlardan foydalaniladi: ommaviy axborot (ochish uchun majburiy), ko'ngilli osib beriladigan axborot va qimmatli qog'ozlar bozori tahlilchilarining so'rov natijalari. Korxonalarni baholash korporativ boshqaruvning axborotni ochib berish, aktsiyadorlik kapitali strukturasi, korporativ boshqaruv strukturasi, aktsiyadorlarning e'lon qliinadigan huquqlari, risklarning yo'qligi, korporativ muhit kabi muhim jihatlari bo'yicha amalga oshiriladi. Muayyan kompaniyaga investistiyalash riskini baholashga, jumladan, emitent kompaniyaning nizom hujjatlarida «yuridik mina»larni baholashga alohida ahamiyat beriladi. To'rta kompaniyaning dastlabki reytinglari 2000 yilning noyabrida taqdim etilgan.

Uslubiyatga quyidagi tamoyillar asos qilib olingan:

- mustaqillik. Mutaxassislar baholashni o'z tashabbusi bilan, baholanayotgan kompaniyaning xohish-istagi yoki to'g'ridan-to'g'ri buyurtmasiga bog'liq bo'lmagan holda o'tkazadi; kompaniyalar reytingni tayyorlash xarajatlarini to'lamaydi;
- ob'ektivlik. Reytingni hisob-kitob qilish uslubiyati sub'ektivlikni minimallashtiradi. Ekspert ko'rib chiqilayotgan masala bo'yicha shaxsiy fikrini bildirmasdan, belgilangan dalillar mavjudligi yoki yo'qligini qayd etadi;
- oddiy minoritar aktsiyador uchun ochiq bo'lgan axborotdan foydalanish.

Institut reytingga kiradigan barcha kompaniyalarning aktsiyalari minimal paketiga ega bo'lib, tahlil uchun faqat oddiy minoritar aktsiyador uchun ochiq bo'lgan axborotdan foydalanadi. Korporativ boshqaruv reytingini hisoblab chiqishda boshlang'ich ma'lumotlarning ikkita guruhidan foydalaniladi:

1. Majburiy tartibda ochib beriladigan; boshqa, tartibga soluvchi organlar (O’zbekistonda FSFR) tomonidan ommaviy ravishda e’lon qilinadigan axborot. Aktsiyador, qonuniy yo’l bilan harakat qilar ekan, faqat kompaniya tomonidan ommaviy ravishda e’lon qilingan axborot yoki boshqa barcha uchun ochiq materiallar (matbuot, bozor tahlilchilarining sharhlari va b.) asosida qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo’ladi. Bundan kelib chiqib, reytingni hisoblab chiqishda investorlar uchun yopiq axborot foydalanilmaydi.

2. Kompaniyaning aktsiyador sifatida Institut nomidan telefon qo’ng’iroqlari va yozma so’rovlarga javoblari. Amaliyotning ko’rsatishicha, kichik aktsiyalar paketiga ega bo’lgan aktsiyadorlar, kompaniya haqida axborot olishga harakat qilar ekan, ularni hal qilish vaqt va moddiy xarajatlar sarflashni talab qiladigan real muammolarga duch keladi. Kompaniyada aktsiyadorlarga nisbatan shakllangan real munosabatni baholash uchun, Institut, o’zi aktsiyador hisoblangan holda, kompaniyaga turli so’rovlar jo’natadi va mos keluvchi monitoring yuritadi.

Kompaniyalar korporativ boshqaruvning turli jihatlarini aks ettiruvchi oltita ko’rsatkich bo’yicha baholanadi:

■axborotni ochish (aktsiyadorlar so’rovi bo’yicha va ommaviy ravishda ochib beriladigan hujjatlar to’liqligi va muddati);

■aktsiyadorlik kapitali strukturasi (kontratiruyuщie??? guruhlar, mulk strukturasi aniqligi va h.k.);

■direktorlar Kengashi va ijroiya boshqaruv organlari strukturasi (affilyastiyalanganlik, mukofotlash, yig’ilishlar bayonnomalari va h.k.).

Kompaniyalar korporativ boshqaruv sifatini baholash har chorak amalga oshiriladi, reytingga kiritilgan kompaniyalar iqtisodiyotning asosiy tarmoqlariga mansub bo’lib, Rossiya bozori kapitallashuvining 90%dan ortig’ini qamrab oladi.

Keyingi mahalliy reyting «PRAYM-TASS» reytingi hisoblanadi. «PRAYM-TASS» tahlilchilari tomonidan ishlab chiqilgan reyting metodologiyasi reytingda qatnashuvchi kompaniyalar bo’yicha ommaviy axborotni tahlil qilishga asoslangan. Bunday axborotning mavjudligi, «PRAYM-TASS» fikriga ko’ra, kompaniya ochiqligini, demak, korporativ boshqaruv darajasini baholashning

asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Reyting o'tkazish uchun tanlangan mezonlar korporativ boshqaruvning asosiy risklarini baholaydi, ular orasida mulkning bir erda to'planish darajasi yuqoriligi, aktsiyadorlik kapitali strukturasining «shaffof» emasligi, kompaniya direktorlari va menejmentni motivastiyalash mavjud tizimi, shuningdek, korporativ boshqaruv darajasini belgilab beruvchi boshqa risklarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Ushbu reyting mavjud boshqa reytinglardan uch jihatdan farq qiladi: korxonalar reyting berish uchun tarmoq tamoyili bo'yicha guruhlangan, reyting berish «PRAYM-TASS» o'z uslubiyati asosida amalga oshiriladi va ochiq axborot manbalariga asoslangan. Reytingda qatnashish sanoat guruhlari va korxonalarning o'z ixtiyori bilan qiladigan ish emas, ularni tanlash agentlikning ekspertlar kengashi qarori bo'yicha amalga oshiriladi.

Korporativ boshqaruv risklarining ichki tarmoq tahlili sanoatning u yoki bu tarmog'ini investistiyalash uchun ko'rib chiqayotgan investorlarda katta qiziqish uyg'otadi. Reyting o'tkazish uchun tanlab olingan mezonlar mulkning bir erda to'planish darajasi yuqoriligi kabi risklarni baholaydi, bu kompaniya aktsiyadorlik kapitalining katta qismi davlatga tegishli bo'lgan hollarda siyosiy motivlar bo'yicha qaror qabul qilishga va aktsiyadorlar o'rtasida nizolarga olib kelishi mumkin. Shuningdek, aktsiyadorlik kapitali strukturasining «shaffof» emasligi manfaat bilan bitimlar tuzish riskiga olib kelishi mumkin, kompaniya direktorlari va menejmenti motivastiyalash mavjud tizimi va korporativ boshqaruv darajasini belgilab beruvchi boshqa ko'plab omillar ham muhim ahamiyatga ega.

Umuman korporativ boshqaruv risklari besh toifaga guruhlangan bo'lib, ularning har biri, o'z navbatida, bir nechta kichik toifalardan iborat. Kompaniyaga har bir kichik toifa bo'yicha besh balli shkalada reyting beriladi, o'rtacha qiymat har bir toifada qo'yiladi. Yakuniy reyting besh toifadagi reytinglar o'rtacha qiymati hisoblanadi.

Asosiy mezon kompaniyaning moliyaviy jihatdan «shaffofligi» va kompaniyaning moliyaviy hisobotlari bilan bog'liq axborotlarning ochib berilishi hisoblanadi. «PRAYM-TASS» korporativ boshqaruv reytingi metodologiyasining

ikkinchi mezoni aktsiyadorlik kapitali strukturasiga va kompaniya aktsiyalari bozoriga taalluqli. Metodologiyaning uchinchi mezoni kompaniyada korporativ boshqaruv risklari va aktsiyadorlarning huquqlarini tahlil qiladi va baholaydi. Metodologiyaning to’rtinchi mezoni kompaniya menejmenti va direktorlar Kengashi faoliyatini baholaydi. Korporativ boshqaruv reytingi metodologiyasining oxirgi mezoni – axborot ochiqligi va korporativ boshqaruv sohasidagi tashabbuslar hisoblanadi.

Eng tarqalgan xorijiy reytinglar orasida Standard & Poor's korporativ boshqaruv reytingini alohida ko’rsatish mumkin.

Standard & Poor's xalqaro kompaniyasi korporativ boshqaruv reytinglari metodologiyasini ishlab chiqishga 1998 yilning boshlarida kirishgan. Sinov loyihalari davomida metodologiyani sinab ko’rishdan so’ng Standard & Poor's ixtisoslashgan korporativ boshqaruv reytinglar xizmatini tashkil qilish haqida qaror qabul qildi va 2000 yildan boshlab korporativ boshqaruv sohasida reyting xizmatlari ko’rsata boshladi. Hozirgi paytda Standard & Poor's kompaniyalar darajasida ham, alohida mamlakatlar darajasida ham korporativ boshqaruvni baholash konstepstiyasini taqdim etmoqda. Standard & Poor's foydalanayotgan yondashuvda vaziyatni moliyaviy manfaatdor shaxslar – aktsiyadorlar va kreditorlar nuqtai nazardan ko’rib chiqish ko’zda tutilgan.

Standard & Poor's tahlilchilar guruhi kompaniyalarda o’ziga xos intervyu olishni o’tkazadi, buning asosida tuziladigan mufassal hisobotda tahlilning asosiy elementlari bayon qilinadi, u korporativ boshqaruv umumiy reytingini, shuningdek, hisobotning uchinchi bo’limida keltirilgan to’rtta tarkibiy qismning har biri bo’yicha alohida ballni o’z ichiga oladi.

Alohida baholar (ball) asoslangan mantiqiy mulohazalarning rivojlanishi tahlilchi tomonidan berilgan reyting haqidagi hisobotda bayon qilinadi.

Hisobot strukturasi quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi:

1. Xulosalarning qisqacha bayoni. Bu erda qisqacha asoslagan holda kompaniyaning korporativ boshqaruv umumiy reytingi, shuningdek, alohida tarkibiy qismlarni baholashning asosiy qoidalari qisqacha bayoni keltiriladi; shu

erning o’zida har bir tarkibiy qism bo’yicha aniqlangan asosiy kuchli va kuchsiz tomonlar aniqlanadi.

2. Kompaniya bo’yicha ma’lumotnoma: ishlab chiqarish faoliyati, moliyaviy holati, menejmenti va mulk strukturasi haqida asosiy axborot.

3. Metodologik qism: ball va quyidagi tarkibiy qismlar tahlili:

- mulk strukturasi va tashqi ta’sir;
- aktsiyadorlar huquqlari, moliyaviy manfaatdor shaxslar bilan munosabatlar;
- «shaffoflik», axborotni ochish va audit;
- direktorlar Kengashi strukturasi va samaradorligi.

Korporativ boshqaruv reyting darajalari (KBR) shkala bo’yicha KBR -1 dan (eng past baho) KBR -10 gacha (eng yuqori baho) beriladi.

KBR -6 yoki 5. O’rtacha jarayonlar va korporativ boshqaruv amaliyotini namoyish qiladi. Kompaniyalar tahlilning bir nechta asosiy sohalarida ayrim kuchsiz tomonlarga ega.

KBR -4 yoki 3. Korporativ boshqaruv amaliyoti va jarayonlari kuchsiz kompaniya tahlilning qator sohalarida jiddiy kuchsiz tomonlarga ega.

KBR -2 yoki 1. Korporativ boshqaruv amaliyoti va jarayonlar juda kuchsiz, tahlilning aksariyat sohalarida katta miqdorda kuchsiz tomonlarga ega bo’lgan kompaniyalarga beriladi.

Yana bir mashhur xorijiy korporativ boshqaruv reytingi Brunswick UBS Warburg reytingi hisoblanadi.

11-jadval

Brunswick UBS Warburg reytingi

Aktsiyadorlar – aktsiyalar nazorat paketi egalari	5
Transfert narx shakllanishi	5
Birlashish/tarkibiy qayta qurish	10
Birlashish	5
Tarkibiy qayta qurish	5
Bankrot	12
Muddati o’tkazib yuborilgan kreditorlik qarzlari yoki byudjet bilan hisob-kitoblar bo’yicha qarz muammolari	5
Qarzdorlik	5
Moliyaviy boshqaruv	2

Aktsiyalar sotib olish va egalik qilishga cheklovlar	3
Xorijiy aktsiyadorlar uchun aktsiyalarga egalik qilish yoki ovoz berishda cheklovlar	3
Korporativ boshqaruv sohasidagi tashabbuslar	9
Direktorlar Kengashi tarkibi	3
Korporativ xulq-atvor kodeksi	2
Xorijiy strategik hamkor mavjudligi	1
Dividend siyosati	3
Reestr egasi	1
Sifat	1
Jami	72

Manba: Brunswick UBS Warburg

Jadvalda ko'rsatilgan jarima balli turli variantlarda bo'lishi – nolgacha pasayib borishi mumkin. U yoki bu omil bo'yicha risk darajasi kompaniya tahlilini o'tkazayotgan ekspert tomonidan baholanadi.

13.3. Korporativ boshqaruvda monitoring tizimi

Korporativ boshqaruv monitoring tizimining asosiy farqi shundaki, monitoring maqsadi korxonalarni korporativ boshqaruv darajasi bo'yicha ranglarga ajratish va ularni ommaviy differenstiastiyalashdan iborat emas. Monitoring har bir kompaniyada joriy qilingan korporativ boshqaruv andozalariga amal qilinishi va ijro etilishini kuzatib borishni ko'zda tutadi.

Hozirgi paytda jahon miqiyosida ma'lum bo'lgan monitoring tizimlari ikkita organ: investistion va moliyaviy tahlilchilar Gildiyasi (IMTG) va sanoatchilar va tadbirkorlar ittifoqi (STI) tomonidan amalga oshirilmoqda.

Ikkala tizim Germaniyada va boshqa mamlakatlarda kompaniyalardagi korporativ boshqaruvni tahlil qilish uchun keng foydalaniladigan German Corporate Governance Scorecard uslubiyatiga asoslanadi. Biroq korporativ boshqaruv amaliyotini baholash uchun anketalar biroz farq qiladi.

Investistion va moliyaviy tahlilchilar Gildiyasi korporativ boshqaruv monitoring tizimi investistion va moliyaviy tahlilchilar Gildiyasi ekspertlar guruhi

tomonidan korporativ xulq-atvor Kodeksi asosida Scorecard nemis uslubiyatini qo'llagan holda ishlab chiqilgan.

Mazkur monitoring tizimi kompaniyalarning korporativ boshqaruv andozalarini bajarish darajasini kuzatib boradi. U asoslanadigan qator mezonlarga salmoqning ma'lum bir foizi mos keladi. Mos ravishda, har bir mezon qiymati va umumiy summa qanchalik maksimal bo'lsa, korporativ boshqaruv e'lon qilingan andozalarga shunchalik to'g'ri keladi. Monitoring anketasi to'liq shakli 1-ilovada keltirilgan.

Boshqa bir monitoring tizimi korporativ boshqaruv bo'yicha STI qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi.

Ushbu monitoring tizimi kompaniyada korporativ boshqaruv amaliyotining WEF/ STI tamoyillaridan har biri bo'yicha ham, butun to'plam bo'yicha ham muvofiqlik darajasini aniqlashga imkon beradi. Monitoring o'tkazish natijalari bo'yicha kompaniyalar ikki toifaga taqsimlanadi: WEF/ STI tamoyillariga mos keladigan va WEF/ STI tamoyillariga mos kelmaydigan kompaniyalar.

Bunda monitoring maqsadlaridan kelib chiqib, kompaniyada korporativ boshqaruvning WEF/ STI tamoyillariga to'liq muvofiqlik darajasining aniq qiymati e'lon qilinmasdan, kompaniya va korporativ boshqaruv bo'yicha STI qo'mitasi o'rtasida muloqot uchun foydalaniladi.

Omma uchun quyidagi axborotlar ochiq hisoblanadi:

- WEF/ STI korporativ boshqaruv tamoyillariga tarafdorlik haqida ma'lum qilgan kompaniyalar ro'yxati (ro'yxat STI internet-saytida va korporativ boshqaruv bo'yicha STI P qo'mitasining saytida e'lon qilinadi);
- monitoring natijalari bo'yicha korporativ boshqaruv amaliyoti WEF/ STI tamoyillariga mos keladigan kompaniyalar ro'yxati;
- WEF/ STI korporativ boshqaruv tamoyillariga tarafdorlik haqida ma'lum qilgan va korporativ boshqaruvi birinchi monitoring o'tkazilgan paytdan boshlab 12 oy davomida biron marta WEF/ STI tamoyillariga mos keladi deb tan olinmagan kompaniyalar ro'yxati.

Tasdiqlangan mezonlar va guruhlar tizimiga muvofiq tuzilgan anketa kompaniyalarga yuboriladi yoki kompaniyalar anketani mustaqil ravishda qo'mitaning internet-saytidan yuklab oladi. Shundan keyin anketa kompaniyaning mas'ul xodimi tomonidan to'ldiriladi. To'ldirilgan anketalar bilan korporativ boshqaruv bo'yicha STI qo'mitasi muvofiqlashtirish markazida ishlanadi, u olingan umumlashtirilgan natijalarni korporativ boshqaruv bo'yicha STI qo'mitasi internet-saytida va STI saytida e'lon qiladi, kompaniya bo'yicha individual natijalar esa unga to'g'ridan-to'g'ri jo'natiladi.

Mazkur monitoring tizimini farqlab turadigan asosiy xususiyat shuki, u kompaniya tashabbusi bilan qayta ishlanishi va takomillashtirilishi mumkin. Monitoring tizimidagi yoki tamoyillar ta'rifidagi o'zgarishlar korporativ boshqaruv bo'yicha STI qo'mitasi tomonidan ko'rib chiqiladi va STI boshqarma byurosi qarori bilan tasdiqlanadi.

Tayanch iboralar: andoza, mezon, qaror, moliyaviy resurs, moliyaviy va nomoliyaviy axborot, reyting, ob'ektivlik, mustaqillik, risk, shaffof, monitoring.

Nazorat savollari:

1.Samaradorlik tushunchasi.
2.Korporativ boshqaruv andozalarini joriy etishning mazmuni.
3.Korporativ boshqaruv samaradorligi mezonlari.
4.Korporativ boshqaruv reytingini integral baholash.
5.Korporativ boshqaruv sifatiga qarab reyting sinflari.
6.Reytingni hisob-kitob qilishda qanday ma'lumotlardan foydalaniladi?
7.Korporativ boshqaruvda reyting darajalari.
8.Korporativ boshqaruvda monitoring tizimi.

XIV-Bob. Korporativ boshqaruvda axborot va kommunikastiya

14.1. Kompaniya to’g’risidagi axborotlarning oshkora qilinishi

Axborotlarni boshqaruv- bu kompaniyaning ma’lum darajadagi qaror qabul qilish demakdir. Bugungi kunda hayotimizni kompyuter texnikasi, axborot texnologiyalari, Internet, mobil telefon aloqasisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish haqida gapirganda, yuqori texnologik telekommunikatsiya tarmog‘ini rivojlantirish biz uchun muhim strategik ahamiyatga ega ekanini alohida qayd etish darkor. Bu yo‘nalishda 2009 yilda 12 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish boshlandi. Zamonaviy texnologiyalar bazasida “Toshkent–Buxoro” magistral aloqa liniyasi kengaytirildi. Bu liniya kanallarning o‘tkazuvchanlik qobiliyatini 60 barobarga oshirish va shu tariqa videotelefon, Internet va boshqa keng tarmoqli xizmatlar ko‘rsatish imkonini berdi[16].

Iqtisodiy asoslangan qaror qabul qilish tegishli axborotlardan samarali foydalanish bilan belgilanadi. Buyuk davlat arbobi Napoleon «Boshqarish-demak oldindan kura bilish, buning uchun esa kerakli axborotlarga ega bulish lozim»[17]-deb ta’kidlaydi. Taniqli shveystariyalik iqtisodchi olim I. Sher esa «Buxgalteriya hisobi kompaniyaning o’tmishini shubhasiz aniq baholovchi, hozirgi zamonini zaruriy yo’ldoshi va boshqaruvchisi, xo’jalik faoliyati kelajagi uchun har tomonlama nisbatan istiqbolli maslahat beruvchisi hisoblanadi» deb ta’riflaydi.

Bunday hisob ma’lumotlarining roli va imkoniyatlari xaqidagi tushuncha, kompaniyalarda buxgalteriyaning oddiy hisob bulimidan xo’jalik faoliyatining moliyaviy masalaxatchisi va menejeriga aylantirmoqda. Moliyaviy xisobotlar korxona moliyaviy faoliyatning «oxirgi natijalari» hisoblanib qolmasdan samarali iqtisodiy faolligini rag’batlantirishdagi zaruriy boshqaruv qarorlarini

[16] И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасидан. Халқ сўзи, 2010 йил 30 январ, 21-сон, 2-бет.

[17] В.В. Ковалев «Финансовый анализ», Москва, «Финансы и статистика» 2004 г

qabul qilish uchun axborotlar manbalariga aylanmoqda.

Umuman bu ikki tarifdan shuni kurishimiz mumkinki, boshqarish oldindan ko’ra bilish xisoblanadi uning uchun zaruriy axborotlarga ega bulish lozim. Bunday axborotlarning asosiy manbalari esa buxgalteriya hisobi va uning hisobotlar tizimi xisoblanadi.

Kompaniyalarda moliyaviy axborotlar samaradorligini boshqaruv qarorlari qabul qilishda foydalaniladigan axborotlar tizimi orqali aniqlanadi Kompaniyalarda moliyaviy axborotlar bazasini shakllantirish moliyaviy faoliyatni boshqarish uchun strategik qarorlar qabul qilish va mazkur strategik qarorlarni amalga oshirishning taqtiq usullarini ishlab chiqish kabi samarali joriy boshqarishga muvofiq keluvchi maqsadli yo’naltirilgan axborotlar kursatkichlarini tanlash jarag’nini o’z ichiga oladi.

Ma’lum kompaniyalar uchun moliyaviy axborot kursatkichlari tizimini shakllantirish uning tarmoq xususiyatlari, tashkiliy huquqiy shakllari, ishlab chiqarish hajmi, xo’jalik faoliyati diversifikastiya darajasi va boshqa shart sharoitlarga bog’liq. Shuning uchun axborotlar bazasiga kiritiladigan ko’rsatkichlarning jami axborotlar manbalari turlari bo’yicha guruhlashtiriladi va kompaniyalar amaliy faoliyatida har qaysi guruhlar bo’yicha qat’iy aniqlashtirishlar talab qilinadi.

Kompaniyalar faoliyatini boshqarishda axboorotlarning asosiy manbalari bevosita kompaniyalar iqtisodiy faoliyatini tartiblashtiruvchi buxgalteriya va moliyaviy xisobotlar tizimi xisoblanadi. Xozirgi sharoitda iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yurituvchi kompaniyalar iqtisodiy faoliyati natijalaridan davlat bilan birgalikda boshqa iqtisodiy sub’ektlar ham manfaatdor hisoblanadi. Shuning uchun ham iqtisodiy faoliyat, xususan, ishlab chiqarish faoliyati natijalarini o’zida aks ettiruvchi moliyaviy axborotlarni shakllantirish muxim iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Qo’yidagi chizma orqali buni kurib o’tishimiz mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy xisobotlardan axborotlar sifatida ichki foydalanuvchilar kompaniyalarning boshqaruv xodimlari xisoblanadi.

Ularning funktsional vazifalariga bevosita kompaniyaning rentabelligini oshirishga ta’sir etuvchi omillarni aniklash, o’zgaruvchan va o’zgarmas xarajatlarning maxsulot tannarxidagi salmog’ini aniqlash, moliyaviy hisobotlarning turli koeffistentlari: likvidlilik, kapitallar tarkibilari, ishbilarmon faollik, rentabellik, bozor faolligi va shu kabi kursatkilari tizimini boshqaruv va moliyaviy qarorlar qabul qilish uchun zaruriy axborot manbalari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy xisobotlardan axborotlar sifatida ichki foydalanuvchilar korxonalarning boshqaruv xodimlari xisoblanadi. Ularning funktsional vazifalariga bevosita kompaniyaning rentabelligini oshirishga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash, o’zgaruvchan va o’zgarmas harajatlarning mahsulot

12-jadval

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korporatsiyalarda axborotlardan foydalanuvchilar[1]

	Ichki foydalanuvchilar	**Tashqi foydalanuvchilar**
Bozor iqtisodiyoti	Boshqaruv xodimlari	Aktsionerlar va boshqa mulkdorlar; kreditorlar, mol etkazib beruvchilar, sotib oluvchilar va davlat organlari
Ma’muriy buyruq bozlik asosidagi iqtisodiyot	Kompaniya rahbariyati	Davlat, vazirliklar, statistika va solik organlari, boshqa davlat organlari

tannarxidagi salmog’ini aniqlash, moliyaviy hisobotlarning turli koeffistentlari: likvidlilik, kapitallar tarkiblari, ishbilarmon faollik, rentabellik, bozor faolligi va shu kabi kursatkilari tizimini boshqaruv va moliyaviy qarorlar qabul qilish uchun zaruriy axborot manbalari kiradi.

Moliyaviy xisobotlardan axborotlar manbai sifatida tashqi foydalanuvchilar o’z navbatida ikki guruhga ajratiladi: kompaniya faoliyatidan manfaatdor

[1] Xodiev B.Yu. Samadov A. «Kichik tadbirkorlikda moliyaviy menejment» Toshket-2004yil

foydalanuvchi va ma’lum faoliyat maqsadlaridan foydalanuvchilar.

Birinchi guruh foydalanuvchilariga kompaniyaning potenstial mulkdorlari, moliyaviy hisobotlaridan kredit taqdim etish va uni muddatini o’zaytirishning maqsadga muvofiqligini baholash uchun potenstial kreditorlar kiritiladi, mazkur mijozlar bilan ishbilormon aloqalar ishonchliligini aniqlovchi etkazib beruvchi va sotib oluvchilar, soliq tulovlar intizomini tug’riligi, moliyaviy xisobotlarining tug’ri to’zilishini tekshirish uchun davlat ham moliyaviy tashqi foydlalanuvchilar qatoriga kiritiladi.

Ikkinchi guruh foydalanuvchilari– birinchi guruh foydalanuvchilari manfaatlarining himoyasi uchun zaruriy bulgan hisobotlarni o’rganuvchi yuridik va jismoniy shaxslardir. Bularga:

-investorlar manfaatlarini ximoya qilish maqsadida hisob va hisobotning umumiy qoidalari va qonunchiligiga tekshirilaetgan kompaniya hisobotlarini muvofiqligini tekshiruvchi auditorlik xizmatlar.

-o’zlarining mijozlariga kapitallarni samarali joylash bo’yicha maslahatlarni ishlab chiqish maqsadida moliyaviy xisobotlardan axborotlar sifatida foydalanuvchi moliyaviy maslahatlar bo’yicha maslahatchilar;

Shuningdek, kompaniyalar axborotlarni oshkora qilish tizimi quyidagilarni nazarda tutadi:

-O’zbekiston kompaniyalari ish amaliyotiga xalqaro moliyaviy hisob va hisobot andozalarini joriy qilish;

-Axborotlarni berishdan bosh tortgan yoki noto’g’ri axborotlarni taqdim qilgan kompaniya rahbarlariga ko’riladigan choralarni kuchaytirish;

-Moliyaviy va nomoliyaviy axborotlarni oshkor qilishning aniq tartibini o’rnatish;

-Yagona axborot tizimini yaratish. Unda emitentlarning hisobotlari yig’iladi va tartiblashtiriladi va barchaga teng huquqli, o’z vaqtida va katta xarajatlarsiz undan axborotlarni olish imkoniyati beriladi;

-Investorlar uchun ahamiyatli axborotlar mezonlarini takomillashtirish;

-Ixtisoslashtirilgan nashrlar, reyting agentliklari, axborotni oshkora qilish mustaqil markazlariga axborot yordamini berish.

- aktsiyadorlik jamiyatining yillik hisoboti;

- yillik buxgalterlik balans va moliyaviy natijalar haqida hisobot;

- aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining o'tkazilishi haqida xabar;

- egalikdagi aktsiyalar soni va turlari ko'rsatilgan holda aktsiyadorlik jamiyatining affillangan shaxslari ro'yxati.

Aktsiyadorlar Umumiy Yig'ilishiga tayyorgarlik ko'rish davomida aktsiyadorlarga berilishi lozim bo'lgan hujjatlar (materiallar) ro'yxati:

1. Yillik buxgalteriya xisoboti;

2. Jamiyat yillik buxgalteriya hisobotini tekshirish bo'yicha Taftish komissiyasining (Taftishchining) xulosasi;

3. Yillik buxgalteriya xisobotini tekshirish natijalari bo'yicha Jamiyat auditorining xulosasi;

4. Yillik moliyaviy - xo'jalik xisobotini tekshirish bo'yicha aktsiyadorlik jamiyati taftish komissiyasining (Taftishchining) xulosasi;

5. Quyidagi organlar a'zolariga nomzodlar haqida ma'lumotlar:

- Jamiyat Kuzatuv kengashiga;

- Jamiyat Taftish komissiyasiga (Taftishchilikka);

- Jamiyat Ijroiya organiga;

- Jamiyat hisob komissiyasiga;

6. Jamiyat Ustaviga kiritiladigan o'zgatirish va qo'shimchalar yoki Jamiyat Ustavining yangi tahrirdagi loyihasi.

7. Jamiyat boshqaruv organlari faoliyatini tartibga soluvchi ichki hujjatlar loyihalari.

8. Aktsiyadorlar Umumiy yig'ilishi qarorlarining loyihasi quyidagi masalalarni tasdiqlash bo'yicha tayyorlanadi:

- Jamiyat yillik hisoboti;

- Yil yakuniga ko'ra sof foydani taqsimlash va dividendlar berish;

- Kuzatuv kengashi a'zolariga beriladigan taqdirlash puli miqdori va

kengash faoliyatiga doir xarajatlarni qoplash;

- Jamiyat auditori.

9. Jamiyat Ustavida nazarda tutilgan boshqa axborotlar.

Aktsiyador tanishish huquqiga ega bo'lgan hujjatlar va materiallar ro'yxati:

1. Jamiyatni tashkil qilish haqida qaror.

2.Jamiyat Ustavi hamda unga kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar;

3. Jamiyatning davlat ro'yxatidan o'tganligi haqida guvohnoma;

4. Jamiyat balansida turgan mulklarni tasdiqlaydigan hujjatlar;

5. Aktsiyadorlar Umumiy Yig'ilishi yoki boshqa boshqaruv organi tomonidan tasdiqlanadigan hujjatlar;

6. Jamiyat filiali yoki vakolatxonasi haqida Nizom;

7. Yillik moliyaviy hisobot;

8. Emissiya prospekti;

9. Tegishli organlarga topshiriladigan moliyaviy hisobot hujjatlari;

10. Aktsiyadorlar Umumiy Yig'ilishi, Kuzatuv kengashi va Taftish komissiyasi majlislarining bayonnomalari;

11. Jamiyatning affillangan shaxslari ro'yxati;

12. Jamiyat Taftish komissiyasi, auditorlik tashkiloti va davlat moliyaviy nazorat organlarining xulosalari;

13. Jamiyat Ustavi, jamiyat boshqaruv organlari qarorlari, shuningdek qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa hujjatlar.

Aktsiyador yuqorida keltirilgan hujjatlar bilan tanishish orqali, quyidagi imkoniyatlarga ega bo'ladi:

- Aktsiyadorlik jamiyatlari boshqaruv organlari faoliyatining qonuniyligini nazorat qilish;

- Aktsiyadorlik jamiyatlari moliyaviy holatini tahlil qilish;

- mas'ul shaxslarning suiste'molchiliklari yoki ularning noqobil harakatlari natijasida Jamiyatga keltirilgan zararni aniqlash;

- yangi davr uchun biznes - reja loyihasiga o'z takliflarini tayyorlash;

- Aktsiyadorlik jamiyatlari rahbariyati tomonidan joriy davr biznes - rejasini

bajarilishining nazorati;

- Qonunga zid tarzda yirik bitimlarning tuzilishi yoki bitim tuzishdan manfaatdor shaxslar suiste'molchiliklarini aniqlash;

- jamiyat aktivlarining maqsadga muvofiq ishlatilish hollarini aniqlash.

Har yilda jamiyat tomonidan e'lon qilinadigan va boshqa tarzda oshkora qilinadigan hujjatlar ro'yxati:

1. Jamiyat yillik hisoboti;
2. Buxgalterlik balansi, foyda va zararlar hisobi;
3. Emissiya prospekti;
4. Aktsiyadorlar Umumiy Yig'ilishini o'tkazish haqida xabar;
5. Jamiyatning affillangan shaxslari ro'yxati;
6. Vakolatli davlat idorasi tomonidan belgilanadigan boshqa ma'lumotlar.

Aktsiyadorlik jamiyati yillik hisoboti. Jamiyat yillik hisoboti aktsiyadorlik kapitali qiymatini o'stirish hamda, aktsiyadorlar va investorlar uchun aktsiyadorlik kompaniyalarning "ravshanligi"ni oshirish vositasi bo'lishi mumkin va lozim.

Jamiyat yillik hisoboti tuzilmasi:

- kompaniyaning qisqacha tavsifi;
- biznesning qisqacha tavsifi;
- qimmatli qog'ozlar haqida axborot;
- xo'jalik faoliyatining qisqacha ta'rifi;
- moliyaviy ahvol;
- aktsiyadorlik jamiyati boshqaruv tizimining qisqacha yoritilishi;
- aktsiyadorlik guruhidagi (qaram korxonalar) ahvol;
- aktsiyadorlik kapitalini boshqarishning qisqacha tavsifi;
- boshqarish va nazorat organlari faoliyati haqida ma'lumot;
- qo'shimcha (majburiy) axborotlar;
- oxirgi 3 yil ichida moliyaviy hisobot.

Aktsiyadorlik jamiyatining axborot ochiqligini baholashda oshkor etiladigan axborotlar mazmuni:

Mulkchilik tarkibi bo'yicha:

- aktsiyadorlar umumiy soni (jismoniy va huquqiy shaxslar) haqida ma’lumot;

- yirik nazorat paketlarining egalari, ularning kompaniya faoliyatiga ta’sir darajasi va o’zaro munosabatlari haqida ma’lumot.

Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishlarini tayyorlash va o’tkazish bo’yicha:

- yig’ilishlar haqidagi xabar;

- aktsiyadorlarga yuboriladigan hujjatlar;

- yig’ilishda qatnashuvchi aktsiyadorlar haqida;

- ovoz berish tartibi haqida aktsiyadorlarga axborot;

- aktsiyadorlar Umumiy yig’ilishlari materiallari, shu jumladan yillik hisobot.

Qimmatli qog’ozlar emissiyasi va ahamiyatli voqealari bo’yicha:

- emissiyalar haqida hisobot;

- ahamiyatli voqealar, shu jumladan ayrim institutlar tomonidan solgan jarimalar haqida hisobot;

- emitentlarning yil choraklari bo’yicha hisobotlari.

Kompaniya rahbariyati haqida axborot:

- Jamiyat Kuzatuv kengashi va ijroiya organi a’zolariga qarashli aktsiyalar haqida;

- Ijroiya organi a’zolari bilan mehnat shartnomasining mazmuni haqida;

- Kuzatuv kengashi va ijroiya organi a’zolarini taqdirlash haqida.

Rahbariyatning tahliliy ma’lumotnomalari bo’yicha:

- faoliyat natijalari va ahamiyatli voqealar bo’yicha izohlar;

- bozorlar va tavakkalchilik darajasining tahlili;

- strategiyaning bayoni;

- bashoratlar va fikrlar;

- dividend siyosati.

Boshqalar bo’yicha:

- Ustav va ichki hujjatlar;

- auditor xulosasiga izohlar;

- to’langan dividenlar haqida ma’lumotlar.

Axborotning o’z vaqtida oshkor qilinishi:

- zarur hisobotning Qimmatli qog’ozlar fond birjasiga taqdim etilishi;

- aktsiyadorlar yillik umumiy yig’ilishiga yillik hisobotlarning va boshqa axborotlarning taqdim etilishi.

Oshkor qilinayotgan axborotlar bilan tanishish imkoniyati bo’yicha:

- xususiy veb - saytning mavjud bo’lishi, undagi axborotlarning o’z vaqtida yangilanishi;

- investorlar bilan aloqa xizmatining mavjudligi, jamiyat binosida axborotlar bilan tanishish uchun joy ajratilganligi.

Tijorat siri va insayderlik (ichki) axborotlari bo’yicha:

- davlat siri;

- tijorat siri;

- xizmat sirlaridan voqif bo’lgan shaxslar;

- tijorat sirining saqlanishi;

- zararlarni qoplash.

Investorlar bilan o’zaro munosabatda bo’lish dasturi.

Quyidagilar investorlar bilan o’zaro munosabatda bo’lish dasturining tarkibiga kiradi:

- Milliy va xalqaro andozalarga muvofiq tayyorlangan va auditor tomonidan tasdiqlangan yillik buxgalterlik va moliyaviy hisobot;

- Jamiyat moliyaviy va xo’jalik faoliyati natijalarini, shu jumladan moliyaviy hisobotga kirmagan natijalarni tahliliy baholash;

- Faoliyat natijalari va kelajakdagi rejalari, shu jumladan biznesdagi o’sish yoki o’zgarish, qayta tashkil qilish, yangi ob’ektlarni ishga solish va boshqa masalalarga Ijroiya organining tushuntirishlari (izohlari).

Investorlar bilan o’zaro munosabatda bo’lish dasturi quyidagi qo’shimcha elementlarning kiritilishi hisobiga kengaytirilishi mumkin:

- Oraliq moliyaviy hisobot;

- AJ faoliyatining ham ijobiy ham salbiy voqealari va tendenstiyalari haqida

davriy ravishda berib turiladigan press - relizlar;

- Investistiya banklari topshirig'i bilan aktsiyadorlik jamiyatlari faoliyatini kuzatib borayotgan tahlilchilarni taklif qilgan holda xorijiy hamjamiyat uchun brifinglar o'tkazish;

- Ijroiya organi vakillarining asosiy portfel investorlari va kreditorlar bilan uchrashuvlari.

Ma'lumotlarni kechikib yoki noto'liq taqdim etilishi uchun javobgarliklar O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida" Qonunining 54 - moddasiga binoan Qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari va emitentlar investor oldida etkazilgan zararlar doirasida quyidagilar uchun mulkiy javobgar bo'ladi:

- qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan axborotni investorning talabiga binoan taqdim etmaganlik yoki noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etganlik uchun;

- qimmatli qog'ozlar emissiyasining belgilangan tartibini buzganlik uchun;

- qimmatli qog'ozlarning insofsiz reklamasini amalga oshirganlik;

- narxlar borasida hiyla - nayrang ishlatilganlikning aniqlangan faktlari uchun, shuningdek qimmatli qog'ozlar, qimmatli qog'ozlarning emitentlari, qimmatli qog'ozlarga doir narxlar to'g'risida, qasddan buzib ko'rsatilgan axborot, shu jumladan, reklamada shunday axborot taqdim etish orqali investorni qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yoki sotishga undaganlik uchun. Qimmatli qog'ozlar bozorida narxlar borasida hiyla - nayrang ishlatganlik alomatlari qonun hujjatlarida belgilanadi. Qimmatli qog'ozlar bozorida narxlar borasida hiyla - nayrang ishlatilganligi fakti sud tartibida e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi Qonunning 55 - moddasiga binoan qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilariga nisbatan quyidagi iqtisodiy sanktsiyalar qo'llaniladi:

- mansabdor shaxsga nisbatan ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil ichida takroran sodir etilgan qoidabuzarliklarni tugatish to'g'risidagi ko'rsatmani bajarishdan bo'yin tovlaganlik uchun - eng kam ish haqining qirq

baravaridan etmish baravarigacha miqdorda;

- emitentlar tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarishning belgilangan tartibini investorlarga zarar etkazilishiga olib kelgan tarzda buzganlik uchun - qimmatli qog'ozlarni chiqarish hajmining 5 foizi miqdorida, biroq eng kam ish haqining yuz baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda;

- qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar tuzish va ularni ro'yxatdan o'tkazishning belgilangan tartibi qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari tomonidan buzilganligi uchun - qimmatli qog'ozlarga doir bitim summasining 5 foizi miqdorida, biroq eng kam ish haqining etmish besh baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda, mazkur qoidabuzarlik bir yil ichida takroran sodir etilgan taqdirda esa, qimmatli qog'ozlarga doir bitim summasining 10 foizi miqdorida, biroq eng kam ish haqining yuz baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda;

- investorlar, tekshiruvchi organlar va nazorat qiluvchi organlarni atayin noto'g'ri ma'lumotlar tarqatish (taqdim etish) orqali chalg'itganlik uchun - eng kam ish haqining uch yuz baravaridan to'rt yuz baravarigacha miqdorda.

O'z vaqtida va to'liq ma'lumotlarni bermaslikning javobgarligi bo'yicha "Qimmatli qog'ozlar bozorida investorlarning huquqlarini himoya qilish" Qonuniga binoan (8 modda) emitentlar va investistiya institutlari qonunchilikka asosan keltirilgan zarar hajmida investorlar oldida:

- investorga ularning talabiga binoan qonunchilikda nazarda tutilgan axborotlarni bermaganligi yoki noto'g'ri axborotlarni bergani uchun;

- qimmatli qog'ozlarni nohalol reklama qilganligi, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilmagan, shuningdek muomalasi qonun tomonidan man qilingan qimmatli qog'ozlarning reklamasi uchun;

- qimmatli qog'ozlar bozorida narhlar o'yini va boshqa aniqlangan qoidabuzarliklar, shuningdek qimmatli qog'ozlar, emitentlar, qimmatli qog'ozlarning narhlari hakidagi qasddan o'zgartirilgan axborotlarni berish orqali investorlarni qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yoki sotishga dav'at qilgani uchun mulkiy javobgar bo'ladilar.

“Qimmatli qog’ozlar bozori faoliyati mexanizmlari haqidagi” Qonunga asosan (31 - modda) qimmatli qog’ozlar bozorida reklama beruvchi shaxs, vijdonsiz reklama oqibatida etkazilgan zarar uchun javobgar bo’ladi. Qimmatli qog’ozlar bo’yicha qonunchilikning buzilishi ro’y berganda vakolatli davlat organi quyidagilar uchun jarimalar solishi mumkin:

- emitentlar va qimmatli qog’ozlar haqida axborotlarni, hisobotlarni e’lon qilmaslik yoki o’z vaqtida e’lon qilmaslik, shuningdek davlat nazorat organlariga hisobotlarni yoki axborotlarni taqdim qilmaslik yoki o’z vaqtida taqdim qilmaslik – 70 minimal ish haqi darajasida;

- qonun buzilishlarni to’xtatish to’g’risidagi ko’rsatmalarni bajarishdan bo’yin tovlash yoki o’z vaqtida bajarmaslik – 100 minimal ish haqi darajasida;

- noto’g’ri ma’lumotlarni tarqatish (taqdim etish) yo’li bilan investorlarni va nazorat organlarini adashtirgani uchun – 800 minimal ish haqi darajasida.

Audit va ichki nazorat tizimida rahbariyatga yuklatilgan vazifalarga quyidagilar kiritiladi:

- Ichki nazorat va belgilangan hisobxona yozuvlarining ishonarli va muvofiq tizimini o’rnatish va unga amal qilish;

- Kuzatuv kengashi tomonidan o’rnatilgan siyosatning va tartibining bajarilishini ta’minlash;

- Aktivlar butunligini ta’minlash;

- Faoliyatning qonunchilikka zid kelmasligi.

Ichki nazorat moliyaviy hisobotning ishonarliligi, faoliyatning samaradorligi va qonun hamda me’yoriy hujjatlarga muvofiqligi masalalari bo’yicha korxonaning maqsadlariga erishishga nisbatan shubhasiz komil ishonch hosil qilish uchun korxonaga rahbarlik qilishga javobgar shaxslar tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi.

Ichki nazorat tizimi quyidagilarni ta’minlashi kerak:

- Rahbariyat siyosatiga (strategiyasiga) amal qilinishi;

- Mulkning va axborotlarning asralishi;

- Axborotlarning o’z vaqtidaligi va ishonchligi;

- Qonunchilik talablarining bajarilishi.

Insayderlik amallar. Bu shunday amallarki, ular natijasida muhim voqealar va faktlar haqidagi konfidenstial hususiyatiga ega bo'lgan axborotlarni biluvchi xodimlar o'z bilimlarini fond bozorida foyda topish yoki zarardan qochish maqsadida ishlatishi orqali aktsiyalarni sotib olayotgan va sotayotgan hamda insayderlik axborotlarni bilishda ustunlikka ega bo'lmagan oddiy investorlarga zarar keltiriladi.

14.2. Korporatsiyalarda moliyaviy axborotlardan foydalanuvchilar manfaatlari va xisobot shakllarini yuritishdagi asosiy talablar

Tadbirkorlik sub'ektlarining rivojlanishi va taraqqiyotini samarali tashkil etishda eng muhim tarkibiy qismlardan b o'lmish moliyaviy axborot tuzish, taqdim etish va ulardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Moliyaviy axborotlar korxona ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z oldiga q o'ygan maqsadlariga erishishida va moliyaviy faoliyati natijalarini baholash, taqlil etish hamda moliyaviy boshqaruv tizimi boshqaruvi va investitsion faoliyat b o'yicha qarorlarni ishlab chiqishda tuziladigan axborotlarni o'z ichiga oladi. Kompaniya belgilangan maqsadlariga erishishi davomida:

- o'tgan hisobot davridagi moliyaviy-x o'jalik faoliyat natijalarini, tahlil qilishlari va baholashlari;

- ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun o'zining moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtirilgan ma'lumotlarni yigib aks ettiruvchi bir tizimga keltirgan holda yigib taqdim qilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi t o'grisida»gi qonuniga va Moliya vazirligining 2002 yil 27 dekabrdagi 140-sonli buyrugiga ko'ra moliyaviy axborotlar shakllari tarkibi tasdiqlangan.

Bozor sharoitida korxonalar o'z tasarrufidagi barcha resurslarni moliyaviy, moddiy va pul resurslari harakati hamda ulardan samarali foydalanish jarayonini boshqarishida moliyaviy axborotlar muhim o'rin tutadi. Shunday ekan, kichik

tabirkorlik sub'ektlari yillik moliyaviy axborotlari tarkibida «Pul oqimlari to’g’risida»gi hisobotni ham tuzishlari tavsiya etiladi. Unda korhonalarning pul mablaglari aylanishi va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlari k o’rsatiladi. Korhonalar moliyaviy ma'lumotlardan foydalangan holda o’z moliyaviy faoliyatlariga aniq baho berishlari va bu ma'lumotlarni buhgalteriya ahborotlarida aks ettirishlari muhim vazifalardan sanaladi. Korhona balansi uning ma'lum davrdagi mablaglari va bu mablaglarning manbalari holatini k o’rsatadi. Buhgalteriya balansi hisobot davri boshi va ohirida korhonaga tegishli b o’lgan mulkning mavjudligi va harakatini aks ettiradi. Buhgalteriya balansi aktiv va passiv qismlardan iborat bl o’adi. Aktiv qismida korhona mablaglarining turlari va joylanishi, passiv qismida esa, bu mablaglarning tashkil topish manbalari va tayinlanishi aks etiriladi. Korhona aktivlari va passivlarining o’zgarishi mablaglar hamda ularning tashkil topish manbalari oshishi yoki kamayishiga olib keladi.

Balansning aktiv qismi uzoq muddatli aktivlar va aylanma aktivlarni o’z ichiga oladi.

Uzoq muddatli aktivlarga korhonaga tegishli asosiy vositalar, ya'ni, hizmat muddati bir yildan ortiq va bir donasi (komplekti)ning bahosi sotib olish sanasida O’zbekiston Respublikasida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan ortiq b o’lgan aktivlar kiradi. Korhona rahbari tomonidan eng kam miqdor belgilanishi mumkin. Nomoddiy aktivlarga korhonaga daromad keltiruvchi yoki uning ishlab chiqarishini yuritishga shart-sharoit yaratuvchi, moddiy k o’rinishga ega b o’lmagan patent, mualliflik huquqi, savdo markalari, dasturiy ta'minot va boshqalar kiradi.

Korhonaning uzoq muddatli aktivlari bundan tashqari, o’rnatiladigan asbob-uskunalar, moliyaviy investitsiyalar, kapital qo’ilmalar, o’zoq muddatli debitorlik qarzlarini ham o’z ichiga oladi.

Joriy aktivlarga korhona mablaglarining operatsion sikli yoki bir yil davomida t o’liq ishlatiladigan aktivlar kiritiladi. Balansning aktiv qismi joriy aktivlari korhona moliyaviy qarorlarini qabul qilishida umumlashtirilib q o’idagicha tarkibda keltiriladi:

-pul mablaglari;

-qisqa muddatli moliyaviy q o’ilmalar;

debitorlik qarzlar;

tovar-moddiy zahiralari;

kelgusi davr harajatlari.

Korhona aktivlari tarkibidagi pul mablaglari asosiy va yuqori likvidli mablaglar tarkibiga kiradi. Bunday mablaglarga hisob-kitob, valyuta raqami, bankdagi mahsus schetlar va kassadagi pul mablaglari tushuniladi. Ular korhonada birlamchi t o’lov vositasi hisoblanadi.

Balansning passiv qismida korhona mablaglarining tashkil topish manbalari aks ettiriladi. Bu qism mablaglarning manbalari va majburiyatlar bo’limlariga ajratiladi.

Balans passiv qismining o’ z mablaglari manbalari b o’limiga ustav kapitali, q o’shilgan kapital, rezerv kapital, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar), maqsadli tushumlar, kelgusi davr harajatlari va t o’lovlari uchun rezervlar kiradi. Balans passiv qismining majburiyatlar bo’limida uzoq muddatli va joriy majburiyatlar, byudjetga t o’lovlar b o’yicha qarzlar, mol etkazib beruvchilarga qarzlar va boshqalar aks ettiriladi.

Korhona balansini o’rganishda asosiy e'tibor yil boshida o’tgan davrda mulk va mablaglar qanchalik o’zgarganligi hamda aktivdagi har bir band passivdagi manbalarni qanchalik ta'minlanganligiga qaratiladi.

Balansning passiv qismi ham aynan aktivlar kabi mablaglar harakatiga ko’ra, qarzlarni qaytarish muddatiga qarab, qo’yidagi guruhlarga ajratiladi:

-Qisqa muddatli passivlar;

-uzoq muddatli passivlar;

-doimiy passivlar.

Qisqa muddatli majburiyatlar – aylanma aktivlar hisobidan qoplanadigan qisqa muddatli yangi majburiyatlarning shakllanishi natijasida uziladigan majburiyatlardir. Qisqa muddatli majburiyatlar tarkibiga boshqa tashkilotlardan bir yilgacha b o’lgan muddatga olingan kreditorlik qarzlari va bankning qisqa

muddatli kreditlari kiradi.

O’zo o’ muddatli majburiyatlarda korhonaning bir yildan ortiq muddatga olingan kredit va kreditorlik qarzlari ifodalanadi.

Bozor sharoitida korhonalar faoliyatini boshqarishda korhonaning moliyaviy natijalarini shakllanishi va moliyaviy vositalar samaradorligini ifodalovchi muhim k o’rsatkich foydaning roli oshib boradi. Chunki foyda korhonaning kelajakdagi rivojlanishi va boshqaruvida asosiy moliyalashtirish manbaidir.

Korhonalarda moliyaviy natijalar t o’grisdagi hisobot moliyaviy yil daromadlari, harajatlari va sof foydani yoki zararni k o’rsatadi.

Daromad mahsulotlar sotilishi, hizmatlar k o’rsatilishi natijasida hususiy kapital miqdori oshishini ta'minlovchi omildir. Daromadlar tushumi bilan naqd pul mablaglari (kelib tushgan pul mablaglari) hajmi oshadi yoki debitorlik qarzlari ham k o’payib boradi (ya'ni, haridorlar t o’lashi lozim b o’lgan summalar).

Harajatlar kapitalni kamaytiradi va daromad olish maqsadida amalga oshirilgan harakatlar natijasida vujudga keladi. Harajatlar sotilgan tovarlar tannarhiga yoki bevosita tijorat operatsiyalarini amalga oshirish bilan bogliq bo’lgan sarflarga teng b o’ladi.

Sof foyda umumiy olingan daromadning umumiy harajatdan oshgan summasidir. Foyda korhonaning muhim ko’rsatkichi b o’lib, barcha pul tushum (daromad)lari bilan harajatlari o’rtasidagi farqni ko’rsatadi. Agar umumiy harajatlar daromadlardan ko’p bo’lsa, korhona moliyaviy yilni zarar bilan yakunlaydi.

Korhonaning sof foydasi deb mahsulot (ish, hizmat)larni sotishdan, umum xo’jalik va moliyaviy faoliyatlari hamda favqulodda zararlardan iborat barcha harajatlarini qoplab, qo’shimcha olinadigan daromadlariga aytiladi. Korhona foydasini shakllantirish olingan daromad k o’paygan yoki kamayganligi, uning o’zgarish sabablariga bogliq b o’lganligi uchun bu o’zgarishga ta'sir etuvchi omillar o’rganiladi.

-korhonaning sof foydasi qo’idagilardan tashkil topadi;

-mahsulot (ish, hizmat)lar sotishdan kelgan yalpi foyda;

-asosiy faoliyatdan kelgan foyda;

-umumho’jalik faoliyatidan kelgan foyda(eki zarar);

-favqulodda vaziyatlardan kelgan foyda (yoki zarar);

foyda (daromad)dan t o’lanadigan soliqlar.

Korhona olgan foydani taqsimlash asosan ikki yo’nalishda amalga oshiriladi: byudjetga t o’lanadigan soliq, yigim, to’lov va ajratmalar hamda korhona ihtiyorida qoladigan sof foyda.

Hozirgi sharoitda korhona moliyaviy natijalar t o’grisidagi hisobotni byudjetga to’lovlar to’grisidagi ma'lumotnoma bilan buhgalteriya hisobi va hisobotini yuritish tartib qoidalaridan kelib chiqib tuzadi va taqdim etadi.

Pul oqimlari to’qrisidagi hisobot O’zbekiston Respublikasining "Buhgalteriya hisobi t o’grisida"gi qonuniga muvofiq ahborotlarga kiritilgan. Unda pul mablaglarining harakati nuqtai nazaridan korhonaning mulki bo’lgan moliyaviy resurslari o’zgarishi aks ettiriladi. Bu hisobot yordamida inflyatsiya sharoitida, boshqa moliyaviy hisobot shakllarini t o’ldirishda hisoblash usulidan foydalanishni e'tiborga olgan holda, korhonaning likvidligini ob'ektiv baholash imkoni yaratiladi.

Bozor sharoitida har qanday faoliyat yuritadigan sub'ekt o’z tasarrufidagi barcha resurslar harakatini samarali tashkil etishi uchun pul oqimlari harakati t o’risidagi hisobotni tuzadi hamda ma'lumotlarni tahlil etish orqali moliyaviy boshqarishni amalga oshiradi. Chunki pul oqimlari to’risidagi hisobotda korhonaning joriy h o’jalik faoliyati jarayonida pul mablaglarining kelib tushishi, sarflanishi va ularning yil boshi va yil ohiridagi qoldigi, shuningdek, investitsion va moliyaviy faoliyatga yo’naltirilgan pul mablaglari aks ettiriladi.

Korhonaning joriy h o’jalik, investitsion va moliyaviy faoliyatining ta'sirida barcha pul mablaglari o’zgarishi bu pul mablaglari va unga tenglashtirilgan mablaglarning qoldiqlari o’rtasidagi bogliqlikni hisobot davri boshi va ohiriga nisbatan o’rnatish imkonini beradi.

"Pul oqimlari to’grisidagi hisobot" to’rta b o’limdan tashkil topgan:

1. Operatsion faoliyat natijasida olingan pul mablaglarining harakati.

2. Soliqni to’lash uchun sarflangan mablaglar.

3. Investitsiya faoliyati uchun sarflangan va olingan pul mablaglar.

4. Moliyaviy faoliyat bo’yicha sarflangan va olingan pul mablaglar.

Pul oqimlari to’grisidagi hisobot korhonaning yuqori darajada daromad keltiradigan rejalarni loyihalashtirish uchun chetdan pul mablagi jalb qilmasdan naqd pul bilan o’zini o’zi ta'minlash imkoniyatini ko’rsatadi. Bozor sharoitida korhonalar operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyati natijalarini to’liq o’rganishi zarur b o’lganligi uchun kichik tadbirkorlik sub'ektlari ham ushbu hisobot shaklini t o’ldirsa kelajakdagi taraqqi`tini belgilashda muhim rol o’ynaydi.

Tayach iboralar: Korhona faoliyatini boshqarish, ishlab chiqarishni bosharish, tashkiliy ta'minot, ahborotlar ta'minoti, moliyaviy hisobot, balans, balans aktivi, balans passivi, moliyaviy natija, pul oqimi, hususiy kapital, operatsion faoliyat, moliyaviy faoliyat, investitsion faoliyat.

Nazorat savollar:

1. O’zbekiston Respublikasida moliyaviy ahborotlarni tashkil qilish va yuritishning huquqiy-me`riy asoslari.

2. Moliyaviy hisobotning tuzilishi va tarkibi tashkilotning balansi, foyda va zararlar to’grisida hisobot.

3. Moliyaviy ahborotlardan foydalanuvchilar va ularning manfaatlari.

XV-Bob. Aktsiyadorlik jamiyatlari va ma’suliyati cheklangan jamiyatlarda audit va ichki nazorat tizimi

15.1. Nazorat tizimi va uning elementlari

“Nazorat - boshqaruv vazifalaridan biridir” degan tezisni qayta ko’rib chiqishga etarlicha uslubiy-nazariy yoki amaliy asoslar mavjud emas. Ayrim manbalarda mualliflar kontrollingni «boshqaruv faoliyatini boshqarish» sifatida qarab, kontrollingning maqsadini «boshqaruvchilik jarayonini korhona oldida turgan barcha maqsadlarga erishishga yo’naltirish»da ko’rmoqda.

Hozirgi paytda korxonalarning ichki audit kabi muhim resursiga etarlicha baho berilmayapti, vaholanki undan to’g’ri foydalanish korhonalar faoliyatining samaradorligini oshiradi. Jahon amaliyoti shuni ko’rsatmoqdaki, tashqi audit instituti jiddiy kamchiliklarga olib kelsa, bu hattoki mustahkam o’rinlarni egallab kelayotgan yirik korxonalarni ham bankrotlikka olib kelishi mumkin. Yuqori darajadagi korporativ boshqaruv bo’lajak investorlar va kreditorlar uchun ijobiy belgi bo’lib, u korxonaning investistiyaviy jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi. Bunday korporativ boshqaruvning ajralmas bo’g’ini esa ichki audit hisoblanadi.

Korporativ nazorat korporativ boshqaruv umumiy tizimining asosiy elementlaridan biri bo’lib, uning samaradorligi korporativ nazorat darajasiga bog’liq**.** Korporativ nazoratning samarali modelini topish ishi shundagina muvaffaqiyatli bo’ladi, agar korxona mulkdorlari va ijroiya organlari shunday nazorat tizimini ko’rishga tayyor bo’lishlari kerakki, qaysiki, bir tomondan, kompaniya faoliyatida zarur ravshanlikni va lavozimdagi shaxslarning lozim darajadagi hisobdorligini ta’minlasa, va shu bilan birga ikkinchi tomondan, korporativ madaniyatning eng yaxshi an’analariga monand ravishda tirnoq ostidan kir qidirish harakatlaridan yoki yoppasiga gumondorlik rejimidan xoli bo’lishi kerak.

Korporativ nazorat ob’ektlariga quyidagilar kiradi:

- korporatsiya biznes-rejalari va byudjetlarining ijrosi;
- korporativ andozalar (ustav, nizomlar, tartiblar, yo'riqnomalar va reglamentlar) me'yorlariga rioya qilish;
- korporatsiyaning mulkni sotib olish yoki begonalashtirish va korxonaning asosiy xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lmagan bitimlari va aktivlarining harakati ustidan nazorat;
- kadrlarga oid muhim qarorlar ustidan nazorat;
- kompaniya aktsiyadorlar umumiy yig'ilishlari, kuzatuv kengashi qarorlari va ijroiya organining eng muhim qarorlari ijrosi;
- kompaniya mulkdorlarini eng muhim manfaatlariga aloqador bo'lgan kompaniya faoliyatining sohalari.

2006 yilgacha O'zbekiston aktsiyadorlik jamiyatlarida korporativ nazorat quyidagilar tomonidan amalga oshirilayotgan edi[18]:

- kompaniya mulkdorlari (aktsiyadorlari);
- Kuzatuv kengashi;
- Taftish komissiyasi;
- auditorlik tashkiloti;
- ijroiya organi.

2006 yilda davlatimizdagi aktsiyadorlik jamiyatlarining korporativ munosabatlar saxnasida yangi xarakatlanuvchi shaxs - Ichki audit xizmati (IAX) paydo bo'lib, uning asosiy funktsiyalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonalarning samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida» 2006 yil 16 oktyabrdagi 215-son Qarori bilan tasdiqlangan «Korxonalardagi ichki audit xizmati to'g'risida»gi Nizomda belgilangan. Nizom aktivlarining balans qiymati 1 mlrd. so'mdan ortiq bo'lgan korxonalarda ichki auditni tashkil etishga qo'yiladigan yagona talablarni hamda uning ishini tashkil etishning metodologik asoslarini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 27 sentyabrdagi PQ-475

[18] Butaev M. Korporativ nazorat: ichki audit xizmati. Korxonani boshqarish jurnali. №3 son. 11b.

son “Qimmatli qog’ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari tug’risida” gi qarorining qabul qilinishi O’zbekistonda ichki auditorlar institutining shakllanishi jarayonini boshlab berdi. Ushbu me’yoriy hujjatda 2007 yilning 1 yanvaridan boshlab, mulkchilik shaklidan qati nazar, aktivlarning balans qiymati 1mlrd. so’mdan ko’proq bo’lgan korxonalarda kuzatuvchi kengashlar tomonidan tayinlanadigan va ularga hisobot beradigan ichki audit hizmatlari (IAX) tashkil etilishi belgilab berilgan.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 16-noyabrdagi 215-sonli karori bilan “Korxonalardagi ichki audit xizmati to’g’risida Nizom” tasdiklangan bo’lib, unda korxonalardagi ichki auditni tashkil qilishga bir xil talablar quyilgan shuningdek uning ishini yuritishning metodologik asoslari belgilangan. Aytib o’tilgan me’yoriy xujatlarining 1996 yil 26-apreldagi 223- II -sonli “Aktsiyadorlik jamiyatlari aktsiyadorlarning xuquqlarini himoya qilish to’g’risida” gi 2001-yil 6-dekabrdagi 310- II-son “Mas’uliyati cheklangan hamda ko’shimcha masuliyatli jamiyat to’g’risida”gi Konunlarga kiritiladi.

Auditorlik faoliyati milliy andozalari ichki auditor ishidan foydalanish mumkinligini ko’zda tutmaydi. Bunday imkoniyat 610g’ son “Ichki audit ishini ko’rib chiqish” Halqaro audit andozalarida aks ettirilgan.

2008 yil fevral oyining boshiga kelib, O’zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi ma’lumotlariga qaraganda, amal qilish muddati o’tmagan malaka sertifikatiga ega auditorlar soni 1340 kishini tashkil qildi. Ulardan taxminan 1500 dan oshig’i auditorlik faoliyatini yuritish uchun listenziya olgan yoki yaqin orada uni olishni kutayotgan auditorlik tashkilotlari shtatida hisobda turadi. Qolganlari xo’jalik sub’ektlari asosan, bosh buxgalter yoki moliyaviy direktor lavozimlarida ishlamoqda.

O’zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo’mitasi ma’lumotlariga muvofiq, 2008 yil 1 yanvar holatiga ko’ra 2,2 mlrd. sumdan ortiq aktivlarga respublikamizning 1700 ta korxonasi ega bo’lgan. Ularda IAX ni tashkil qilish uchun 2500 ta sertifakatlangan auditor talab qilingan. O’tgan davr mobaynida bunday korxonalar soni oshdi, malakali auditorlar soni esa ko’paymadi. Ayni

paytda ichki auditorlarni etishmasligi ancha dolzarb muammo hisoblanadi.

Amaldagi O'zbekiston Respublikasining 2003yil 11 dekabrdagi 558- II-son "Ma'suliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida" gi Qonuni 38 moddasiga muvofiq, IAXni yaratish va uning xizmatchilarini tayinlash to'g'risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan qabul qilinadi, ijro qiluvchi organ esa bu qarorni bajaradi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, oxir-oqibat IAXning o'z vaqtida shakllantirilmaganligi uchun javobgarlik korxona ijrochi organi zimmasiga yuklanadi.

15.2. Ichki audit nazorati

Ichki audit xizmati aktsiyadorlik jamiyatining tuzilmaviy bo'linmasi sifatida Kuzatuv kengashi qoshida tashkil etiladi. Ichki audit xizmatining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- Kuzatuv kengashini ishonchli ma'lumotlar bilan ta'minlash va o'tkazilgan ichki audit natijalari bo'yicha korxona faoliyatini takomillashtirishga doir takliflarni ishlab chiqish;

- korxona boshqaruv organlariga operativ ravishda ichki audit jarayonida aniqlangan kamchiliklarni tugatish bo'yicha o'z tavsiyalarini taqdim qilish, ularni bartaraf qilish ustidan nazoratni amalga oshirish.

Ichki audit vazifalariga xar chorakda o'tkaziladigan ichki audit, tuziladigan xo'jalik shartnomagarining ekspertizasi, korxona tuzilmaviy bo'linmalariga uslubiy yordam berish, texnik va tavsiyalarni ishlab chiqishda Kuzatuv kengashiga ko'mak berish kiradi.

Ichki audit xizmati o'z faoliyati davomida biznes-rejaning bajarilishini, korporativ boshqaruv tamoyillariga rioya qilinishini, buxgalterlik xisobi va moliyaviy hisobot yuritilishini, hamda moliyaviy-xo'jalik faoliyatiiing boshqa yo'nalishlarining to'g'ri amalga oshirilishini tekshirish va monitoring qilishi kerak. Ichki audit xizmati aktivlarining balans qiymati 1 mlrd. so'mdan oshadigan korxonalarda majburiy tarzda tuziladi.

Aktivlarining balans qiymati bir milliard so’mdan ko’p bo’lgan jamiyatda ichki audit xizmati tashkil etiladi. Ichki audit xizmati jamiyatning kuzatuv kengashiga hisobdordir.

Ichki audit xizmati jamiyatning ijroiya organi, vakolatxonalari va filiallari tomonidan qonun hujjatlariga, ta’sis hujjatlari va boshqa hujjatlarga rioya etilishini, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarda ma’lumotlarning to’liq hamda to’g’ri aks ettirilishi ta’minlanishini, xo’jalik operatsiyalarini amalga oshirishning belgilangan qoidalari va tartib-taomillariga rioya etilishini, aktivlarning saqlanishini, shuningdek jamiyatni boshqarish yuzasidan qonun hujjatlarida belgilangan talablarga rioya etilishini tekshirish va bu borada monitoring olib borish orqali jamiyatning ijroiya organi, vakolatxonalari va filiallari ishini nazorat qiladi hamda baholaydi.

Ichki audit xizmati o’z faoliyatini O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartibga muvofiq amalga oshiradi.

Ichki audit xizmati korporativ menejment ustidan lozim nazoratni o’rnatishda muhim yordamchi kuchdir. Shuning uchun, aktivlar qiymatini ko’rsatilgan miqdordan ham bo’lgan korxonalarda ham, ushbu organ foydali bo’ladi. Ichki audit xizmati xodimlari rasmiy ravishda korporatsiya xodimlari hisoblansalar ham, bu tuzilmaning korxona ma’muriyatidan mustaqilligi Kuzatuv kengashi qarori bilan shakllantirilishi va faqat unga hisob berishi orqali ta’minlanadi. Boshqa tomondan, mazkur tuzilma Kuzatuv kengashining o’ziga qaram bo’lib qoladi va uning xarakatlarini nazorat qilishi gumon. Shunga qaramay, ichki audit xizmati taftish komissiyasi va auditorlik tashkilotlari bilan bir qatorda korporativ nazorat tizimining zarur va ajralmas qismidir. Oxirgi ikki organdan farqli ravishda, bu tuzilma ancha barqaror ish rejimiga ega bo’lib, ijrochilik intizomi darajasi korporativ nazoratning boshqa organlariga nisbatan ancha yuqoriroqdir.

IAXni tashkil qilish va uning faoliyati kursatishi uchun kuzatuv kengashi korxona tarkibida IAX ni tashkil etish to’g’risidagi bayonnoma qarorini qabul qiladi, uning nizomini, harajatlari smetasini, joriy yil uchun rejasini tasdiqlaydi. Ichki auditorlar bilan mehnat shartnomasini kuzatuv kengashi raisi tuzadi.

Ichki auditor, tashqi auditorlar singari, o’z faoliyatini milliy andozalariga muvofiq amalga oshiradi. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ichki auditorlik tekshiruvi natijalari buyicha kuzatuv kengashini korxonaning joriy moliyaviy ahvoli tug’risidagi ishonchli axborot bilan ta’minlash;

- aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish buyicha tavsiyalarni korxona ijrochi organiga tezkor taqdim etish, shuningdek ularning bajarilishi ustidan nazoratni ta’minlash;

Umuman olganda ichki auditor mulkdorlar vakili bo’lib, buxgalteriya hujjatlaridan foydalanish huquqiga ega bo’lishi kerak. U mulkdorlarga korxonadagi haqiqiy ahvol to’g’risida, ijro organlarining qanchalik vakolatli ekanligi haqida axborot beribgina qolmay, balki ijro organiga moliyaviy-xo’jalik faoliyati yuritishda xatoliklarga yo’l qo’ymaslikka ham yordam beradi.

Ichki auditor ijro organi (shuningdek uning vakolatlari va filiallari) tomonidan korxonani boshqarish bo’yicha qonunchilikka, ta’sis hujjatlari va boshqa me’yoriy hujjatlarga rioya qilinishini, ma’lumotlarning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda aks ettirilishining to’liqligi va ishonchliligini, xo’jalik operatsiyalarini amalga oshirishning belgilangan qoidalari va taomillari, aktivlarning saqlanishi ustidan nazorat va monitoringini amalga oshiradi.

Ichki auditor amalda tashqi auditor funktsiyalarini bajaradi, lekin uning harakatlari tezkor, puxta va batafsilroq bo’lishi kerak. Bu ayniqsa, O’zbekiston Respublikasining 1992 yil 9 dekabrdagi 734-XII- son “Auditorlik faoliyati to’g’risida” gi Qonuniga muvofiq majburiy auditorlik tekshiruvidan o’tkazilmaydigan korxonalar uchun muhim.

Ichki auditor huquqlari;

- korxona hujjatlari (rahbarning buyruqlari, ko’rsatmalari, boshqaruv organi qarorlari, ma’lumotnomalar, hisob-kitoblar, zarur hujjatlarning nusxalari va boshqa hujjatlar)dan foydalanish, ichki auditini amalga oshirish davomida yuzaga keladigan masalalar bo’yicha mansabdor va ma’suliyatli shaxslardan og’zaki va yozma tushuntirishlar olish;

- korxonaning tegishli mutaxassislarini ichki auditini o’tkazishga yordam berish uchun jalb qilish.

Ichki auditor majburiyatlari:

- qonunchilik hujjatlari talablariga rioya qilish;
- har chorakda hisobotlar tayyorlag;
- moliyaviy va statistika hisoboti ko’rsatkichlarining to’g’riligini tekshirish;
- korxonaning mansabdor shaxslari va boshqa xizmatchilari tomonidan unga zarar etkazilganligidan dalolat beruvchi dalillar aniqlanganda, darhol bu haqda korxona kuzatuv kengashiga xabar berish va auditorlik hisobotiga tegishli yozuvlar kiritish;
- aktivlarni xatlashda ishtirok etish.

Ichki auditorning huquq va majburiyatlari umuman olganda tashqi auditornikiga o’xshab ketadi. Asosiy farq shundaki, tashqi auditorlar kamdan-kam hollarda har chorakda hisobot tuzadi, chunki, odatda, ular korxonani bir yilda bir marta tekshiradi.

Ichki auditor ta’sischilarning moddiy manfaatlarini himoya qiladi va korxonaning ijrochi organidan mutlaqo mustaqildir, rahbariyat va korxonadagi yuqori mansabdor shaxslar bilan qarindoshlik va xizmat tekshiruvini va monitoringini o’tkazadi:

-tasdiqlangan biznes- rejaning bajarilishini;

-korporativ boshqaruv tamoyillariga rioya etilishini;

-buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot ahvolini;

-soliqlarni va boshqa majburiy to’lovlarning to’g’ri hisoblab chiqilganligi va to’lanishini;

-moliyaviy-xo’jalik faoliyatini yuritishda qonunchilikka rioya etilishini;

-aktivlar holatini;

-ichki nazorat ahvolini.

Ammo ichki auditor majburiyatlari bu bilan cheklanmaydi. Kuzatuv kengashi korxona ixtisosidan kelib chiqib, qonunchilikka muvofiq tekshiruvlar o’tkazishning boshqa yo’nalishlarini ham belgilashi mumkin.

Auditorlik malaka sertifikatiga ega mutaxassis odatda oliy iqtisodiy ma’lumotlarga, 5 yildan kam bo’lmagan ish stajiga, auditorlarni tayyorlash kurslarini tinglaganligi haqidagi shahodatnomaga, shuningdek “Moliyaviy hisob-1” fani buyicha halqaro imtihonlarni hamda auditorlar uchun malaka imtihonini muvaffaqiyatli topshirganligi to’g’risidagi guvohnomalarga ega.

Ammo yuqoridagilar doim ham auditorning buxgalteriya hisobi va xo’jalik faoliyatining barcha yo’nalishlari bo’yicha yuqori malakaga egaligini bildiravermaydi. Bilim va ko’nikmalar muntazam o’qish va amaliyot orqali keladi va muayyan vaqtni talab qiladi.

Ular boshqa kasb vakillaridan farq qilib, ichki auditor har yili malakaviy yaroqlilik buyicha attestastiyadan o’tishi lozim. Uning professional o’sishi attestastiya natijalariga bog’liq. Attestastiya salbiy natija bersa, bunday auditorning boshqa tashkilotlarga auditor sifatida qabul qilinmasligi ehtimoli ortadi.

IAX xodimlari attestastiyasi har yili korxona kuzatuv kengashi tomonidan o’tkaziladi. Mantiqan qaralganda, auditorni faqat undan yuqori malakaga ega bulgan shaxs o’tkazishi kerak. Biroq, aksariyat korxonalarning kuzatuv kengashlari attestastiya o’tkazishga faqat rasman yondashadi: malaka oshirish to’g’risidagi sertifikatning buzilishini va tashqi auditorning ijobiy xulosasinigina talab qiladi.

Ichki auditor maqomini korxona bosh buxgalteri bilan solishtirsak, O’zbekiston Respublikasining 1996yi 30 avgustdagi 279-I-son “Buxgalterlik hisobi to’g’risida” gi Qonuniga muvofiq, buxgalteriya hisobini to’g’ri yuritish uchun javobgarlik bosh buxgalter emas, balki korxona rahbari zimmasiga yuklatiladi. Bundan tashqari buxgalter har yili attestastiyadan o’tmaydi, kuzatuv kengashi oldida korxona faoliyatining barcha tomonlari yuzasidan hisobot bermaydi.

Ayni paytda bosh buxgalterning malaka darajasiga me’yoriy talablar deyarli yo’q. Nazariy jihatdan bosh buxgalter lavozimiga iqtisodiy ma’lumotga ega bo’lmasdan olti oylik buxgalterlarni tayyorlash kurslarini tugatganligi to’g’risida

shahodatnomaga ega bo’lgan shaxslar tayinlanishi mumkin. Bundan tashqari, agar bosh buxgalter rahbarning ko’rsatmalarini bajarishga majbur bo’lganligini va bu bilan qonunchilikning buzilishiga yo’l qo’yganligini isbotlab bera olsa, u tegishli qonunbuzorlik uchun javobgarlikka tortilmasligi mumkin. Ichki auditor javobgarligi esa qonunchilikka qatiy belgilab berilgan va uning har bir xatti-xarakati belgilangan.

Tashqi auditorlar faoliyati tor yo’nalishlar buyicha mutaxassislarning jamoaviy ishlashini taqozo etadi. Auditorlik firmalarda maslahatlar va o’zaro tekshiruvlarning butun bir tizimi shakllantirilgan bo’lib, turli vaziyatlar uchun tayyor echimlarga ega ma’lumotlar bazasi ham bor. Ichki auditor esa bir o’zi ishlashga majbur.

Hozirgi paytda korxonalar kuzatuv kengashlarining hammasi ham ichki auditorlar bilan to’g’ri ishlashni bilmaydi, korxona faoliyatining turli jihatlarini tekshirishganda ularning salohiyati va malakasidan munosib foydalanmaydi. Ayrim hollarda ichki auditor o’z ish beruvchisi bilan faqat tugagan chorak yakunlari bo’yicha kuzatuv kengashi yig’ilishlarida uchrashadi.

Respublikamizning sug’urta bozorida jismoniy shaxslar nomidan auditorlarning professional qaltisliklarini sug’urtalash bo’yicha xizmatlar ko’rsatilmaydi. Korxonalarning o’zida ham ichki auditorning qaltisliklarini sug’urtalash amaliyoti hali qo’llanilmayapti.

Amaliyot shuni ko’rsatmoqdaki, ichki auditor uchun ish haqi darajasini belgilashda ko’pincha unga bosh buxgalter ish haqidan kamroq maosh belgilanadi.

Audit bozorga iqtisodiy sohaga ko’p yillik tajribaga ega bo’lgan shaxslar yo’naltiriladi. Shunga qaramay, korxona IAXga ishga kirgan ichki auditor amalda mehnat stajini yo’qotadi. U o’z malakasi va faoliyat turini almashtirmagan bo’lsa ham, korxonada uzoq yillik ish uchun moddiy rag’batlantirish tizimiga qo’shilmaydi.

Auditorning professional etikasi Kodeksiga muvofiq, ichki auditor, masalan, xodimlarning shaxsiy ehtiyojlariga beriladigan foizsiz ssudalar ko’rinishidagi korxonaning moddiy qo’llab-quvvatlash tizimidan foydalana olmaydi.

Shuningdek, IAX korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy qilish va ularga amal qilish darajasini tekshirishi kerak. Korporativ boshqaruv fan sifatida nisbatan yaqin davr ichida (XX-asrning oxirgi o'n yilligida) paydo bo'ldi va uning asosiy qoidalari ko'pchilik mutaxassislar uchun xozircha noma'lum. Agar IAX shtatini «Korporativ boshqaruv o'zi nima? Uning asosiy tamoyillarining mazmuni qanday? Korporativ boshqaruv tamoyillarini qanday joriy qilish kerak?» kabi savollarga javob bera olmaydigan faqat buxgalteriya hisobi professionallaridan to'ldiradigan bo'lsak, biz zaif korporativ nazorat organiga ega bo'lib qolishimiz mumkin. Agar IAX xodimlarining o'zlari nazorat ob'ekti xaqida etarli ma'lumotga ega bo'lmasalar nimani va qanday qilib tekshirishlari mumkin? Hattoki, ular tomonidan muvofiq tavsiyalar berilishi ham nazarda tutilgan. Ushbu holatda IAXga nomzodlarning rasmiy attestastiyasini korporativ huquq masalalarida ham bilimlarini sinash orqali kuchaytirish maqsadga muvofiqligi ayondir. Ammo xayotda ko'pchilik auditorlik tashkilotlari audit davomida ijrochi direktorlar xatti-xarakatining qonuniyligini ichki korporativ me'yorlar nuqtai nazaridan tekshirishni maqsad qilib qo'ymaydilar. Masalan, u yoki bu asosiy vositalarning sotib olinish xaqda jamiyat biznes-rejasida tasdiqlangan xarajatlarga qanchalik darajada mos kelishi va xokazo masalalar. Shunisi muhimki, biznes-rejada nazarda tutilmagan barcha turdagi xarajatlar noqonuniy bo'lib, aktsiyadorlik jamiyatiga sezilarli moddiy zarar etkazadi.

IAX korporativ nazorat organi bo'lib, aynan korporativ audit bilan shug'ullanishi kerak. Bundan tashqari, IAX aktsiyadorlik jamiyatidagi ichki nazorat holatini taftish qilishi lozim. Ya'ni, boshqa nazorat qiluvchi shaxslar faoliyatining samaradorligini va qonuniyligini tekshirishi kerak. Nizomning 13-bandiga binoan: «O'tkazilgan tekshirishlar natijalari bo'yicha bevosita uni o'tkazgan xodim (xodimlar) tomonidan imzolanadigan tegishli hisobotlar tuziladi».

Birinchi qatorlarda:

a) biznes-reja bajarilishini tekshirish natijalari to'g'risidagi hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- uning bajarilishining miqdor va sifat ko'rsatkichlari taxlili;

- uning bajarilishi ta’minlanmagan taqdirda aybdor mansabdor shaxslar shaxsan ko’rsatilgan holda aniqlangan sabablar bayoni;

b)korporativ boshqarish tamoyillariga rioya qilishni tekshirish natijalari to’g’risidagi hisobot quyidagilarni o’z ichiga olishi kerak:

- korxona boshqaruv organlari tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning samaraliligi, uning qatnashchilari (muassislar)ning qonuniy xuquq va manfaatlariga rioya etilishi tahlili;
- korporativ boshqarish sohasida qonun xujjatlari buzilishi holatlari bayoni (ta’sis xujjatlariga rioya qilish, umumiy yig’ilishlar va korxona boshqaruv organlari majlislari o’tkazilishi, dividendlar to’g’ri hisoblanishi va o’z vaqtida to’lanishi va xokazolar).

Shunday qilib, IAX xodimlari kasbiy tayyorgarligi va saviyasi odatiy moliyaviy audit doirasidan ancha tashqariga chiqadi va aktsiyadorlik jamiyatlari rahbariyati ichki auditorlar malakasini oshirish bo’yicha chora ko’rishi kerak. Bu ishda respublikadagi ixtisoslashgan o’quv markazlari yordam berishi mumkin. Masalan, O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2003 yil 4 iyuldagi 304-son qaroriga binoan tashkil etilgan O’zbekiston Respublikasi Prezidenti xuzuridagi Davlat va jamiyat akademiyasi qoshidagi Oliy biznes maktabining Korporativ boshqaruv markazi asosiy o’qitish yo’nalishlariga korporativ boshqaruv, moliyaviy va ishlab chiqarish tahlili, korxona va uning ijroiya organlari faoliyati ustidan nazorat usullari, menejment va marketingning zamonaviy usullari kiritilgan. Bunday o’quv markazlari IAX xodimlariga o’z amaliyoti uchun zarur bo’lgan bilimlarni egallashga yordam beradi. Hukumat qarori bilan tasdiqlangan Nizomda ham «ichki audit xizmati xodimlarining kasb darajasi tegishli listenziyaga ega bo’lgan ta’lim muassasalarida muntazamlilik asosida ularning malakasini oshirish vositasida saqlanishi kerak» deb aniq qilib belgilangan.

15.3. Ichki nazorat organlari

AJ ichki nazorat organlaridan biri taftish komissiyasi hisoblanadi**:**

Ularga qo'yilgan umumiy qoidalar

- Komissiya a'zolari mustaqil bo'lishlari kerak;
- Rahbariyat va tashqi auditorlar bilan moliyaviy xisobotlarning sifati va andozalarga to'g'ri kelishi masalalari ochiq muhokama qilinishi;
- Rahbariyat va auditorlar bilan samarali muloqot va axborot almashinuvi;
- Audit jarayonini monitoring qilishda muxim rolga ega bo'lish;
- Taftish komissiyasi ishini davriy ravishda yoritib borishi.

O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi

Jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish uchun aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan jamiyat taftish komissiyasi saylanadi. Jamiyat taftish komissiyasining a'zolari bir vaqtning o'zida jamiyat kuzatuv kengashining a'zosi bo'lishlari, shuningdek jamiyatning boshqaruv organlarida boshqa lavozimlarni egallashlari mumkin emas.

Taftish komissiyasining vakolatlari

Taftish komissiyasining a'zolari quyidagi xuquqlarga ega:

- Yil natijalari bo'yicha shuningdek boshqa davrlar uchun xam, Jamiyat moliya-xo'jalik faoliyatini taftish qilish;
- Jamiyat moliya-xo'jalik faoliyatiga doir barcha xujjatlar va materiallar (shuningdek buxgalterlik materiallari) bilan tanishish;
- Jamiyatning xar qanday lavozimdagi shaxslaridan shaxsiy tushuntirishlar olish;
- Kuzatuv kengashi majlisini yoki navbatdan tashqari umumiy yig'ilishning chaqirilishini talab qilish;
- Shartnoma asosida ekspertlar va auditorlik tashkilotlarini jalb qilish (agar Jamiyat o'z hisobotini e'lon qilishi kerak bo'lmasa);
- Jamiyat tomonidan qonunchilikka, korporativ me'yoriy va uning faoliyatini tartibga soladigan boshqa xujjatlarga amal qilinishi, hisobot davrida kredit, hisob-

kitob, valyuta va amalga oshirilgan boshqa amallari, bank nazorati (to’liq yoki tanlab tekshirish), kassaning holati va mulk axvolini tekshirish.

Quyidagi masalalarni jamiyat Ustaviga kiritish orqali Taftish komissiyasining vakolatarini kengaytipish:

- Jamiyat moliya xujjatlarini, buxgalteriya hisobotini, mulklarni inventarizastiyalash komissiyasining xulosalarini tekshirish, mazkur xujjatlarni birlamchi buxgalteriya hisobi xujjatlariga solishtirish;
- Buxgalteriya, soliq, boshqaruv va statistik hisobotlar to’g’riligining va to’liqligining tahlili;
- Jamiyat Kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanadi byudjetlar bajarilishining to’g’riligini tekshirish;
- Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishida tasdiqlangan foydani taqsimlash tartibining to’g’ri bajarilishini tekshirish;
- Jamiyat moliyaviy holatining, to’lov qobilyatining, aktivlar likvidligining, o’zlik va qarz mablag’lari nisbatining, sof aktivlar va ustav kapitalining tahlili, jamiyat iqtisodiy holatini yaxshilash rezervlarini aniqlash, jamiyat boshqaruv organlari uchun tavsiyalar ishlab chiqish;
- mahsulot va xizmatlar etkazib beruvchilarga, byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga to’lovlarning, dividendlarni, obligastiyalar bo’yicha foizlarni hisoblash va to’lashning, boshqa majburiyatlarning so’ndirilishini o’z vaqtida va to’g’ri amalga oshirilishini tekshirish:
- jamiyat nomidan Ijroiya organining bitim tuzishda xuquqliligini tekshirish;
- Kuzatuv kengashi, ijroiya organi, tugatish komissiyasi qarorlarining qonuniyligini, ularni jamiyat ustavi va aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi qaroriga muvofiq kelishini tekshirish;
- Aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi qarorlarining Qonunga va Ustavga muvofiqligini taxlil qilish

Taftish komissiyasining nazorat ob’ektlari

- Jamiyat va uning qaram korxonalari moliya-xo’jalik faoliyati;
- Tuzilmaviy bo’linmalar va filiallar faoliyati;

- Moliya va axborot oqimlari, alohida amallar va bitimlar;

- Jamiyatning ayrim menejerlar va oddiy xodimlari faoliyati;

- Jamiyat boshqaruv organlarining qonunchilik talablariga rioya qilish faoliyati.

Taftish komissiyasiga saylanadigan shaxslarga qo'yiladigan talablar:

- ayrim shaxslarning tijorat tashkilotlarida boshqaruv va nazorat organi a'zosi bo'lish imkoniyatiga qonunchilikdagi cheklanishlar;

- bir shaxsning bir vaqtning o'zida tijorat tashkilotining ham boshqaruv xam nazorat organlarida ishlashiga yoki bir necha tashkilotning boshqaruv organlarida qatnashishiga qonunchilikdagi cheklanishlar (Taftish komissiyasining a'zosi bir vaqtning o'zida Kuzatuv kengashi a'zosi bo'lishi va jamiyat ijroiya organida lavozimlarni egallashi mumkin emas);

- Taftish komissiyasiga saylanadigan shaxslarga qo'shimcha talablarning o'rnatilish imkoniyati;
- Taftish komissiyasiga saylovlarda ovozlarni hisobga olish xususiyatlari. «Jamiyat Kuzatuv kengashining a'zolariga yoki boshqaruv organlaridagi mansabdor shaxslarga qarashli aktsiyalar jamiyat taftish komissiyasi a'zolarini saylash chog'ida ovoz berishda ishtirok etishi mumkin emas».

Taftish komissiyasi a'zolarining javobgarligi

- Nazorat faolitida yopiq ma'lumotlarni qasddan yoki extiyotsizlik tufayli oshkora qilish oqibatida keltirilgan zarar uchun Taftish komissiyasi a'zolari javobgardir;

- Agar Taftish komissiyasi a'zosi xarakatlarida nohalollik, ya'ni lavozim vazifalarining qo'pol buzilishi, Jamiyat uchun zararli oqibatlarga olib kelgan yoki olib kelishi mumkin bo'lgan quyidagi xarakatlari yoki boshqa noo'rin xarakatlar uchun uning vakolatini Umumiy yig'ilish muddatidan ilgari to'xtatishi mumkin:

a) xujjat va materiallarni, shu jumladan Jamiyat buxgalterlik xujjatlarini, yo'q qilish, buzish yoki qalbaqilashtirishni;

b) jamiyat faoliyati bo'yicha lavozimdagi shaxslar, xodimlar yoki aktsiyadorlarning aniqlangan suist'emolliklarini yashirish;

v) lavozimdagi va oddiy xodimlarni yoki aktsiyadorlarga qasddan noto'g'ri ma'lumot berish, yoki ularning suiste'molliklariga ko'maklashish;

g) jamiyat xodimlarining qonuniy xarakatlariga xalal berish, ularga yomon ta'sir o'tkazishga urinish;

d) jamiyat mulkini (mulkning qismini) yo'q qilish, buzish, o'z manfaatlari uchun begonalashtirishni amalga oshirgan bo'lsa, uning vakolatini Umumiy yig'ilish muddatidan ilgari to'xtatishi mumkin;

- Taftish komissiyasi a'zolari tekshiruv va taftishlar davomida o'ziga ma'lum bo'lib qolgan tijorat sirlarini va boshqa turdati yopiq ma'lumotlarni sir tutishga majburdir.

O'zbekiston qonunchiligiga binoan Yillik hisobot xujjati Taftish natijalari bo'yicha xulosada quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- jamiyat hisobotlari va boshqa moliya xujjatlaridagi ma'lumotlarning ishonchligiga baho berish;

- buxgalterlik hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni taqdim etish tartibining va shuningdek moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirish davomida qonunchilikning buzilishlari faktlari bo'yicha axborot.

Taqdirlash tamoyili.Taqdirlov puliga qo'yiladigan eng asosiy talab bu-oshkoraliqdir.

Tashqi auditorning maqsadi - barcha muhim jihatlar bo'yicha buxgalteriya hisobotining ishonchligi haqida fikrni shakllantirish.

Auditorlik tekshiruvi - auditorlik tashkilotlari tomonidan moliya hisobotini va u bilan bog'liq moliya axborotlarining ishonchliligini va ularning qonunchilikka muvofiqligini tekshirishdir.

Aktsiyadorlik jamiyati qimmatli qog'ozlari bilan qilingan amallar bo'yicha audit bir necha yo'nalishlarga o'tkazishi mumkin.

1. Ta'sis xujjatlarining auditi. Auditor aktsiyadorlik jamiyati ta'sischilar yig'ilishi bayonnomasi va ustavda quyidagilarni tekshirishi kerak:

- aktsiyadorlik jamiyati turi, qimmatli qog'ozlar ustida amalga oshirilgan amallar, obuna shakllari va x.k.larning qonuniyligi;

- e'lon qilingan, joylashtirilgan qimmatli qog'ozlarning miqdori, turi, toifasi va nominal qiymati;

- qimmatli qog'ozlarning chiqarilish, joylashtirish va konvertastiyasining tartibi va shartlari;

- aktsiyalarga dividendlar, obligastiyalarga foizlar to'lanishi tartibi;

- aktsiyadorlik jamiyati qimmatli qog'ozlarini to'lash tartibi va shartlari;

- ayrim turdagi, toifadagi qimmatli qog'oz egalari xuquqlari va vakolatlari;

- ichki auditning tarkibi, Taftish komissiyasi (Taftishchi) vazifalari.

-bundan tashqari auditor aktsiyadorlik jamiyati amaliyotida ta'sis xujjatlari qoidalariga amal qilganligiga ahamiyat berishi kerak.

2. Aktsiyadorlar-ta'sischilar bilan hisob-kitobning auditi. Quyidagilar e'tiborga olinadi:

- ustav kapitalini to'lash muddatlariga rioya qilish;

- qimmatli qog'ozlarning o'z vaqtida va to'liq to'lanishi;

- qimmatli qog'ozlar uchun puldan tashqari to'lash shakllarida baholanishning qonuniyligi va asoslanganligi;

- ustav kapitaliga to'lovlarning, kvitanstiyalar, mulk, nomoddiy aktivlar, intellektual mulklarni qabul qilish dalolatnomalarining to'g'ri rasmiylashtirilishi;

- korxona qayta tashkil qilinishida va tugatilishida hisob-kitoblar to'g'riligi;

- ta'sischilar bilan xisob-kitoblarning buxgalteriya hisobotlarida to'liq aks etganligi.

3. Qimmatli qog'ozlar baholanishining auditida quyidagilar tekshiriladi:

- qaysi narxda qimmatli qog'ozlar sotilmoqda;

- buxgalterlik hisobida qimmatli qog'ozlarning bozor va nominal qiymatlari orasidagi farq qanday akslantiriladi;

- yirik bitimlarda qimmatli qog'ozlarning bozor narxlari qanday baholonadi;

- qimmatli qog'ozlarning balans baholari qayta baholanib turadimi;

- aktsiyadorlar talabi bilan aktsiyalar sotib olinganda qanday baholanadi;

- qimmatli qog’ozlarni kim baholaydi, ushbu shaxs zarur vakolatlarga egami;

- qimmatli qog’ozlarni ishonchli (trast) boshqaruvchiga berish bo’yicha, kim-oshdi savdolari, investistiya, shartnoma bahosini kelishish, bayonnomalar bormi;

- qimmatli qog’ozlar jamiyat tomonidan qaysi narxlarda sotib olingan va buxgalterlik hisobida bu qanday aks ettirilgan.

4. Qimmatli qog’ozlar harakatining auditi.

Auditor quyidagilarni tekshirishi shart:

- qimmatli qog’ozlar harakatining rasmiylashtirilishi;

- aktsiyadorlar reestrida yozuvlarning o’z vaqtida va asosli olib borilishi;

- aktsiyadorlar reestridan ko’chirmalar berish kitobining yuritilishi;

- qimmatli qog’ozlar harakatining buxgalteriya hisobida yuritilishi;

- qimmatli qog’ozlarning harakatida hisob-kitob qilish tartibiga rioya qilinishi;

- -aktsiyadorlik jamiyatini qayta tashkil qilishda qimmatli qog’ozlar xarakatining buxgalteriya hisobida aks ettirilishi.

5. Aktsiyalar bo’yicha dividend va obligastiyalar bo’yicha foiz hisoblanishi va to’lanishining auditi. Quyidagilar tekshiriladi:

- aktsiyalarga dividend va obligastiyalar bo’yicha foiz to’lash tartibi va uning tasdiqlangan nizomlarga to’g’ri kelishi;

- qimmatli qog’ozlar egalariga dividendlarni to’lash navbati va muddatlari;

- obligastiya turlari bo’yicha foizlarni to’lash muddatlari;

- dividendni to’lash miqdorining tasdiqlangan miqdorga mos kelishi;

- dividendlar, foizlarni pul va boshqa shaklda to’lash tartibi, mulklarning, tovarlar va xizmatlarning berilish qaydnomalari, shunday to’lov shakli haqidagi qaror bayonnomalarining mavjudligi;

- dividend va foizlarni to’lash manbalari;

- dividend olishga hakdor bo’lgan shaxslar ro’yxatining to’g’ri tuzilishi;

- aktsiya turlari bo’yicha dividend to’lash xaqida qarorlar qonuniyligi;

- dividend to’lashga qonunchilikda belgilangan cheklanishlarga rioya qilinishi;

- barcha qimmatli qog’ozlar bo’yicha dividend va foizlarni hisoblash va to’lashning to’g’riligi va qonuniyligi.

6. Qimmatli qog’ozlar bilan amallarni soliqqa tortilishning auditi. Auditor birinchi navbatda quyidagilarga ahamiyat berishi kerak:

- soliqka tortish bazasining to’g’ri hisoblanishi;
- qimmatli qog’ozlar bilan amallar bo’yicha soliq stavkasining to’g’ri qo’llanilishi;
- soliqlarning to’g’ri hisoblanishi va to’lash muddatlariga rioya qilinishi;
- soliqni to’lashdan bo’yin tovlashga imkon beruvchi xarakatlar;
- soliq to’lash va soliq to’lash manbasini aniqlash to’g’risidagi ma’lumotnomalarning to’g’ri tuzilishi.

7. Qimmatli qog’ozlar konvertastiyasining auditi.

Qimmatli qog’ozlar auditi eng murakkab yo’nalishlargan biri bo’lib, unda quyidagilarga ahamiyat beriladi:

-qimmatli qog’ozlarni konvertastiyalash tartibi va shartlari to’g’risida tasdiqlangan nizomning mavjudligi;

- konvertastiyalash nizomi, tartibi va shartlariga amalda rioya qilinishi;
- konvertastiyalash davomida qimmatli qog’ozlar qiymatini hisobga olish;
- konvertastiyalangan qimmatli qog’ozlar qiymatidagi farqlarning to’lanishi yoki to’lov qabul qilinishining hisobi;
- aktsiyaga konvertastiya qilinuvchi qimmatli qog’ozlar joylashtirish qiymatining asosliligi;
- qimmatli qog’ozlarni konvertastiyalashda vositachi mehnatining to’g’ri takdirlanishi;
- oddiy aktsiyalarga konvertastiya qilinadigan qimmatli qog’ozlarning aktsiyadorlarga joylashtirish chog’ida oddiy aktsiyalar bozor qiymati kamayishining asosliligi;
- aktsiyalarning va aktsiyaga konvertastiya qilinuvchi qimmatli qog’ozlarni joylashtirish usullarining qonuniyligi;
- konvertastiya qilinadigan qimmatli qog’ozlarni joylashtirishda aktsiyadorlarning xuquqlarini ta’minlash;
- konvertastiya bo’yicha barcha amallarning hisobda aks ettirilishi.

8. Qimmatli qog’ozlarning xadya qilinishi va merosga olinishining auditi. U holatda quyidagilar tekshiriladi:

- meros olish va xadya qilish bo’yicha xujjatlarning mavjudligi va qonuniyligi;
- merosxo’r tomonidan o’z xuquqiga ega bo’lish muddatlariga rioya qilinishi;
- aktsiyadorlar umumiy yig’ilishi yoki Kuzatuv kengashi mos qarorining mavjudligi;
- merosxo’rlarga yoki xadya oluvchilarga egalik xuquqlarining o’tishi bo’yicha reestrdagi o’zgarishlarning hisobda aks ettirilishi.

9. Qimmatli qog’ozlar oldi-sotdisining auditi. Auditor quyidagilarni tekshiradi:

- oldi-sotdi shartnomasi mavjudligi va tuzilishning qonuniyligi;
- aktsiyadorlar reestriga xaridorning kiritilishi va sotuvchining undan chiqarilishi;
- kim-oshdi savdolarida oldi-sotdi bitimining to’g’ri rasmiylashtirilishi.

10.Qimmatli qog’ozlar saqlanishining auditi. Qimmatli qog’ozlarning saqlanish tartibi moliyaviy xujjatlarni saqlashdek bo’lib, auditor quyidagilarni tekshiradi:

-saqlanadigan qimmatli qog’ozlar hisobining tashkil qilinishi;

- haqiqatda saqlanadigan qimmatli qog’ozlar;
- qimmatli qog’ozlarni saqlashga kirim xujjatlarining mavjudligi;
- qimmatli qog’ozlarni saqlashga xujjat-asoslar;
- saqlanayotgan qimmatli qog’ozlarning buxgalteriya hisobida qayd qilinishi.

11. Trast va garov amallarining auditi. Qimmatli qog’ozlar ikkilamchi bozorida bu amallar nisbatan yangidir, shuning uchun auditor ularga alohida ahamiyat berishi va quyidagilarni tekshirishi lozim:

- qimmatli qog’ozlarni trastga yoki garovga berish tartibining umumiy yig’ilish yoki Kuzatuv kengashi qarorlariga mos kelishi;
- mazkur amallarning hisobda aks ettirilishi;
- trast yoki garov haqidagi shartnomaning mavjudligi va shartlarining bajarilishi;
- qimmatli qog’ozlarni trast yoki garovga berishning moliyaviy tavakkalchilik darajasi;

- ishonchli boshqaruvchining o’z xizmat vazifalariga mos kelishi;

-trast va garov amallari bo’yicha moliyaviy tavakkalchilikni sug’urta qilish shartnomasining mavjudligi.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxxamasining «Ustav fondida davlat ulushi mavjud bo’lgan korxonalarni samarali boshqarishni va davlat mulki hisobi lozim darajada yuritilishini ta’minlash bo’yicha chora-tadbirlar xaqida» 215-son 16.10.2006 yildagi Qarori aktsiyadorlik jamiyatlarida korporativ nazoratni mustahkamlash ishida navbatdagi qadam bo’lib, unda uning yangi tuzilmasi - ichki audit xizmatiga asos solinadi.

Tayanch iboralar: nazorat, ichki audit, tashqi audit, nazorat, ravshanlik, ustav, nizom, yo’riqnoma, reglament, moliyaviy direktor, ma’suliyati cheklangan jamiyat, qo’shimcha mas’uliyatli jamiyat, operativ, ijroiya organi, vakolatxona, obligastiya.

Nazorat savollari:

1.Nazorat tizimi va uning elementlari.

2.Korporativ nazorat ob’ektlari.

3.«Ustav fondida davlat ulushi bo’lgan korxonalarning samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta’minlash chora-tadbirlari to’g’risida»gi qarorning mazmuni.

4.Ichki auditorning asosiy vazifalari va huquqlari.

5. Ichki audit nazorati.

6. Ichki audit xizmatining asosiy vazifalari.

7.“Qimmatli qog’ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari tug’risida” gi qarorning mazmuni.

8. “Auditorlik faoliyati to’g’risida” gi qonunning mazmuni.

9. Ichki nazorat organlari.

10. Taftish komissiyasining vakolatari.

XVI-Bob. Korporativ madaniyat

16.1. Korporativ madaniyat tushunchasi va ishbilarmonlik etikasining asosiy tamoyillari

«Tadbirkorlik madaniyati» tushunchasiga eng to’liq va mufassal ta’rifni V.D.Kozlov «Tashkiliy madaniyatni boshqarish» kitobida bergan bo’lib, «ushbu tashkiliy struktura xodimlari xulq-atvori xususiyatlari, yakka tartibdagi va guruh manfaatlari, urf-odat va an’analar, rasmiy va norasmiy faoliyat me’yorlari va qoidalari, rahbariyat uslubi, xodimlarning mehnat sharoitlaridan qoniqqanlik ko’rsatmalari, o’zaro hamkorlik darajasi tizimi» deya ta’kidlagan. Shunday qilib, korporativ madaniyat kompaniya qadriyatlari, o’zaro munosabatlar uslubi, muhit qanday ekanligini belgilab beradi.

Korporativ xulq-atvor kodeksining qabul qilinishi bilan aktsiyadorlik jamiyatlari amaliyotida axloqiy me’yorlar va tamoyillar birinchi o’ringa chiqdi. Korporativ munosabatlarga nisbatan bu axloqiy talablar ushbu sohada har xil tomonlarning manfaatlari to’qnash kelishi bilan bog’liq ayrim xususiyatlarga ega.

Kompaniyalarda korporativ madaniyat axloq-odob (etika) ta’siri ostida shakllanadi va rivojlanadi (bu odamlarning axloqiy me’yorlar, bir-biriga va jamiyatga munosabati tizimi). O’zbekistonda hozirgi paytda kompaniyalarning uchta asosiy guruhi ajratib ko’rsatiladi:

1) bozor muhitida xususiylashtirish va xususiylashtirishdan keyingi jarayonlari natijasida shakllangan kompaniyalar;

2) bozor iqtisodiyoti sharoitlarida vujudga kelgan va rivojlangan kompaniyalar;

3) tabiiy monopoliyalarga mansub kompaniyalar.

Bu guruhlarning har birida ushbu biznesning asosiy vazifalari ta’siri ostida ishbilarmonlik axloqi xususiyatlari shakllangan.

Ishbilarmonlik axloqi – tadbirkorlik faoliyati me’yorlari va axloqiy tamoyillar yig’indisi, biznesdagi asosiy «o’yin qoidalari», ularsiz biznes muammoli, riskli va oldindan aytib bo’ymaydigan bo’lib qoladi. Ishbilarmonlik

axloqi – aktsiyadorlar, direktorlar Kengashi, menejerlar, kompaniya xodimlari va korporatsiyaning boshqa manfaatdor tomonlari: tovar va xizmatlar ta'minotchilari, distribyurlar, sotuvchilar, yakuniy iste'molchilar, mahalliy aholi va hukumat organlari o'rtasida munosabatlar murakkab tizimni tartibga soluvchi jiddiy omildir.

Zamonaviy korporativ madaniyat asosida yotadigan ishbilarmonlik axloqi universal tamoyillari amerikalik sostiolog L.Xosmer tomonidan muvaffaqiyatli ifodalangan bo'lib, jahon falsafasi aksiomalariga asoslanadi:

1. Sening uzoq muddatli manfaatlaring yoki kompaniyaning manfaatlari doirasiga kirmaydigan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil qadimgi yunon falsafasining boshka odamlarning manfaatlari bilan kesishadigan shaxsiy manfaatlar haqidagi ta'limotlariga (Protagor) hamda qisqa muddatli va uzoq muddatli manfaatlar o'tasidagi farqqa asoslanadi.

2. Bu haqiqatda halol, ochiq va chin deb aytish mumkin bo'lmagan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil Arastu va Aflotunning shaxsiy fazilatlar haqidagi qarashlariga asoslanadi.

3. Yaxshilik hisoblanmagan, umumiylik tuyg'ularini shakllantirish va bitta umumiy maqsadga ishlashga xizmat qilmaydigan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil yaxshilikka, o'zaro aloqa qilish va o'zaro bog'liqlikni anglashga undaydigan jahon dinlarida buyurilgan narsalarga asoslanadi.

4. Hech qachon qonunni buzadigan narsalarni qilma, chunki qonunda jamiyatning minimal axloqiy me'yorlari ko'rsatiladi. Tamoyil Gobbs va Lokkning odamlar o'rtasida dunyoviy ne'matlar uchun kurashda davlatning hakam sifatidagi roli haqidagi ta'limotiga asoslanadi.

5. Sen yashayotgan jamiyatga yaxshilikdan ko'ra ko'proq zarar keltiradigan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil utilitarizm axloqiga – I.Bentam va Djon S. Mill tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy xulq-atvorning amaliy foydasiga asoslanadi.

6. Shunga o'xshash vaziyatga tushganda boshqalarga tavsiya qilmaydigan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil Kant qoidalaridan biriga asoslanadi.

7. Boshqalarning belgilab qo’yilgan huquqlarini kamsitadigan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil Russo va Djeffersonning shaxs huquqlari haqidagi qarashlariga asoslanadi.

8. Doim foydani qonun doirasida, bozor talablari va xarajatlarni to’liq hisobga olgan holda maksimallashga harakat qil, chunki bu shartlarga amal kilishda maksimal foyda ishlab chiqarishning eng katta samaradorligidan dalolat beradi. Tamoyil A.Smitning iqtisodiy nazariyasi va V.Paretoning optimal bitim haqidagi ta’limotiga asoslanadi.

9. Jamiyatda eng zaiflarga ziyon etkazishi mumkin bo’gan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil Rolsning taqsimot adolat qoidasiga asoslanadi.

10. Boshqa kishining shaxsiy kamol topishi va rivojlanishiga to’sqinlik qiladigan narsalarni hech qachon qilma. Tamoyil Nozikning jamiyat rivojlanishi uchun shaxs erkinligi darajasini kengaytirish nazariyasiga asoslanadi.

Korporativ madaniyatning umumiy va hammaga ma’qul bo’lgan ta’rifi yo’qligiga qaramay, bu tushuncha umum qabul qilingan axloqiy qadriyatlar, qonunchilik talablariga amal qilish, odamlarga hurmat bilan munosabatda bo’lish, atrof-muhitni asrash bilan bog’liq holda foydalaniladi. Zamonaviy korporativ madaniyatning quyidagi asosiy tamoyillari ajratib ko’rsatiladi:

1.Professionallik, chuqur bilimga egalik va xabardorlik.

To’la ma’lumotga ega bo’lmagan holda, noprofessional qarorlar qabul qilingan hollarda barcha manfatador tomonlarning manfaatlari aziyat chekadi, korporatsiyaga ham, korporativ munosabatlarning barcha qatnashchilariga ham zarar etkaziladi. Professionallikda odamning o’z professional majburiyatlarini bajarishi, o’z kasbining boshqa vakillari bilan halol raqobatlashishi uchun zarur bo’lgan belgilangan ishbilarmonlik hislatlari va xususiyatlariga ega bo’lishi ko’zda tutiladi.

Xabardorlik aktsiyadorlar (mulk egalari), direktorlar kengashi a’zolari va boshqa manfaatdor shaxslardan ularning huquqlari va qonuniy manfaatlariga taalluqli biron-bir axborotni yashirishga yo’l quyib bo’lmasligini anglatadi.

2.Maxfiylik va kasb bilan bog’liq sitrlar.

Maxfiylikka rioya qilish faqat halol va qonun-qoidalarga rioya qiladigan xulq-atvor haqidagi axborotni sir saqlashni anglatadi. Gap to’la ma’lumotga ega bo’lmaslik, ochish lozim bo’lgan axborotni yashirish haqida borganda esa noaxloqiy yoki noqonuniy xulq-atvor haqidagi axborotni kompaniyaning rahbar organlari yoki vakolatli davlat organlariga xabar qilishga dovur axborotni ochish majburiy qoidalari kuchga kiradi. maxfiylik rejimiga zarur qattiqqo’llik va tartibga solinganlik baxsh etish uchun direktor va menejerlar mulk egalari (aktsiyadorlar) va boshqa manfaatdor shaxslarga kompaniyaning oshkor qilinishi ko’rsatilgan shaxslarga zarar etkazishi mumkin bo’lgan maxfiy axborot bilan ishlovchi xodimlariga tegishli ravishda yo’l-yo’riqlar ko’rsatilishi va kompaniyada axborotni oshkor qilishning oldini olish bo’yicha real mexanizm va jarayonlar (tilxatlar, instruktaj, nazorat chora-tadbirlari) amal qilishini kafolatlashlari lozim.

3. Manfaatlar to’qnashuvida harakat qoidalari.

Agar maxfiylikning asosiy talabi oshkor qilmaslik, ya’ni harakatsizlik bo’lsa, manfaatlar to’qnashuvi qoidaga ko’ra, korporativ munosabatlar qatnashchilaridan faol harakatlar talab qiladi. Manfaatlar to’qnashuvi direktor, menejer yoki xodimning moliyaviy va shaxsiy manfaatlari kompaniya manfaatlariga zid kelgan hollarda vujudga keladi. Shu boisdan rahbariyat va barcha xodimlar manfaatlar to’qnashuvi vujudga kelishi mumkin bo’lgan sohalarda faoliyat yuritish bo’yicha aniq yo’l-yo’riqlar olishi lozim. Direktor, menejer, xodim uchun manfaatlar to’qnashuvi vujudga kelishi mumkin bo’lgan quyidagi sohalarni ajratib ko’rsatish mumkin:

1) moliyaviy investistiyalar. Xodimlar ularning ish beruvchisi hisoblangan firma bilan raqobatlashuvchi kompaniyaga yoki o’z kompaniyasining kontragenti hisoblangan firmaga investistiya kiritmasliklari lozim. Tabiiyki, agar gap to’g’ridan-to’g’ri emas, balki muhim ahamiyatsiz (portfelli) investistiyalar haqida boradigan bo’lsa, bunda hech qanday manfaatlar to’qnashuvi vujudga kelmaydi. Biroq, nima bo’ganda ham, investistiyalar «ahamiyatsizligi» masalasi baholash mezoni hisoblanadi, shu sababli xodim bu haqida rahbariyatni xabardor qilishi lozim;

2) xizmatdan tashqari tadbirkorlik yoki boshqa kompaniyalarda boshqacha faoliyat turi. Agar xodim, direktor yoki menejer boshqa biznesga yoki ishga ega bo'lsa, bu ob'ektiv jihatdan kompaniyaning gullab-yashnashi uchun sarflanishi mumkin bo'lgan vaqt va kuchni olib qo'yadi (lavozim majburiyatlari xarakteri va rangiga qarab cheklovlar turlicha bo'lishi mumkin);

3) sovg'alar. Xodim, direktor yoki menejerning biron-bir qimmatbaho sovg'alar qabul qilishiga yo'l qo'yilmaydi. Aks holda sovg'a beruvchi sovg'a qabul qiluvchining harakatlarini kompaniya tomonidan ma'lum bir majburiyatlarni qabul qilish sifatida baholashi mumkin;

4) qarindoshlarning tadbirkorlik faoliyati yoki ishlashi. Shuni hisobga olish kerakki, direktor, menejer yoki xodimlar qarindoshlarining tadbirkorlik faoliyati ular raqobatchi firmalar yoki kompaniyaning kontragent firmalarida ishlagan yoki biznesga ega bo'lgan hollarda manfaatlar to'qnashuvi vujudga kelishining sababchisi bo'lishi mumkin.

4. Korporatsiya aktivlarini himoya qilish va tegishlicha foydalanish.

Korporatsiya aktivlarini himoya qilish korporativ nizolar seriyasi kuzatilayotgan bir paytda (AQShda Enron, Evropada Parmalat va h.k.) dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Kompaniya direktorlari va top-menejerlari kompaniya aktivlarini suiiste'mol qilmaslik va ulardan tegishlicha foydalanish bo'yicha barcha harakatlarni qo'llash borasida yozma shaklda rasmiylashtirilgan axloqiy majburiyatni zimmasiga olishi kerak. Yirik bitimlar va manfaatli bitimlar tuzishda ham rahbariyat etikasiga alohida talablar qo'yilishi lozim. Ko'rsatilgan bitimlarni aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi va direktorlar kengashining ma'qullashisiz amalga oshirish kompaniya mulkdorlari (aktsiyadorlari) uchun jiddiy zarar keltirishi, korporatsiyaning o'zini esa bankrot yoqasiga olib kelishi mumkin.

5.Amalga oshirilayotgan faoliyatning qonunchilik talablari va boshqa huquqiy me'yorlarga javob berishi.

Agar «Richard Dart piramidasi»ga (menejment bo'yicha amerikalik ekspert) tayanadigan bo'lsak, axloq qoidalariga rioya qilishbiznesning rivojlanish

piramidasining birinchi pog’onasiga (qonunlarga rioya qilish) asoslangan ikkinchi pog’onasi hisoblanadi. Qonunchilik talablari va me’yorlariga amal qilmasdan turib, axloq qodilariga rioya qilib bo’lmaydi.

6.Biron-bir shaxsning noaxloqiy yoki noqonuniy xulq-atvori haqida kompaniyaning rahbar organlari yoki davlat organlariga xabar berish.

Kompaniyaning axloqiy kodekslarida biron-bir shaxsning noaxloqiy yoki noqonuniy xulq-atvori haqida kompaniyaning rahbar organlari yoki davlat organlariga xabar berish tartibi va asoslarini belgilab berish tavsiya etiladi. Tabiiyki, bunday xabarlarning ularning mualliflari uchun hech qanday salbiy oqibatlarsiz mustaqil va xolisona ko’rib chiqish jarayoni kafolatlanishi lozim.

7. Korrupstiyaga qarshi kurash.

Jahon iqtisodiy amaliyoti shuni ko’rsatadiki, agar davlat raqobat kurashining aniq qoidalarini belgilab qo’ymasa, raqobat ob’ektiv sabablarga ko’ra qonuniylik doirasidan chetga chiqadi, raqobat kurashida innovastion texnologiyalarni joriy qilish, xarajatlarni minimallashtirish va boshqalar vositasida emas, balki korrupstiya usullarini qo’llagan holda g’olib chiqishga intilish paydo bo’ladi, bunda kompaniya yoki xususiy shaxs noqonuniy to’lovlar hisobiga foydali shartnomani qo’lga kiritadi va shu tariqa raqobatchilar oldida adolatsiz ustunlikka ega bo’ladi. Korrupstiyaning oldini olish uchun tashkilotlar va yakka tartibdagi tadbirkorlarning «qora kassasi»ga (rasmiy hisobotlarda aks ettirilmaydigan pul mablag’lari) qarshi kurashish zarur, chunki pora berib sotib olish (korrupstiya) uchun pullar aynan shu mablag’lar hisobidan sarflanadi.

Bu borada AQSh boy tajribaga ega bo’lib, u korrupstiyaga qarshi izchillik bilan kurash olib borayotgan mamlakatlar qatoriga kiradi. Xususan, 1934 yil qabul qilingan va 1970 yil o’zgartirishlar kiritilgan qimmatli qog’ozlar to’g’risidagi Qonunga ko’ra yashirin tartibda (hisobotda aks ettirmasdan) amalga oshiriladigan har qanday to’lovlar taqiqlangan. Bu qonunga muvofiq, firma fondlarini har qanday nazoratsiz tasarruf qilish jiddiy qonunbuzarlik hisoblanadi va jinoiy javobgarlikka tortishga olib kelishi mumkin.

16.2. Korporativ madaniyat turlari

«Korporativ madaniyat» tushunchasini o’rganishga yondashuvlarni ikki guruhga ajartish mumkin: idealistik va pragmatik yondashuv. Idealistik yondashuv tarafdorlari korporativ madaniyatni tashkilotni rivojlantirish maqsadi, uning faoliyat yuritishi oliy bosqichi bilan bir xil deb qaraydilar. Pragmatik yondashuv tarafdorlari madaniyatga korxonaning belgilangan tavsifnomalari to’plami – shakllangan me’yorlar, koidalar va an’analar sifatida munosabatda bo’ladilar. Bunda to’g’ri tushunish kerakki, korporativ madaniyat me’yorlarining ko’pchiligi latent, ya’ni yashirin xarakterga ega. Odamlar o’z xulq-atvorida belgilangan qoidalarga amal qilsada, ularni oxirigacha to’liq anglamaydilar. Ular ma’lum vaziyatda nima qilish kerakligini biladi, biroq nima uchun degan savolga javobberishga qiynaladi.

Madaniyatning asosiy turlari:

Birinchi turi *«paternalizm»* bulib, u rahbarning barcha tan olgan e’tiborli kishi ekanligiga asoslangan korporativ madaniyat. Mehnat, fuknstiyalar va majburiyatlar taqsimoti mavjud bo’lsada, biroq mutloq xarakterga ega emas. Rahbar o’z qarori bilan majburiyatlarning taqsimlanishi, o’zaro aloqa qoidalari va mukofotlash darajasini o’zgartirishi mumkin. Ishlarni taqsimlash topshiriqlar berish shaklida amalga oshiriladi. Qaror qabul qilish va hamma narsa uchun javobgarlik – rahbarning alohida huquqlari hisoblanadi.

Madaniyatning ushbu turi ko’plab kichik va yirik korxonalar uchun xos bo’lib, ularning asosiy belgilari quyidagilar hisoblanadi:

1) xarizmatik etakchining mavjudligi;

2) mukofotlar va ishlarni taqsimlash bo’yicha yaqqol ifodalangan savdolashish munosabatlarining yo’qligi. Eng muhim mukofot – obro’-e’tibor;

3)boshqaruv o’tacha darajasining roli minimal darajaga keltirilgan.

Ikkinchi turi *«artel»* deb nomlanib, u barqarorlashmagan mehnat taqsimoti, funktsiyalar va majburiyatlarning ajratilmaganligiga asoslangan korporativ madaniyat. Har bir xodim hamma narsa uchun javob beradi va o’z korxonasi uchun qo’lidan kelgan hamma narsani bajaradi.

Qoidaga ko’ra, bu rejimda tadqiqot va loyiha bo’limlari, servis uchastkalari, ta’mirlash-qurilish brigadalari ishlaydi. Bundan tashqari, korporativ madaniyatning artel turi kichik korxonalarga xos bo’lib, bu korxonalar hajmi mijozlarning individual so’rovlari, ularning shakllangan doirasiga yo’naltirilgan ishlab chiqarish xususiyatlari (kichik ustaxonalar, non do’konlari, emakxonalar) bilan belgilab beriladi.

Artel madaniyatiga xos bo’lgan asosiy belgilar:

1) harakatlar multiplikastiya samarasi mavjudligi – butun holdagi narsa doimo uning qismlari summasidan katta bo’ladi, ya’ni komandaning sinergetik, iqtisodiy va ijtimoiy samarasi yakka holatdagi bellashuv afzalliklaridan ortiq bo’ladi;

2) komanda a’zolari o’rtasida ishonch – shaxslarning bir-biriga mosligi;

3) faoliyat almashuvi umumiy ishga hissa qo’shish xarakteriga ega.

Uchinchi turi *«koloniya»* - xodimning texnologiyaga mutlaq bo’ysunishiga asoslangan korporativ madaniyat. Xodimlar ishlab chiqarish jarayonining muruvvatlariga aylantirib qo’yilgan. Qattiq intizom nazoratchilar armiyasi tomonidan ta’minlanadi.

Asosiy belgilari:

- xodimning mehnat funktsiyalarini soddalashtirish, uni ishlab chiqarish jarayonining murvatiga aylantirish;
- qattiq ierarxik bo’ysunish tizimi, xodimlar mustaqilligi va tashabbuskorligining minimal holatga keltirilishi. Ushbu madaniyat turining asoschisi – ishlab chiqarishning uzluksiz tizimi, ishlab chiqarishni andozalash, konveyerlashtirish va rastionallashtirish g’oyalarini hayotga tatbiq etgan Genri Ford hisoblanadi.

Turtinchi turi *«kolxoz»* - u ishni o’ziga va ishni korxonaga qarshi qo’yishga asoslangan korporativ madaniyat. Xodimlar reja topshiriqlarini bajaradi va korxona quvvatlari hamda vaqtidan o’ziga ishlash uchun foydalanadi.

Asosiy belgilari:

1) ishga majburiyat kabi munosabatda bo’lish;

2) aniq ifodalangan ierarxichek savdo. Ish haqi ijtimoiy minimum sanaladi. Xodimning har qanday qizg'inligi qo'shimcha to'lov talab qiladi;

3) korxona resurslarini talon-taroj qilishda bir-birini qo'llash.

Beshinchi turi *«xutor xo'jaligi»* - faoliyat va uning natijalariga egalik huquqini alohida ajratishga asoslangan korporativ madaniyat. Har bir xodim «o'z maydoniga ishlov beradi», umumiy ishga qo'shilgan hissa esa majburiy topshiriq yoki daromaddan ajratmalar hisoblanadi. Misol - advokatlik byurosi (har bir advokat o'z idorasi uchun zarur minimial ishlarni bajaradi, ishni – mijozlarni o'ziga-o'zi izlaydi); rieltorlik firmalari (xodimlar umumiy ma'lumotlar to'plamidan, yuridik ko'makdan, firma markasidan foydalanadi, biroq mijozlarni o'zi topadi va bitimdan foiz ko'rinishida haq oladi).

Asosiy belgilari:

- minimal ichki firma kooperatsiyasi;
- mijozlar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa – kim yaxshi muloqot qila olsa, o'sha ko'proq pul ishlab topadi;
- ichki raqobat (mijozlar uchun kurash).

Oltinchi turi *«feodal sostializm»* - barcha ijrochilarning teng huquq asosida bir joyga qarashi va qattiq ierarxiyaga asoslangan korporativ madaniyat. Mehnat taqsimoti va kooperatsiya o'zaro aloqa qilish shartlariga nisbatan vertikal va gorizontal bo'yicha uzluksiz savdo bilan uyg'unlashadi.

Asosiy belgilari:

- vujudga kelgan munosabatlar tizimi kuchli inerstiyasi – munosabatlarning katta qismi yuzaga kelgan mutaassiblikni takror ishlab chiqarish xarakteriga ega;
- bo'ysunishning o'xshamas xarakteri;
- o'zgarishlarning har xilligi – doimiy o'zgarib turadigan manfaatlar tizimi.

Ettinchi turi *«korporatsiya»* - «mas'uliyat hududlari»ni aniq ajratgan holda faoliyat kooperatsiyasiga asoslangan korporativ madaniyat. O'zaro aloqalar asosida har bir ijrochining funktsiyalari, huquq va majburiyatlarini, shuningdek, qaror qabul qilish va manfaatlarni muvofiqlashtirish jarayonlarini belgilab beruvchi qat'iy reglament yotadi. Asosan yirik kompaniyalar uchun xarakterli.

Asosiy belgilari:

- individualistik xulq-atvor uslubi;
- xodim-korxona munosabatlarida shartnoma xarakteri;
- rasmiy va real, jamiyatda ruxsat berilgan xulq-atvor me'yorlarining maksimal darajada mos tushishi.

Ta'kidlash joizki, ba'zida bitta kompaniyaning o'zida korporativ madaniyatning bir necha turlari birga bo'la oladi. Shu bilan bir paytda mutlaqo bir-biriga mos kelmaydigan turlar ham mavjud (maslan, «kolxoz» va «koloniya»).

Madaniyat, kompaniyaning institustional tavsifi sifatida, manfaatlarni muvofiqlashtirish usullari, korporativ harakatlar shakllari va nizolarni bartaraf etish usullarini ko'zda tutadi.

16.3. Korporativ madaniyat tamoyillari

Manfaatdor shaxslar deganda kompaniya faoliyati ularning manfaatlariga daxldor bo'lgan har qanday guruhlar: aktsiyadorlar, menejerlar, hamkorlar, iste'molchilar va h.k. tushuniladi. Manfaatdor shaxslar orasida ular o'rtasida manfaatlari turli yo'nalishga ega ob'ektiv ziddiyatlar mavjud bo'lgan uchta asosiy guruh: aktsiyadorlar, menejerlar va direktorlar alohida ajratib ko'rsatiladi.

Aktsiyadorlar, o'z navbatida, ikki toifaga – majoritar va minoritar aktsiyadorlarga ajratilib, ularning manfaatlari ham o'zaro taqsimlanadi. Majoritar aktsiyadorlar, minoritariylardan farqli ravishda, kompaniya rivojlanishining uzoq muddatli istiqbollariga va kichikroq risklarga yo'naltirilgan bo'ladi. Agar ularning dividend to'lash va foydani kapitallashtirish o'rtasida birini tanlashiga to'g'ri kelsa, ular foydani kapitallashtirishni afzal ko'radi.

Majoritar aktsiyadorlar uchun korporativ xulq-atvorning quyidagi tamoyillarini tavsiya etish mumkin.

Minoritariylarning mulkiy manfaatlariga bepisand bo'lmaslik va o'ylab ko'rilgan dividend siyosati yuritish:

- direktorlar Kengashi bilan birgalikda menejerlar faoliyatining chuqur o’ylab chiqilgan motivastiyasini amalga oshirish, bu menejerlar tomonidan suiiste’mol riskini pasaytiradi;
- direktorlar Kengashi professionalligi va faoliyati mustaqilligini reja asosida oshirib borish.

Minoritariylar uchun korporativ madaniyat tamoyillari:

- kompaniya manfaatlariga ziyon etkazgan holda aktsiyadorlarning o’z huquqlarini suiiste’mol qilishga yo’l qo’ymaslik;
- kompaniya tijorat sirlari qatoriga kiruvchi axborotni oshkor qilmaslik;
- kompaniya direktorlari, menejerlari va yirik aktsiyadorlaridan qabul qilingan axloqiy qoidalarga amal qilishni talab etish.

Kompaniya direktorlari uchun korporativ madaniyat tamoyillari.

Aktsiyadorlar va menejerlar o’rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish – direktorlarning asosiy vazifasidir. Buni hal qilish uchun direktorlar Kengashi aktsiyadorlardan ham, menejerlardan ham rasman emas, balki haqiqatda alohida ajratilgan va ulardan mustaqil bo’lishi lozim. Direktorlar uchun quyidagi tamoyillarni tavsiya etish mumkin:

- kompaniyada axloqiy qoidalar ishlab chiqish va tasdiqlash;
- direktorlar Kengashining faoliyati davomida kompaniyaning barcha manfaatdor shaxslari manfaatlarini hisobga olish;
- kompaniya «shaffof»ligi monitoringini amalga oshirish, jamiyat aktsiyadorlari, menejerlar va xodimlar tomonidan qonunchilik talablari, jamiyatning ta’sis va ichki hujjatlariga rioya qilish;
- oqilona dividend siyosati bo’yicha tavsiyalar ishlab chiqish va aktsiyadorlarga taqdim etish;
- menejerlar faoliyati samarali motivastiya tizimini ishlab chiqish;
- aktsiyadorlar oldida hisobot berish va ularga kompaniyadagi ishlarning holati haqida to’liq va ishonchli axborot taqdim etish.

Kompaniya menejerlari uchun korporativ madaniyat tamoyillari:

Menejerlar faqat mulk egalarining pullarini riskka qo'yib, o'z mulkini yo'qotish riskiga duch kelmaydi. Ular uchun quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

- o'z vakolatlarini suiiste'mol qilmaslik;
- kompaniya aktsiyadorlariga atayin qilingan harakatlar bilan zarar etkazmaslik;
- kompaniya uchun zarar ko'rish riski yuzaga kelganda kompaniyaning direktorlar Kengashini bundan xabardor qilish;
- kompaniya faoliyatiga direktorlari Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy qoidalarni joriy qilish;
- o'z majburiyatlarini chin ko'ngildan, vijdonan va tashabbuskorlik bilan bajarish;
- direktorlar Kengashiga tegishli tarzda hisobot berish;
- o'z faoliyatida kompaniyaning ta'sis va ichki hujjatlariga, qonunchilik talablariga rioya qilish va kompaniya xodimlaridan ham xuddi shuni talab qilish;
- xodimlarning manfaatlarini himoya qilish, ular uchun munosib mehnat sharoitlari ta'minlash.

Korporativ madaniyat tamoyillari. Kompaniya va uning raqobatchilarining o'zaro aloqalari umumiy axloqiy me'yorlari orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- bir-birini hurmat qilish;
- raqobat kurashi olib borishning noaxloqiy usullaridan voz kechish;
- savdo va investistiyalash uchun ochiq bozorlarni rivojlantirishga xizmat qilish.

Tovar va xizmatlar ta'minotchilari bilan munosabatlar tamoyillari:

- to'g'ri narx shakllanishi, listenziyalash;
- keraksiz sud muhokamalarini istisno qilish;
- uzoq muddatli va barqaror munosabatlarni rivojlantirish;
- maxfiy bo'lmagan axborot bilan o'rtoqlashish;

➢ tuzilgan shartnomalar shartlariga muvofiq to’lovlarni o’z vaqtida amalga oshirish.

Iste’molchilar bilan munosabatlar tamoyillari:

➢ iste’molchilarni ularning ehtiyojlari va xohish-istaklariga muvofiq yuqori sifatli tovar va xizmatlar bilan ta’minlash;

➢ to’g’ri muomala, iste’molchilarga aktsiyadorlik jamiyatining tovar va xizmatlari ularning salomatligi, xavfsizligi, atrof-muhitning ahvolini yaxshilash va qo’llab-quvvatlashni kafolatlash;

➢ aktsiyadorlik jamiyatining tovar va xizmatlar iste’molchilarini ularning jinsi, yoshi, irqi va h.k. bo’yicha kamsitmaslik;

➢ iste’molchilarga taklif etilayotgan tovar va xizmatlarda, jumladan, ularning marketing va reklamasida inson qadr-qimmatiga hurmatni kafolatlash;

➢ iste’molchilar madaniyati yaxlitligini hurmat qilish.

O’z vaqtida Yaponiya AQSh armiyasi tomonidan egallangani va iqtisodiy tizim to’liq izdan chiqqan bo’lishiga qaramay, iqtisodiyotni o’zgartirishni maqsad qilgan etakchi arboblar, Yaponiya ijtimoiy madaniyatiga muvofiq bo’lgan holda turli boshqaruvchilik tizimlarni moslashtirish ustida ishlay boshladilar. Yapon modeli deb ataluvchi model hozirgi vaqtga kelib bir muncha eskirib qoldi va global iqtisodiyotga muvofiqlashtirish uchun unga o’zgartirishlar kiritish kerak. Biroq, nima bo’lganda ham, o’z paytida yaratilgan boshqaruvchilik tizimlari, 1970 dan

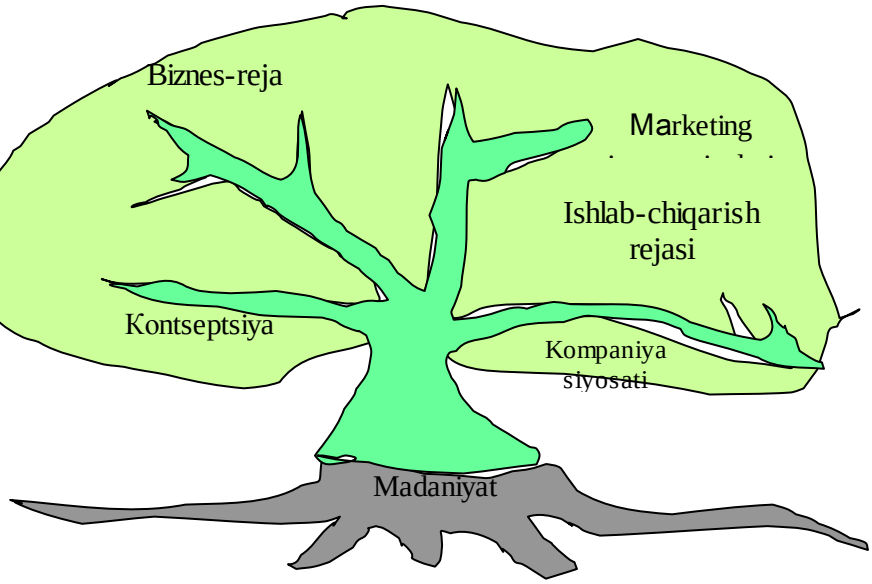

Rasm . Kompaniya daraxti

1980 yillargacha bo’lgan oraliqda Evropaga etib olish va jahon iqtisodiyotida ikkinchi o’ringa erishishga muvaffaq bo’lishda ilhombaxsh kuch edi.

Ushbu holda kompaniya va daraxt o’rtasida o’xshatish keltirilgan. Kompaniya poydevori nozik tomonlari to’g’ri tushunilgan madaniyat asosida quriladiki, bunda rastional dalillardan ko’ra ko’proq ruhiy ishonch omili katta rol o’ynaydi. Kompaniya madaniyati moliyaviy-xo’jalik faoliyatni va qanday tadbirlar joriy qilinishini aniqlaydi. Marketing va innovastiyalar kompaniya konstepstiyasi va uning asosiy siyosatidan keyin amalga oshiriladigan asosiy faoliyat turlaridir.

Avtomobilsozlikda Toyota, Honda, elektronika sohasida Toshiba, Matsushita (Panasonic), Sony yuqori sifatli maxsulot ishlab chiqaradigan kompaniyalar sifatida dong taratdilar. 1950 yillarda bu kompaniyalar kichik korxonalar bo’lib, 1960-1980 yillar davomida jahon bozoriga sekin-astalik bilan kirib keldi. 1980 yildan 1990 yillar oralig’idagi davr yapon sanoati uchun yo’qotilgan o’n yillik deb hisoblanadi. 90-yillarda yapon iqtisodiyoti pasayishga qarab harakatini davom ettirdi va global iqtisodiyot sharoitiga moslasha olmaganligi bois ko’pchilik kompaniyalar bozordan chiqib ketdi. Shu bilan birga, ko’pchilik baquvvat kompaniyalar «eski po’stinni tashlash orqali» hatto shu davrda ham o’sishni davom ettirdi. Bu kompaniyalarga o’sish va o’zini saqlab qolishga imkon beruvchi qator omillar mavjud bo’lib, shular jumlasida madaniyat ular uchun asosiy hal qiluvchi omil bo’lib xizmat qildi. Madaniyat kompaniya shakllanishining o’zagi bo’lib,uni daraxtning ildizlariga qiyoslash mumkin. Ildiz ko’rinmaydi, biroq agar chirik bo’lsa daraxt qulaydi. Buni faqat hissiyot darajasida anglash mumkin. Madaniyat muhit yoxud iqlimga o’xshaydi. Yapon kompaniyalarining xususiyatlari shundan iboratki, madaniyatga juda katta e’tibor qaratiladi.

1990-yillar boshigacha yapon kompaniyalarining o’ziga xosligi

- Yoshi ulug’lik tizimi
- Bir umrga yollash
- Kompaniya ichidagi mehnat uyushmalari

- Keiretu

- Qo’llab - quvvatlash tizimi

Yoshi ulug’lik tizimi shunga asoslanadiki, oylik ish haqi xodimning yoshiga va kompaniyadagi ish tajribasiga qarab belgilanadi. Bir umrga yollash deganda, kompaniya tomonidan xodim uzoq muddatga, masalan, 60 yoshigacha ishga qabul qilinishi tushuniladi.

Kompaniyalardagi mehnat uyushmalari tizimida ijrochi direktorlar va boshqaruvchi xodimlardan tashqari barcha xodimlar o’z kasbiy yo’nalishlaridan qat’iy nazar kompaniyaning mehnat uyushmasi a’zosi bo’lishlari kerak. Keyrestu – aktsiyador bo’lgan kompaniyalar guruhi bo’lib, doimo axborot almashinish va bir-biriga qulay imkoniyatlar yaratish orqali o’zaro yaqindan munosabatlarni saqlab qoladilar.

Qo’llab - quvvatlash tizimida sanoat tarmog’i vazirliklari tomonidan kompaniyalar faoliyati muvofiqlashtiriladi va nazorat qilinadi, me’yoriy va qoida hujjatlari ishlab chiqiladi hamda kompaniyalarni himoya qiladilar va ustunliklarga ega bo’lishlari uchun sharoit yaratadilar.

1945 yilda Yaponiya AQSh armiyasi nazorati ostida turgani holda AQSh Bosh armiya shtabi nazorati ostida bozor iqtisodiyoti tizimiga o’ta boshladi. Yaponiya halqi uchun ushbu vaqt tubdan burilishni anglatuvchi va juda muhim bo’ldi. Urushgacha iqtisodiyot Mitsubishi, Mitsu, Sumimoto va boshqalar kabi bir necha oilaviy guruhlar qo’lida edi. Asosan kichik do’konlar va ishchi jamoalari mavjud edi. Urushdan keyin oilaviy guruhlar bartaraf qilindi, ularning boshliqlari yo’q qilindi. U paytlarda yapon iqtisodiyoti juda og’ir sharoitda edi, biroq shu bilan birga, vaziyatning bunday o’zgarishi eski tizimdan qutulishga imkon berdi.

Yapon tadbirkorlari o’z kompaniyalarini yangi iqtisodiy tizim sharoitida shakllantira bordilar, yapon jamiyatida chuqur ildiz otgan madaniyat jabhasida ham sezilarli o’zgarishlar bo’lib o’tdi. Yapon jamiyati oilaga asoslanar edi. Fermerlar oqsoqollar rahbariyatiga bo’ysungani holda katta oila sifatida yashar va ishlar edilar. Geografik joylashishi bo’yicha Yaponiya boshqa davlatlardan dengiz bilan ajratilgan bo’lib, o’ziga xos madaniyatga ega bo’lgan mono millatga

asoslanadi.

Shunga qaramay, yangi ijtimoiy tizimni korxonalarda joriy qilish ancha oson kechdi.

Ilgarigi tizim oilaviy an'analarga asoslangan bo'lib, unda rahbarga aka sifatida, kompaniya boshlig'iga esa ota sifatida qaralar edi. Kompaniya, katta oila sifatida qaralib, unda a'zolar kompaniya faoliyati uchun o'zini bag'ishlagan hisoblanardilar. Yapon kompaniyalarida ishchi eng muhim resurs sifatida qaralar edi.

Gohida ushbu g'oya kompaniya guruhlariga va hatto davlat hamda kompaniya orasidagi munosabatlarga ham tadbiq qilinar edi. Ijtimoiy ta'minot, bonuslar, uniforma (kompaniyaning o'z ishchi kiyimi), kompaniya emblemasini taqib yurish, Kayzen kichik faoliyat guruhlari ana shu madaniyat asosida paydo bo'lgan hodisadir. Biznesda tomonlar o'rtasidagi iliq munosabatlar yapon iqtisodiyotida 1987 yilgacha asosiy o'rin tutgan hodisadir.

Ushbu tizim shubhasiz ravishda kuchli raqobatchilikning oqibati bo'lib, yapon iqtisodiyotini dunyoda ikkinchi o'ringa olib chiqardi.

Odamlarni o'qitish, yo'llanma berish va ish yuzasidan ko'rsatma berish kerak. Aks holda ular ishlamaydilar. Agar ularda ishlashga moyillik bo'lmasa, ayrim hollarda jazolash yoki po'pisa qilish ham foydalidir.

Inson o'z tabiatiga ko'ra ko'p ishlashga moyildir. Agar ular ko'p ishlashni xohlamasalar demak bunga qandaydir sabab bor.

Odamlar o'z holicha ko'p ishlay oladi deb hisoblaysizmi? Odatda ikki javob bor «Ha» va «Yo'q». Yaponlar ikkinchi javobni to'g'ri deb hisoblaydilar. Ehtimol bu yuqorida aytib o'tilgan madaniyat ta'siri ostidadir. Ikkinchi jahon urushidan keyin amerikacha fikr yuritish kirib keldi. Amerika nuqtai nazari eskirgan deb hisoblash mumkin. Hozirgi kunda ham ko'pchilik boshqaruvchilar xuddi shunday fikrni ma'qullamoqdalar. Biroq odamlar bunday vaziyatda o'zlarini noqulay sezadilar. Agar Yaponiyada qandaydir kuchli etakchi odamlarni o'z yo'rig'iga yuritmoqchi (manipulyastiya) bo'lsa, odamlar o'zlarini uning orqasidan ergashayotgandek nomiga tutadilar. Mohiyatan, bu usul juda samarasiz.

Yangi madaniyat sifatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o’zgarishlarga tayyorlik
- muhimi sifat va mijozdir
- innovastiyalar va marketing
- baynalminallik
- aniqlik va to’lovga qobiliyatlilik

Yangi madaniyat o’zgarishlarga juda ham sezuvchan bo’lib, sifat, mijoz, innovastiyalar, marketing, baynalminallik va ravshanlik, javobgarlik birlamchi ahamiyatga ega. Biz kiyimimizni o’zgartirganimizda eski kostyumimizni yangisiga almashtiramiz, biroq kostyum ostidagi narsa joyida qoladi. Xuddi shuningdek, Yaponiya madaniyati o’zgarishsiz va tirikligicha qoladi. Sifat xaridor uchun qimmatini doimo saqlab qoladigan xislatdir. Eng yaxshi kompaniyalar nuqsonli tovarlarni sotmaydilar, ular ancha vaqtdan beri ko’p ko’ngilsiz hodisalardan holi bo’lib, doimo o’z mijozlariga quloq tutib keladi.

Innovastiyalar va marketing hozirgi kunda yapon kompaniyalari kundalik faoliyatiga kirib kelgan. Mazkur tadbirlarni o’tkazmasdan kompaniyalar bozorda omon qolishi amri mahol edi.

Baynalminallik o’zi bilan zamonaviy kompaniyalarning yana boshqa xususiyatini ifoda etadi. Hattoki kichik va yirik biznesga ham doimo investistiya qilib turiladi va kelajakda investistiya jalb qilish bo’yicha rejalari mavjud. Jahon bozori sharoitida tirik qolish uchun kompaniyalar global bozor muhitini sezishlari kerak. Boshqa mamlakat bozoriga chiqishda kompaniyalar madaniyatlardagi farqlar bilan bog’liq muammolarga to’qnash kelmoqdalar, ular yangi madaniyatni o’rganmoqdalar va o’z mijozlari talablariga muvofiq kelish usullarini topmoqdalar.

Bozor iqtisodiyotining kelajakda tirik qolishi uchun xulqiy omilni saqlab qolish muhim bo’lib, uni ravshanlik va javobgarlik orqaligina kafolatlash mumkin.

O’zgarishlar tushunchasi keng ma’noda qo’llanilishi mumkin, ya’ni:

- “O’zgarishlar” global dunyoda asosiy tushuncha;
- Ishlab chiqarish tizimidagi o’zgarishlar;
- Mahsulotlarning o’zgarishi;

- Tovarlarni bozorda o’tkazishdagi o’zgarishlar;
- Logistikani o’zgartirish;
- Tashkilotni o’zgartirish va hokazo.

Tayanch iboralar: madaniyat, etika, me’yor, xulq-atvor, axloqi, kodeks, korrupstiya, idealistik, pragmatik, paternalizm, xarizmatik, artel, koloniya, kolxoz, xutor xo’jaligi, majoritar aktsiyador, minoritar aktsiyador.

Nazorat savollari:

1.Korporativ madaniyat tushunchasi.
2.Ishbilarmonlik etikasining asosiy tamoyillari.
3.Korporativ xulq-atvor kodeksi.
4.O’zbekistonda hozirgi paytda kompaniyalarning asosiy guruhlari.
5.Zamonaviy korporativ madaniyatning asosiy tamoyillari.
6. Korporativ madaniyat turlari.
7.«Korporativ madaniyat» tushunchasini o’rganishga yondashuvlar.
8.Majoritar aktsiyadorlar uchun korporativ xulq-atvorning tamoyillari.
9.Kompaniya direktorlari uchun korporativ madaniyat tamoyillari.
10.Kompaniya menejerlari uchun korporativ madaniyat tamoyillari.

XVII- Bob. Korporativ boshqaruv muammolari va rivojlanish istiqbollari

17.1. Korporativ boshqaruvning milliy modelini shakllantirish

Turli mamlakatlarda korporatsiyalarni boshqarish tarkibi korporativ munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik asoslari, muayyan mamlakatda yuzaga kelgan xarakterli boshqaruv tarkibi kabi omillar bilan belgilanadi. Har bir mamlakatda korporatsiyalarni boshqarish tarkibi uni boshqa mamlakatlar tarkibidan farqlab turadigan ma'lum bir elementlarga ega.

Mamlakatimiz Prezidenti o'z ma'ruzalarida Respublika sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi ishini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish lozimligini ta'kidlab o'tdilar. Bundan tashqari 2010 yil ustuvor yo'nalishlarda kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish hozirgi sharoitda korxonalar va iqtisodiyot tarmoqlari faoliyati barqarorligining kuchli omili, mahsulotlarning yangi turlarini o'zlashtirish va eng asosiysi – yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi bandligi va daromadlarini ko'paytirishning eng muhim yo'nalishi hisoblanshi ta'kidlab o'tildi[19].

Tadqiqotchilar korporatsiyalarni boshqarishning uchta asosiy modeli: ingliz-amerika modeli, nemis modeli va yapon modelini ajratib ko'rsatadi. Dastlabki ikki model rivojlangan kapital bozorlarida hukmronlik qiladi. Ingliz-amerika modelini ko'rib chiqishda uning shaxsiy jamg'armalarni fond bozori orqali harakatga solish darajasining yuqoriligi, kapitalning kompaniyalar va tarmoqlar orasida oson ko'chib o'tishi, shuningdek, kompaniyalarning axborot jihatidan ochiqlik darajasi yuqoriligi kabi asosiy afzalliklarini ajratib ko'rsatish zarur. Modelning kamchiliklari sifatida asosan qisqa muddatli maqsadlarga yo'naltirilganlik, investistiya loyihalari daromadliligiga talablarning qattiqligi va h.k.ni ko'rsatish mumkin. Nemis modelining afzalliklari uzoq muddatli strategiyaga moyillik, kompaniyalar moliyaviy barqarorligining yuqoriligi hisoblanadi. Kamchiliklar esa mayda aktsiyadorlar huquqlariga etarli e'tibor

[19] И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасидан. Халқ сўзи, 2010 йил 30 январ, 21-сон, 2-бет.

qaratilmaslik, axborotning ochiqlik darajasi pastligidan iborat. Korporativ boshqaruv milliy modelini shakllantirish istiqollarini baholashda real ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tahliliga tayanish lozim. O'zbekistonda korporativ boshqaruvning mavjud klassik modellari elementlarini qamrab olgan o'zining, o'ziga xos modeli shakllanmoqda.

Amalda O'zbekistonda hozirgi paytda rasman barcha an'anaviy modellarning tarqoq holdagi tarkibiy qismlari mavjud: nisbatan maydalab yuborilgan mulk (biroq nolikvid bozor va kuchsiz institustional investorlar), nazorat va mulkni bir erga to'plashning yaqqol va barqaror tendenstiyasi (biroq to'g'ri keladigan moliyalashtirish va samarali monitoringsiz), har xil turdagi murakkab korporativ tarkiblar shakllanishi (biroq biron-bir turga moyillik yo'q). Quyidagi tendenstiyalarni ham ko'rsatib o'tish mumkin:

- moliya-sanoat guruhlarining gurkirab rivojlanishi bilan O'zbekistonda yapon modeli – bank nazorati va moliyalashtirishga asoslangan, nisbatan yopiq model tomon burilish ro'y berdi;
- ingliz-amerika modeli bilan o'xshashliklar qayd etildi: modelda ham birinchi navbatda kompaniya qiymatini, uning qisqa muddatli istiqboldagi foydasini oshirishga yo'naltirilgan faoliyat rag'batlantiriladi;
- boshqaruv tizimi yuqori moslashuvchanligini qo'llab-quvvatlash, kompaniyalarning tashqi muhit, yangiliklar va riskka moslashuviga yo'nalganlikni ham qayd etish mumkin.

Shu tariqa, O'zbekistonda shunday vaziyat yuzaga keldiki, bu erda korporativ boshqaruv tizimlarining bironta turi etakchilik qilmaydi, korporativ boshqaruv milliy modeli esa endi shakllanish bosqichida turibdi.

Umuman O'zbekistonda korporativ boshqaruv milliy modelini rivojlantirishning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni alohida ko'rsatish zarur:

- korporatsiyalarda mulkni qayta taqsimlash uzluksiz jarayoni;

- ko’plab insayderlarning (menejerlar va yirik aktsiyadorlar) korporatsiya aktivlarini «chiqarish» va moliyaviy oqimlar nazorati bilan bog’liq o’ziga xos motivastiyalari;
- korporativ boshqaruv an’anaviy «tashqi» mexanizmlari sust yoki g’ayriodatiy roli (qimmatli qog’ozlar bozori, bankrot, korporativ nazorat bozori);
- aktsiyadorlik kapitalida davlat ulushining kattaligi hamda boshqaruv va nazoratning kelib chiqadigan mammolari;
- samarasiz yoki tanlanma (siyosiylashtirilgan) davlat inforsmenti (aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish sohasida qonunchilik nisbatan rivojlangan holatda).

Shu bilan birga korporativ boshqaruv milliy modelining rivojlanishini qiyinlashtiradigan konsteptual xarakterli qator muammolar mavjud:

1. O’tish davri iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirishning umumiy yondashuvi va umumiy yo’nalishi yo’qligi. Masalan, Djozef Stiglist 1999 yil mulk va boshqaruv o’rtasidagi aloqalar muammolari nuqtai nazaridan agentlik munosabatlari zanjirini qisqartirishga ijobiy ta’sir ko’rsatadagina insayderlar roliga e’tiborni kuchaytirish zarurligini qayd etgan. Xuddi shu yili Evropa taraqqiyot va tiklanish banki keyingi o’n yillik uchun eng muhim yo’nalishlardan biri sifatida «issiq joy topib olgan insayderlar»ga qarshi kurash zaruratini ko’rsatib o’tgan.

2. Kengroq ma’noda mulk huquqining iqtisodiy tabiati masalasi «sof» nazariya doirasidan chiqadi — oxirgi paytlarda u xo’jalik yuritish siyosatining dolzarb muammolari (masalan, xususiylashtirish natijasida vujudga kelgan muammolar) tobora ko’proq bog’lanmoqda.

3. O’zbekistonda korporatsiyalar mulk strukturasi endi shakllanish bosqichida turibdi, aktsiyadorlik kapitalini konsolidastiyalash jarayonlari ham davom etmoqda, shu boisdan korporativ boshqaruv strukturasining u yoki bu klassik modeliga moyillik haqida gapirishga hali erta.

4. O’zbekistonda affilyastiyalangan munosabatlar va benefistiar egalik qilish muammolari o’tkir muammolardan sanaladi.

Shakllanayotgan korporativ boshqaruv milliy modelining sanab o’tilgan o’ziga xos jihatlari iqtisodiy siyosat va huquq sohasida qarorlar qabul qilish uchun sezilarli qiyinchiliklar yaratmoqda. Bunda esdan chiqarmaslik kerakki, uzoq muddatli rejada korporativ boshqaruv modellarini bir xillashtirish umumjahon tendenstiyasini hisobga olish lozim (turli mexanizm va tarkibiy qismlar bir-biridan o’lashtirmalar olishi). Korporativ boshqaruv modelini huquqiy rasmiylashtirishning o’zi (huquqiy vositalar) ikkilamchi va faqat real iqtisodiy jarayonlarga, jumladan, globallashuv jarayonlariga asoslanadi. Davlat nuqtai nazaridan asosiy vazifa bu – korporativ boshqaruvni mulkchilik huquqini (investorlar huquqlari, aktsiyadorlar huquqlari) kafolatlash va himoya qilish hamda korporativ munosabatlar barcha qatnashchilarining manfaatlari (huquqlari) muvozanatini ta’minlash hisoblanadi. Iqtisodiy o’sishning eng muhim institustional sharti sifatida korporativ boshqaruv aynan shu nuqtai nazardan ko’rib chiqilishi lozim.

17. 2. O’zbekistonda korporativ boshqaruvning shakllanish muammolari va uni takomillashtirish yo’nalishlari

«Korporativ boshqaruv» muammosi O’zbekistonda, ayniqsa, o’tgan asrning 90-yillarning ikinchi yarmidan boshlab dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. Umumjahon jarayonlari, xususan, 80-yillarda AQSh va boshqa qator mamlakatlarda korporativ boshqaruvga qiziqishning o’sishi (institustional investorlar kuchaygan bir paytda aktsiyalar nazorat paketlarini nodo’stona egallab olishga qarshi reaktsiya sifatida), 1997-1998 yillardagi jahon moliyaviy inqirozi va bozori rivojlanayotgan mamlakatlarda korporatsiyalarning muammolari bunga undaydigan tashqi motivlarga aylandi.

1999 yil Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti korporativ boshqaruv Tamoyillarining imzolanishi Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti a’zo mamlakatlarining bu boradagi tajribalarini umumlashtirishga olib keldi,

Tamoyillarning o’zi esa – jumladan, o’tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun andozalar va yo’l-yo’riqlar potenstial modelli to’plamiga aylandi. Kompaniya intilishi lozim bo’lgan korporativ boshqaruv asosiy ko’rsatkichi korporativ boshqaruv samaradorligi hisoblanadi. Jahon bankining ta’rifiga ko’ra, samarali korporativ boshqaruvga xos bo’lgan jihatlar quyidagilar hisoblanadi:

- «shaffoflik»;
- kompaniya faoliyat haqida moliyaviy va boshqa axborotlarni ochish;
- menejment faoliyati ustidan ichki nazorat jarayonlari;
- barcha aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish va ta’minlash;
- direktorlarning kompaniya strategiyasini belgilash, biznes-rejalar tasdiqlash, boshqa muhim qarorlar qabul qilish, menejerlar tayinlash, ularning faoliyatini nazorat qilish, zarur hollarda menejerlarni ishdan bo’shatishda mustaqilligi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti samarali korporativ boshqaruvning quyidagi jihatlarini ajratib ko’rsatadi:

- halollik – investorlarning o’z mablag’lari himoyalanishiga ishonch;
- «shaffoflik» - kompaniyaning o’z moliyaviy ahvoli ishonchli va to’liq axborotni o’z vaqtida ochish;
- hisobdorlik – menejerlar kompaniya mulk egalariga hisobot beradi;
- javobgarlik – kompaniyaning qonunlar va axloqiy me’yorlarga rioya qilish.

Samarali korporativ boshqaruv natijasi mahalliy miqyosda ham, global miqyosda ham namoyon bo’ladi:

- kompaniya miqyosida samarali korporativ boshqaruv kompaniyaning aktsiyadorlar va barcha manfaatdor shaxslarning manfaatlarini himoya qilgan holda maksimal foyda olishini ta’minlaydi;
- davlat miqyosida samarali korporativ boshqaruv xususiy sektorning, fond bozorining va butun iqtisodiyotning rivojlanishiga xizmat qiladi;
- jahon miqyosida samarali korporativ boshqaruv xalqaro moliya bozori strukturasini shakllantirishda moliya inqirozining ro’y berish riskini pasaytirishga imkon beradi.

Korporativ boshqaruv an’anaviy konstepstiyasiga muvofiq kompaniya farovonligining o’sishi bilan uning aktsiyadorlari farovonligi ham o’sadi. Biroq zamonaviy konstepstiya aktsiyadorlar farovonligi kompaniya farovonligidan farq qilishi va bu kompaniya va uning aktsiyadorlari turli maqsadlarga ega bo’lishi mumkinligi bilan bog’liq ekanligini tan oladi. Shu sababli samarali korporativ boshqaruv maqsadi – korporativ munosabatlar barcha qatnashchilarining manfaatlar muvozanatini tan olish hisoblanadi.

O’zbekistonda korporativ boshqaruvning rivojlanishi bilan bog’liq vaziyatni tahlil qilib, quyidagi zamonaviy tendenstiyalarni ajratib ko’rsatish mumkin:

- «nazorat qiluvchi aktsiyadorlar» va «menejerlar»ning birlashuvi;
- yaqin yillarda tashqi aktsiyadorlik moliyalashtirishi ehtimolining pastligi samarali korporativ boshqaruvning prinstipial iqtisodiy negizi sifatida;
- aktsiyadorlik kapitalining bir joyga to’planishi va nazoratni birlashtirish;
- aktsiyadorlarning o’z huquqlari uchun kurashining kuchayishi va o’z rolini anglashi.

Bunda kompaniyalar korporativ boshqaruv tizimida quyidagi asosiy muammolarni ajratib ko’rsatish mumkin:

- axborot jihatidan yopiqlik, ayniqsa, kompaniyaning haqiqiy egalari va mulk strukturasi haqidagi axborot borasida;
- korporativ nizolarni hal qilishda ma’muriy resursni qo’llagan holda buyurtma bo’yicha huquqlarni qo’llash;
- xalqaro andozalarga mos kelmaydigan moliyaviy hisobotlar;
- oliy menejment faoliyati monitoringi samaradorligining pastligi;
- direktorlar Kengashi ishida samaradorlik va professionallikning pastligi, uning tarkibida mustaqil direktorlar sonining kamligi.

Bu muammolar davlat miqyosida ham (masalan, axborotni ochib berishga nisbatan qat’iy talablar belgilashi, korporativ xulq-atvor Kodeksining qabul qilinishi), alohida kompaniyalar miqyosida ham (ularning o’z xulq-atvor kodekslarini qabul qilishi) hal etiladi. Korporativ xulq-atvor qoidalari va andozalari bozor iqtisodiyoti mexanizmining muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Kompaniyalarning korporativ xulq-atvor yoki boshqaruv kodekslarini qabul qilishini aktsiyadorlar huquqlarini himoya kilishni yaxshilash, direktorlar Kengashi samaradorligini oshirish va axborotni ochish bo'yicha kompaniya faoliyati kodekslariga ko'proq urg'u berilishi tufayli kompaniyaning o'zi uchun ham, investorlar uchun ham ijobiy omil sifatida ko'rib chiqish zarur. Bunda «ommaviy» sifatida ishlashni rejalashtirgan kompaniyalarda va «yopiq» jamiyat sifatida ishlash istagida bo'lgan kompaniyalarda tashkilotda ichki korporativ boshqaruvni takomillashtirish yo'nalishlari jiddiy farq qilishini e'tiborga olish zarur. Xususan, bu kompaniyalarning birinchilari yangi aktsiyadorlarning mablag'larini jalb etmasdan turib uzoq muddatli istiqbolda muvaffaqiyatli rivojlana olmasligini to'g'ri anglab, barcha boshqaruv qarorlarini kompaniyada mustaqil va malakali registrator (ro'yxatga oluvchi) mavjudligi, kompaniya direktorlar Kengashida mustaqil direktorlarning etarli va ular faoliyatining samarali bo'lishi, aktsiyadorlar umumiy yig'ilishida qaror qabul qilish jarayoni kabi masalalar birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan investorlarning ustuvorliklar tizimi bilan bog'laydilar. Ikkinchi guruhdagi kompaniyalar uchun esa korporativ boshqaruvni takomillashtirish yo'nalishlari va istiqbollari birmuncha oddiyroq. Ularning bu sohadagi dasturi avvalo boshqaruv qarorlari sifatini oshirish, samarali o'zaro aloqa tizimini yaratish va barcha manfaatdor shaxslarni motivastiyalashga qaratilgan. Korporatsiyalar uchun agar ular korporativ boshqaruv tizimini tegishlicha xalqaro amaliyotga muvofiq o'zgartira olmasalar, o'zining o'sishi uchun kapitalni ishga tushirishga harakat qilar ekan, noqulay raqobat pozistiyasiga tushib qolishi mumkinligi umumiy hisoblanadi. Korporativ boshqaruvning qat'iy andozalari kapital bozorlarining baynalmilallashuv sharoitlarida investorlarni jalb qilish va ushlab qolish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda korporativ boshqaruv butun dunyoda jiddiy o'garishlarga uchramoqda, bu birinchi navbatda korporativ qonunchilikka taalluqli. Korporativ qonunchilik yangi iqtisodiy voqeliklargi, yirik korporativ nizolarga, shuningdek, davlatlararo miqyosda ham, biznes-jarayonlar miqyosida ham integratsiya va globallashuv jarayonlariga javob berishga majbur bo'ldi.

Hozirgi paytda O’zbekiston Respublikasida kompleksli yondashuvga asoslangan va asosiy ustuvorliklarni belgilab beradigan korporativ qonunchilik qabul qilingan. Mustaqil ekspertlarning baholariga ko’ra, O’zbekistonda 2006 yilning iyulidan 2008 yil oktyabrgacha jalb qilingan aktivlar umumiy qiymati 2 mlrd. dollardan ortiq bo’lgan 60 ga yaqin ommaviy korporativ nizolar vujudga kelgan.

Konstepstiyada yuridik shaxslarni qayta tashkil qilish masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan. Qayta tashkil qilish haqidagi qonunchilikni takomillashtirish doirasida yuridik shaxslarni qayta tashkil qilish masalasiga bag’ishlangan umumiy bir qonun qabul qilish zarur. Bundan tashqari, eng muhim yo’nalishlardan biri affilyastiyalangan shaxslarni huquqiy tartibga solishni takomillashtirish hisoblanadi. Yuridik shaxslarning tashkiliy-huquqiy shakllarini takomillashtirish korporativ qonunchilikning jiddiy muammosi sanaladi.

Korporativ qonunchilik hech qanday istisnosiz barcha xo’jalik faoliyati qatnashchilariga dahldor bo’lib, uning rivojlanish tizimli yondashuv talab qiladi va bevosita u yoki bu mamlakatda korporativ boshqaruv sifatida aks etadi.

Tayanch iboralar: model, afzallik, klassik, nolikvid bozor, investor, insayder, struktura, tendenstiya, globallashuv, halollik, andoza.

Nazorat savollari:

1.Korporativ boshqaruvning milliy modeli.
2.Korporativ boshqaruv milliy modelining rivojlanishidagi mavjud muammolar.
3.O’zbekistonda korporativ boshqaruvning shakllanishida mavjud muammolar.
4.Jahon bankining ta’rifiga ko’ra, samarali korporativ boshqaruvga xos bo’lgan jihatlar.
5.O’zbekistonda korporativ boshqaruv rivojlanishining zamonaviy tendenstiyalari.

GLOSSARIY

Agent - shartnoma asosida “agentlik to’lovi” ga amal qilgan holda boshqa shaxsning topshirig’iga kura birinchi hisob raqamdan ikkinchi hisob raqamga pul o’tkazish operatsiyalarini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxsdir.

Anderrayter-shaxs yoki tashkilot ko’rinishida bo’lib, u qimmabaho qog’ozlarni ya’ni yangi chiqarilgan aktsiya va obligastiyalarni investorlarga sotishda javobgarlikni va kafillikni o’z bo’yniga oladi.

Asimmetrik axborot –birinchi guruh etarli darajadagi axborotga ega bo’lishi, boshqa gunuhning axborotlarga ega bo’lmaslik holati.

Autsayder – korporatsiya va uni boshqarishda qatnashmaydigan, “Mustaqil direktor” bo’lmagan, korporatsiyaning ishchisi bo’lmagan lekin korporatsiyaning aktsiyasiga ega bo’lgan shaxs.

Affillangan shaxs – korporatsiyaning faoliyatiga o’z ta’sirini o’tkaza oladigan jismoniy yoki yuridik shaxs.

Aktsioner kapitali – aktsiyadorlik jamiyatining aktsiyalarini emissiya qilish yo’li bilan shakllantirgan kapitali.

Aktsiyadorlik jamiyatining muassislari- aktsiyadorlik jamiyatini tuzish to’g’risidagi ta’sis shartnomasini imzolagan yuridik va jismoniy shaxslar.

Assostiastiya- Tijorat tashkilotlari o’rtasida ular faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, umumiy mulkiy manfaatlarni ifodalash va himoya qilish maqsadida tashkil etiladigan birlashma tashkil qilgan jismoniy yoki huquqiy shaxslar birlashmasidir.

Davr xarajatlari –bu bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog’liq bo’lmagan harajatlar va sarflar tushuniladi: boshqaruv harajatlari, mahsulotni sotish harajatlari va umumxo’jalik ahamiyatiga ega bo’lgan boshqa harajatlar.

Diversifikastiya- har tomonlama rivojlantirish; yirik firmalar-birlashmalar yoki tarmoqlar faolligini kengaytirish.

Dividend –bu foydaning soliqlar va majburiy to’lovlar to’langanidan, qayta investistiya amalga oshirilganidan so’ng aktsiyadorlar jamiyati ixtiyorida qoladigan, aktsiyadorlar o’rtasida taqsimlanishi kerak bo’lgan qismi.

Ishonchnoma bo'yicha ovoz berish –aktsiyadorlik jamiyatining umumiy yig'ilishida ovoz berish huquqining boshqa shaxsga ovoz berishlishi.

Insayder – kompaniya faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan kompaniya haqida tijorat axborotiga ega bo'lgan kompaniya xodimi.

Institustional investorlar – turli xil moliyaviy, jamoaviy, davlat tashkilotlari bo'lib, korporatsiya faoliyatini amalga oshirishda o'z mablag'larini safarbar qiluvchi shaxslar.

Investistiyalar - pul mablag'lari sarflari bo'lib, tadbirkorlik va boshqa faoliyat turlari ob'ektlariga kiritiladigan foyda, yaratiladigan yoki ijtimoiy samara beradigan mulkiy yoki intelektual boyliklarning hamma turlaridir.

Investistion faoliyat - foyda olish yoki boshqa foydali samara olish uchun investistiyalar qo'yish va amaliy faoliyatni tashkil qilishdir.

Yillik hisobot- aktsiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishini o'tkazish jarayonida aktsiyadorlik jamiyatlari xodimlariga va ushbu jamiyatning faoliyati bilan qiziquvchi shaxslarga taqdim etiladigan balans-zarar va foyda haqidagi hisobot, auditor va taftish komissiyasi xulosasi-jamiyat rahbariyatining kompaniya faoliyati bo'yicha, kompaniyani rivojlantirish va boshqarish haqidagi izohlari to'plami.

Kartel- narxlarni qat'iylashtirish va mahsulot ishlab chiqarish hajmini cheklash yo'li bilan foydani hamkorlikda ko'paytiradigan ishlab chiqaruvchi guruhlar.

Konsorstium- bir necha banklar va kompaniyalarning yirik moliyaviy operatsiyalarini amalga oshirish uchun tuzilgan monopolistik birlashma.

Korporativ boshqaruv - bu biznesning tashkiliy - huquqiy rasmiylashtirilishini, tashkiliy strukturalarning optimallashuvini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir.

Korporatsiya (lotincha corporatio – birlashish) – bu umumiy maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun birlashgan va huquqning mustaqil sub'ektini – huquqiy shaxsni

Konstern- Manfaatlar umumiyligi, moliyalashtirish, ishlab chiqarish

hamkorligi bilan bog'langan, yagona mulkchlilik negizi va nazorat organiga ega bo'lgan korxonalar birlashmasi. Nazorat nizom kapitalida ishtirok etish tizimi orqali amalga oshiriladi.

Konglomerat- Texnologik jihatdan bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan ko'p sonli tashkilotlarning birikuvi (birlashish va qo'shib olish) natijasida vujudga keladigan struktura.

Kredit - o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan ssuda kapitalining maqsadli xarakatini o'z ichiga oluvchi iqtisodiy munosabatlardir.

Lizing - bu zavodlarni, sanoat tovarlarini, uskunalarni, qo'zg'almas mulklarni mulk egasi tomonidan ularni ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun ijaraga berish to'g'risidagi shartnomadir.

Marja - savdo, birja, sug'urta va bank amaliyotida tovarlar narxi, valyuta va qimmatbaho qog'ozlar kursi, foiz stavkalari va boshqa ko'rsatkichlar farqini ifodalash uchun ishlatiladigan atamadir.

Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda-sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan maisulotning ishlab chiєarish tannarxi o'rtasidagi tafovut.

Moliya sanoat guruhlari (MGS)- MGS tashkil etish haqida shartnoma imzolagan, yuridik shaxs huquqiga ega xo'jalik sub'ektlari majmui. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasida amal qiluvchi strukturalar va moliyaviy struktura mavjud bo'lishi shart. Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

Majoritar aktsiyador – kompaniya ustidan nazorat qilish uchun yirik aktsiyalar paketi egalari.

Minoritar aktsiyador - kompaniya tijorat va siyosiy masalalarini hal etishda etarsiz aktsiyalar paketiga ega shaxslar.

"Oltin aktsiya" - bu ayrim aktsiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda davlat ishtirokining maxsus huquqi bo'lib, u strategik axamiyatga ega bo'lgan davlat korxonalari xususiylashtirilayotganda yoki aktsiyadorlik jamiyatlarining davlat aktsiya paketlari xususiy mulk etib realizastiya qilinayotganda O'zbekiston

Respublikasi Xukumatining qaroriga asosan joriy qilinadi va mamlakatning iqtisodiy manfaatlari ximoya qilinishini ta’minlaydi.

Sindikat-bir turdagi mahsulot ishlab chiqarish korxonalarining o’z mahsulotlarini yagona savdo tarmog’i orqali sotishni tashkil etish maqsadida tuzilgan korporativ birlashma.

Trest- Turli tashkilotlar umumiy ishlab chiqarish majmuiga birlashadigan tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan birlashma. Bunda ular aktsiyalar nazorat paketini yoki ishonch asosidagi shartnomani ishonch asosidagi kengashga berib, yuridik, ishlab chiqarish va tijorat mustaqilligini yo’qotadi.

Xo’jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar) – bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko’rilgan daromadlar va minus zararlar.

Xolding-Bosh korxonalarning aktsiyalar nazora paketiga ega bo’lgan va ularga nisbatan belgilangan funktsiyalarni bajaruvchi xo’jalik jamiyati shaklidagi yuridik shaxs (sof xolding, ma’muriy xolding, moliyaviy xolding va h.k.)

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -Toshkent, O’zbekiston, 2008.

2. “Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsat berish tartib-taomillari turlari qisqartirilganligi hamda soddalashtirilganligi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o’zgartish va qo’shimchalar kiritish to’g’risida” O’zbekiston Respublikasining 2006 yil 4 apreldagi O’RQ-28-son Qonuni.

3. O’zbekiston respublikasining investitsiya faoliyati to’g’risida qonuni 24.12.1998 y. N 719-I

4. O’zbekiston respublikasining chet el investistiyalari to’g’risida qonuni 30.04.1998 y. n 609-i

5. O’zbekiston respublikasining birjalar va birja faoliyati to’jrisida qonuni 02.07.1992 Y. N 625-XII

6. “Tadbirkorlik sub’ektlarini tekshirishlar soni qisqartirilganligi hamda tekshirishlar tizimi takomillashtirilganligi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasining ayrim qonun hajjatlariga o’zgartirish va qo’shimchalar kiritish to’g’risida” O’zbekiston Respublikasining 2006 yil 23 martdagi O’RQ-26-son Qonuni.

7. O’zbekiston Respublikasining “Xususiy korxonalar to’g’risida” gi Qonuni. 2003 yil 16 sentyabr.

8. O’zbekiston respublikasi aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to’g’risida qonuni 26.04.1996 y. N 223-I

9. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. “Ijtimoiy himoya yili” Davlat dasturi to’g’risida. 2007 yil 24 yanvar.

10.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o’rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag’batlantirish chora-tadbirlari to’g’risida. 2006 yil 5 yanvar.

11.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo’nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to’g’risida. 2005 yil 14 iyun.

12.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. To’g’ridan-to’g’ri xususiy xorijiy investistiyalarni jalb etishni rag’batlantirish borasidagi qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida. 2005 yil 11 aprel.

13.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O’zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo’llab-quvvatlash davlat qo’mitasini tashkil etish to’g’risida. 2005 yil 30 aprel.

14.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag’batlantirish borasidagi qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida. 2005 yil 20 iyun.

15.O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. “Tovar xom-ashyo birjalar faoliyatini takomillashtirishga doir qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”. 2004 yil 1 iyun.

16.O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. “To’g’ridan-to’g’ri xorijiy investistiyalarni huquqiy himoya qilishni kuchaytirishga doir qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”. 2003 yil 2 may.

17.O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. “Xususiylashtirilgan korxonalarni korporativ boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”. 2003 yil 19 aprel.

18.Karimov I.A. “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O’zbekiston sharoitida, uni bartaraf etishning yo’llari va choralari”. T.: O’zbekiston, 2009, 48 b.

19.«O’zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo’li». Prezident I.A.Karimovning O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O’zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag’ishlangan qo’shma majlisidagi ma’ruzasi. Xalq so’zi, 2007 yil 31-avgust.

20.Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo’lidan yanada izchi harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo’nalishlariga bag’ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so’zi, 2007 yil 13 fevral.

21.“Tinch, osoyishta hayotni qadrlash va mustahkamlash, mamlakatimizni har tomonlama ravnaq toptirish – barchamizning asosiy vazifamiz”. Prezident I.A.Karimovning Xalq deputatlari Andijon viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasidagi nutqi. 2006 yil 13 oktyabr, “Xalq so’zi” gazetasi, 2006 yil 14 oktyabr.

22.Prezident I.A.Karimovning O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining beshinchi yalpi majlisida «Mamlakatimiz taraqqiyotining qonuniy asoslarini mustahkamlash faoliyatimiz mezoni bo’lishi darkor» mavzusidagi ma’ruzasi (2006 yil 24 fevral). “Xalq so’zi”, 2006 yil 25 fevral.

23.Prezident I.A.Karimovning 2005 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo’nalishlariga bag’ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi (2006 yil 10 fevral) “Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim” nomli ma’ruzasi. “Xalq so’zi”, 2006 yil 11 fevral.

24.Иванова Э и др. Корпоративное управление. Роцов на Дону “Феникс”,2008г.

25.Коупленд Т., Коллер Т., Мурин Дж. Стоимоц компаний: оценка и управление. - 3-е изд., перераб. и доп. / Пер с англ. - М: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2008. - 576 с.Менеджмент: учебное пособие / кол. авторов; под ред. М.Л.Разу.- М.:КНОРУС,2008-320 с.

26.Карелин В.С. Финансы корпораций.-М.: «Дашков и К», 2005.- с. 106

27.Е.И. Крылова и др Управление финансовым соцоянием организации (предприятия): Учебное пособие. М.: Экспо, 2008 .—416с.

28.Литке, Ханс-Д. Управление проектами / Ханс-Д. Литке и Илонка Кунов; (пер. с нем. М.Е. Рёш). - 2-е изд., цер. - Москва: Омега-Л, 2008. - 135 с.

29.Милнер Б.З., Румянцева З.П., Смирнова В.Г., Блинникова А.В. Управление знаниями в корпоратсиях: Учебное пособие / Под ред. д-ра эконом, наук, проф. Б.З. Милнера. - М: Дело, 2006. - 304 с.

30.Москвин В.А. Управление качецвом в бизнесе: Рекомендации для руководителей предприятий, банков и риск-менеджеров. - М.: Финансы и цатицика, 2008. - 384 с.

31.Селезнев В.А. и др. “Основы корпоративного управления” М.: Маркет Д.С, 2008г.

32.Bekmurodov A.Sh., G’afurov U.V. O’zbekistonda iqtisodiyotni liberallashtirishva modernizastiyalash: natijalar va ustuvor yo’nalishlar. O’quv qo’llanma. T.: TDIU, 2007.

33.Балабанов И.Т. и др. Финансовый менеджмент.-М.: Финансы и цатицика, 2008.- с. 219

34.Butaev M. Korporativ nazorat: ichki audit xizmati. Korxonani boshqarish jurnali. №3 son. 11b.

35.Брейли Р., Маерс С. «Принципы корпоративных финансов», М.: «Олимп бизнес», 2004 г.- с. 427

36.Sh.N.Zaynutdinov., D.Raximova “Korporativ boshqaruv asoslari” T.: “Akademiya” 2007y.

37.Загородников С.В. Финансы и кредит. – М.:«Омега-Л», 2008г.- с 137

38.B. Yu.Xodiev, A.Sh.Bekmurodov, U.V.Gofurov., B.K. Tuxliev po izucheniyu knigi Prezidenta Respubliki Uzbekistan Islama Karimova «mirovoy finansovo-ekonomicheskiy krizis, puti i meгы po ego preodoleniyu v usloviyax Uzbekistana» T.:-Iqtisodiyot. 2009y.

39.Xodiev B.Yu. Samadov A. «Kichik tadbirkorlikda moliyaviy menjmet» Toshket-2004yil

40.Джонсон Дж. и др. Корпоративаная цратегия: теоррия и практика М.: И.Д.Вилямс, 2008г.

41. Э.Ю. Духонин, Д.В. Исаев, Э.Л. Моцовой и др.; Манагемент Под ред. Г.В. Генса. -М.: Алпина Бизнес Букс, 2008. - 269 с.

42.Иванов А.П., Финансовые инвеции на рынке ценных бумаг.- М.: «Дашков и Ко», 2007 г.

43.Ковалев В.В. Управление финансами.- М.: «Пресс», 2008 г.

44. В.В. Ковалев «Финансовый анализ», Москва, «Финансы и цатицика» нашр. 2007 г

45.Ковалев В.В. Финансовый менеджмент. М.: Финансы и цатитика. 2008. 87б.

46.Кричевский М.А и др. Корпоративная социалная ответцвенноц. М.: Дашков и Ко. 2007г

47.Қурбонов Х.А. Корпоративные финансы Т.: «Консаудитинформ». 2007й. 6б.

48.Ларина Л.С., Сергеев СВ. Управление финансами коммерческого банка (Текц): учебный минимум / Л.С. Ларина, СВ. Сергеев. - М.: ИД «Юриспруденция», 2008. - 32 с.

49.Современная практика корпоративного управления в российских компаниях. М.: Алпина Бизнес Букс,2008г.

50.Сщапкин А.С. Экономические и финансовые риски: Оценка, управление, портфел инвеций.- М.: «Дашков и Ко», 2008 г

51. Сщиряев В.И., Баев И.А., Сщиряев Э.В. Управление фирмой: Моделирование, анализ, управление: Учебное пособие. - М.: Изд. ЛКИ, 2007. - 272 с.

52. Хелдман Ким. Управление проектами. Быцрый царт / Ким Хелдман; Пер. с англ. Сщлаковой Ю.; Под ред. Неизвецного С. И. — М.: ДМК Пресс; Академия АйТи,2007. - 352 с, Чудновская С.Н. Управленческие решения: учебник. -М.: Эксмо, 2007.

53.M.B.Xamidullin. Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari. Korxonani boshqarish jurnali. 2007y№5-6. 4b

54.М.Б.Хамидуллин Концепция поцроения националной модели корпоративного управления. Рынок, денги и кредит. № 5 сон. 2007й

55.Brealey R., S. Myers «Principles of corporate finance» 6th editions ' Irvin-McGraw-Hill.2008, Chapter 1.

56.Eugene F. Brigham , Louis C. Gapenski, Intermediate Financial Management, The druden Press 2006, Chapter 1,2,3

57.Turalay Kenc, «Corporate finance», Text Lectures, 2007.

58.Terry J.Watsham, Keith Paramore, Quantitative Methods in Finance, ITBP, 1995.

59.Journal of applied corporate finance, 2007.

60.A.Bekumurodov, B.Safarov. Qishloq joylarda savdo va xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish yo'nalishlari. T.:TDIU, 2007

61. B.Berkinov, N.Pulatov Aktsiyadorlik jamiyatlari. T.:TDIU, 2007

62. B.To'xliev, O.Azizov Soliq yukini kamaytirish – iqtisodiyotni yuksaltirish omili. T.:TDIU, 2007

63."Mening mulkim" gazetasi.2008-2009 yy sonlari.

64."Bozor, pul va kredit" jurnali. 2008-2009 yy sonlari.

65. "O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi" jurnali. 2008-2009 yy sonlari.

66. "Экономическое обозрение" jurnali. 2008-2009 yy sonlari.

67.O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi Samarali iqtisodiy siyosat markazi. O'zbekiston iqtisodiyoti tahliliy sharh, T., 2009.

68.O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2008 yil statistik axborotnomasi, T., 2009.

69.Економика Узбекицана. Аналитический обзор за 2008 год. Стентр эффективной экономической политики. Т., 2009.

70.www.stat.uz

71.www.uza.uz

72.www.ceep.uz

73. www.bearingpoint.uz

74.www.economy.com

75.www.internetindicators.com

76.www.economyworld.com

77.www.economyworld.org

78. www.md-management.ru

79.www.uzreport.com

80.www.uzsecurities.com

“KORPORATIV BOSHQARUV” FANI BO’YICHA NAZORAT SAVOLLARI

1. Korporativ boshqaruv tushunchasi, kelib chiqishi va korporativ boshqaruvning korporativ menejmentdan farqi
2. Korporativ boshqaruv tizimi, tamoyillari va ularga ta’sir etuvchi omillar
3. Korporativ boshqaruv nazariyasi, uning solishtirma tahlili
4. Iqtisodiyot sub’ektlari uchun korporativ boshqaruvning mohiyati
5. Korporativ boshqaruvning kelib chiqish sabablari va shart sharoitlari
6. Korporativ boshqaruvning anglo amerika, nemis va yapon modellariga tavsif
7. Korporativ boshqaruvning halqaro tamoyillari
8. Korporativ boshqaruvning tizimi va modellari
9. Korporatsiyalarni shakllantirish tamoyillari
10. Korporatsiyalarni rivojlantirish turlari va tiplari
11. Aktsiyadorlik jamiyatlar umumiy yig’ilishi
12. Direktorlar kengashi: Tarkibi. Vakolatlari va majburiyatlari.
13. Ijroiya kengashi.
14. Korporativ kotiba: majburiyatlari va javobgarligi.
15. Korporatsiyalarning nazorat organlari: taftish komissiyasi, ichki auditor. tashqi auditor.
16. Axborotlarni oshkora qilish va uning mohiyati
17. Axborotlarni oshkora qilishning asosiy bosqichlari
18. Moliyaviy hisobot va uning shakllari.
19. Axborotlarni oshkora qilishning halqaro andozalari
20. Korporativ nizo tushunchasi va uning turlari
21. Korporativ nizolarda bankrotlik jarayoni bosqichlari
22. Nodustona birlashtirish va undan ximoyalanish usullari
23. Korporatsiyalarda moliyaviy menejment: mohiyati, tamoyillari, umumiy vazifalari.
24. Korporatsiyalar umumiy strategiyasini rejalashtirish.

25. Korporatsiyalar faoliyatini moliyalashtirish manbalari
26. Korporatsiyalarning moliyaviy barqarorligini boshqarish
27. Korporatsiyalar kapitallar tarkibini optimallashtirish.
28. Korporatsiyalar moliyaviy xatarlarini boshqarish
29. Korporativ boshqaruv samarali baholash usulari
30. Korporativ madaniyat va uning turlari
30. O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruv muammolari
31. O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruvni takomillashtirish

«KORPORATIV BOSHQARUV» FANI BO'YICHA TESTLAR

1.Korporativ boshqaruv qaysi organ orqalariladi?

a) minoritar aktsiyadorlar;
b) aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi;
v) kompaniya egalari;
g) Direktorlar kengashi;
d) Bosh direktor yoki menejerlar;

2. Korporatsiyalar xususiyatlariga qo'yidagilarni kiritish mumkin?

a) yuridik shaxs statusi ;
b) muddatsiz faoliyat yuriitish;
v) aktsiyalarni berishdagi cheklashlar;
g) javobgarligi cheklanganligi tamoyili;
d) harakatlarning cheklanganligi;

3. Korporativ boshqaruv buyicha yagona siyosatni amalga oshirish buyicha davlatning qaysi organi bilan birgalikda ish olib boriladi?

a) O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi;
b) O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki;
v) O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi

g) O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi

d).O’zbekiston Respublikasi Mol mulk qo’mitasi

4. Direktorlar kengashi vazifalari qo’yidagilardan iborat:

a) Kompaniyaning rivojlanish strategiyasini aniqlash;

b) moliyaviy xo’jalik faoliyati ustidan samarali nazoratni olib borishni ta’minlash;

v) ichki nazorat jarayonini tasdiqlash;

g) xatarlarni boshqarish tizimini shakllantirish;

d) aktsiyadorlarning huquqlarini himoyalash jarayonini nazorat qilish;

5. Direktorlar kengashi qanday maqsadda shakllantiriladi :

a) asosiy muhokama qilinishi lozim bulgan savollarni oldindan kurib chiqadi;

b) strategik rivojlanish buyicha qarorlar qabul qilishda takliflar berish;

v) strategik masalalar buyicha muhokamada ovoz berish;

g) dividendlarni to’lash va rag’batlantirish masalalarini echish;

d) Direktorlar kengashi bilan ichki auditning hamkorligini tashkil etish;

6. Kompaniyaning ijroiya organlari -bu:

a) bosh direktor;

b) Umumiy yig’ilish;

v) Direktorlar kengashi;

g) aktsiyaorlar kengashi;

d) Musataqil direktorlar;

7. Ijroiya kengashining vakolatlariga qo’yidagilar kiradi:

a) kompaniya faoliyatining ustivor yo’nalishlarini ishlab chiqish;

b) kompaniya faoliyatini strategik boshqarish masalalari;

v)joriy faoliyatni boshqarishdagi ayrim masalalar;

g) kompaniyaning sho’’ba va mustaqil korxonalari bilan hamkorlikni amalga oshirish

d) davlat bilan o’z aro munosabatlarni rivojlantirish

8. Anglo-amerika modeli harakati qaysi mamlakatlarda mavjud :

a) AQSh;

b) Buyuk Britaniya;

v) Avstriya;

g) Avstral iya;

d) Kanada;

9. Nemis modelini amalga oshirish qatnashchilari:

a) aktsiyadorlar;

b) bank;

v) boshqaruv organlari;

g) Ijroiya kengashi;

d) Direktorlar kengashi;

10.Iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish jamiyatining oltinchi tamoyilida qo’yidagi aks etirilgan:

a) Kompaniya aktsiyadorlari direktorlar kengashini tayinlaydi;

b) korporatsiyada ichki rag’batlantirish tizimi aktsiyadorlar manfaatiga mos kelishi;

v) korporatsiyalar qaysi mamlakatda faoliyat kursatayotgan bulsa, usha davlatning qonuniga bo’ysinadi.

11.Minoritar aktsiyadorlar - bu:

a) yirik aktsiyadorlar;

b) ichki aktsiyadorlar;

v) kichik aktsionerы;

g) vneshnie aktsionerы.

12.Korporatsiyaning ijroiya organlari qo’yidagilarga hisobot beradi:

a) aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishiga;

b) Direktorlar kengashiga;

v) a) va v) javoblar tug'ri;

g) menejerlarga

d) bo'lim boshliqlariga

13. Bosh direktor kim tomonidan belgilanadi:

a) aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi;

b) direktorlar kengashi;

v) boshqaruvchilar;

g) davlat organlari;

d) kreditorlar.

14. Korporatsiyaning ustavini tasdiqlaydi:

a) aktsiyadorlarning umumiy yig'ilii;

b) direktorlar kengashi;

v) ijroiya organlari;

g) taftish komissiyasi

d) bosh direktor.

15. Direktorlar kengashi a'zosi kimlar buishi mumkin:

a) Boshqaruv a'zolari;

b) Bosh direktor;

v) mustaqil direktor;

g) insayderlar;

d) minoritar aktsiyadorlar.

16. Korporativ boshqaruvning afzalliklari:

a) korporatsiya imidjini kutarish;

b) soliq buyicha imtiyozlar;

v) kapitallar bozoriga kirish engilliklari;

g) aktivlar qiymatining o'sishi va kapitallar qiymatining kamayishi;

d) xatarning kamayishi;

17. Sof aktivlarning majburiy hisobi qaysi jarayonda amalga oshiriladi:

a) korporatsiyalarning yillik hisobotlarini tayyorlashda;

b) jamiyat tomonidan aktsiyalarni sotib olishda;

v) ustav kapitalni o'stirishda;

g) jamiyat yirik shartnomalarni tuzish jarayonida;

d) aktsiyadorlarning har yillik yig'ilishida;

18) Asosiy vositalarga qo'yidagilar kiradi:

a)mashinalar

b) tayyor mahsulotlar

v) bog'cha

g) bino va inshoatlar

19. O'zekiston Respublikasida korporativ boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari:

a) mulkchilik tarkibi;

b) aktsiyadorlik kapital tarkibi;

v) mulkchilik tarkibining noshoffofligi;

g) rag'batlantirig tarkibida opstion mexanizmidan keng foydalanish;

d) barcha javoblar tug'ri.

20.) Foyda –bu:

a) ishlab chiqarish rentabelligi;

b) ishlab chiqarish samaradorligi;

v) iqtisodiy samara

g)mahsulot rentabelligi

d) umumiy tushum

MINI-KEYSLAR

MINI KEYS 1

Ochiq aktsiyadorlik jamiyatning aktsiyadorlik kapi talini ko'tarishga doir uning tarkibi qo'yidagicha edi: jamiyatda 100 aktsioner, ular 1000 aktsiyalar egasi hisoblanadi. A aktsiyador 260 ta aktsiya ya'ni ustav kapitalning 26%iga, B aktsiyador 530 ta aktsiya ya'ni ustav kapitalning 53%iga, V aktsiyador 110 aktsiya, ya'ni ustav kapitalning 11%iga, qolgan 97 aktsiyadorlar 100ta aktsiyaga , ya'ni ustav kapitalining 10%iga egadir.

Jamiyat S strategik investorni jalb qilmoqchi, kompaniyaning 25% aktsiyasiga ega bulib, ma'lum qarorlarini cheklab quymoqchi. Jamiyat 350ta aktsiya chiqaradi va ularni yopiq yo'l bilan joylashtiradi. Ushbu aktsiyalarni S investor sotib oladi.

Muhokama uchun savollar:

1. Aktsiyador jamiyatning ustav kapitali o'sgandan so'ng o'zgargan tarkibi qanday buladi? (jamiyatning har bir aktsiyasi egalarini va minoritar aktsiyadorlari ulushini foizda kursating)?
2. Ustav kapitalidagi o'zgarishlar aktsiyadorlar huquqiga qanday qildi? (har bir aktsiyadorning va minoritar aktsiyadorlar guruhining holatini ta'riflang)?

MINI KEYS 2

Kompaniyada 100 aktsiyador mavjud. A Aktsiyador 10 % oddiy aktsiyalarining egasi va u kompaniyadan navbatdan tashqari aktsiyadorlar yig'ilishini o'tkazishni talab qilmoqda. Uning asosiy talabi direktorlar kengashi faoliyatini tuxtatish va yangisini saylashdir.

Savollar:

1. A aktsiyador Direktorlar kengashiga a'zolarni tavsiya etish huquqiga egami?
2. Boshqa aktsiyadorlar Direktorlar kengashiga a'zolarni tavsiya etish huquqiga egami?
3. Sizning takliflaringiz qanday?

Biznes-holat

BIZNES-holat 1*

Aktsiyadorlik jamiyatlari direktorlar kengashi qo’mitalari

Direktorlar kengashi samarali ishlashiga sharoit yaratish uchun direktorlar qo’mitasi shakllandi, unda direktor kengashida kuriladigan masalalarning echimi bo’yicha tavsiya va takliflar beriladi (masalan korporatsiya Korporativ kodeks buyicha).

Kompaniyaning korporativ xulq atvorni baholash natijasida “Kamolot” reyting agentligi xulosada «Foton» korporatsiyasining ushbu holatini qo’yidagicha baholadi: «Direktorlar kengashi qo’mitasining mavjud emasligi, ayniqsa, audit qo’mitasini tashkil etilmaganligi salbiy holat deb baholanadi.

Ushbu xulosadan kelib chiqqan holda kompaniyada direktorlar kengashi tomonidan direktorlar qo’mitasi tashkil etishga qaror qilindi.

“Auditorlik qo’mitasini shakllantirish haqidagi” yo’riqnomani ishlab chiqish vazifasini taftish komissiyasiga topshirildi. Jamiyat ustavida ham, “Direktorlar kengashi haqida”gi yo’riqnomada ham direktorlar qo’mitasini shakllantirish masalasi kurib o’tilmagan. “Foton” aktsiyadorlik jamiyatining direktorlar kengashi a’zolari soni 7 tani tashkil etadi.

Savollar:

1.Aktsiyadorlik jamiyati direktorlar kengashi direktorlar qo’mitasini shakllantirish uchun qanday harakat qilishi kerak?

2. Direktorlar kengashining direktorlar qo’mitasini shakllantirish buyicha qabul qilgan qarori tug’ri va notug’riligini muhokama qiling.

BIZNES-holat 2*

Aktsiyadorlik jamiyat bosh direktori vazifasini to’xtatish jarayoni

Aktsiyadorlar yig’ilish umumiy qonun buyicha, agarda ijroiya organini shaklantirish direktorlar kengashi vazifasiga kirmasa, unda hohlagan hoatda bosh direktorning faoliyatini tuxtash haqida qaror qabul qilindi deylik.

“Foton” ochiq aktsiyadorlik jamiyati 1 oktyabr kuni aktsiyadorlarning umumiy yig’ilishida bosh direktor Isaev V.A.ning vakolatini to’xtatshish haqida qaror qabul qildi va ushbu lavozimga Kudratova K.M.ni tayinladi.

5 oktyabr kuni ovoz berish va sanoq komissiyasi natijalariga asosan bayonnoma tuzildi va imzolandi.Shu kunning o’zida Kudratova K.M.ga xizmat xonasi, texnik vositalar va o’z vazifasini bajarish uchun kerakli dastgohlar berildi.

8 oktyabr kuni Kudratova K.M. bilan mehnat shartnomasi tuzildi va uni bosh direktr lavozimiga biriktirish buyrug’i 10 oktyabr kuni imzolandi.

Savollar:

1. Qaysi muddatdan boshlab Kudratova K.M hujjatlarga imzo quyish, buyruq chiqarish, shartnoma tuzish vakolati berildi, Isaev V.A. qaysi muddatda o’z vakolatini yuqotdi?
2. Agarda direktorlar kengashi raisi Kudratova K.M. ning mehnat shartnomasini imzolamasa, qanday huquqiy holatlar yuzaga keladi?
3. Kudratova K.M.ning ishga kirishi va Isaev V.A.ning ishdan ketishi buyicha buyruqlarni kim imzolaydi?

“Korporativ boshqaruv” kursi buyicha masalalar

Masala №1

Kompaniya tomonidan oddiy aktsiyalar va bir xil (A tip) tipdagi imtiyozli aktsiyalar joylashtirilgan. Imtiyozli aktsiyalar egalariga sof foydaning 10% dividend sifatida beriladi. Kompaniya yangi tipdagi (B tip) imtiyozli aktsiyalarni ochiq yo’l bilan emissiya qilishni nazarda tutmoqda.

Savollar:

1. Aktsiyaarni sotib olish huquqi buyicha qanday me’yorlar mavjud?
2. Ushbu holatda qaysi aktsiyadorlar imtiyozli aktsiyalarni sotib olishi mumkin?

a) oddiy aktsiya egalari;

b) A tipdagi imtiyozli aktsiya egalari va A tipdagi imtiyozli aktsiya egalari.

v) hech kim sotib olalmaydi.

3.Agarda B tipdagi imtiyozli aktsiyalar oddiy aktsiyalarga almashish xususiyatiga ega bulsa, qaysi aktsiyadorlar va nima uchun aktsiyalarni sotib olish huquqiga ega buladi?

a) oddiy aktsiya egalari;

b) A tipdagi imtiyozli aktsiyalar egalari;

v) oddiy aktsiya egalari va A tipdagi imtiyozli aktsiyalar egalari;

g) hech qaysi aktsiyadorlar sotib olish huquqiga ega emas..

Masala №2.

Aktsiyadorlik jamiyatda 98 ta aktsiyador mavjud. Jamiyat aktivlarini balans qiymati

3 600 000 dollar. Kompaniya 1 900 000 dollarlik mulkini sotishni mo’ljallagan. A aktsiyador 12% aktsiyalarga ega va u ushbu shartnomaga ijobiy ovoz bergan.

Savollari:

1. Aktsiyadorlar o’zlariga tegishli aktsiyalarni jamiyatdan qayta sotib olishni talab qilishi mumkinmi va boshqa qanday masalani hal qilish yo’llari mavjud?
2. A aktsioner unga tegishli bulgan aktsiyalarni sotib olishni talab qilishi mumkinmi?

3. Agarda Aktsioner A da aktsiyalarni sotib olish huquqi mavjud bulsa, qanday qilib u aktsiyalarnini sotib olshni amalga oshirishi mumkin?